

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

**Covid 19 , Online Education & National Education Policy 2020
(Special Issue No.99)**

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Editor

Dr. Vidyulata Pandhare

Co-Editor

Dr. Vilas B. Bandgar

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.99

Nov. 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editors of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Shri. Vaibhav Vijay Patil & Dr. (Smt) Rupali Uttam Sankpal	Teaching Learning Strategies for Online Education	1
2.	Dr. Tanaji Aba Chandanshive	Covid-19 Period Indian Education	5
3.	Dr. H. L. Jadhav	Changing Teaching Methods in Geography Subject within Covid19 Period	9
4.	Gorakh M. Metkari	Teaching - Learning Strategies for Online Education.	12
5.	Dr. Prashant Bhimrao Thakare	Teaching-Learning Strategies for Online Education	15
6.	Dr. Kangade Sandhya Prakash	Online Teaching- Learning During Covid-19 Panademic Period	17
7.	Dr. Jadal M.M.	Teaching Learning Strategies in Online Education	19
8.	Prof. Naik Sonali Vijaykumar	Teaching And Learning Strategies for Online Education	24
9.	Dr. Mate Mahadev Vishnu	Learning resources for pedagogy of english	25
10.	Rashmi Yadav	A brief summary of different ways to enhance 21st century skills	29
11.	Dr. Vishnu P. Shikhare Dr. Vilas B Bandgar	The effect of developed Multimedia E-Book on teaching geographical concepts at secondary level	32
12.	Dr.Meena Aher	Covid-19 A study of their impact on teacher training	36
13.	Dr. Kakasaheb Dhondiba Dhaygude	Education and pandemic	40
14.	Dr. Archana S. Desai	Professional Development of Teachers in Education	43
15.	Padmashri Bhoje	Expectations of B. Ed. Students about Reformation of B. Ed. According to New Policy 2020	48

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
16.	Dr. (Ms) Rupali Uttam Sankpal & Smt. Dhanalaxmi Mahadeo Gaikwad	A study of prospective teacher educator's research aptitude	50
17.	Dr. Raviraj Furade	Impact of study Habits of the senior college students	53
18.	Livia P.V. Dr.Neha Deo	Development of metacognitive strategic programme for secondary school students.	55
19.	Dr. Bhoje P.R. Mrs. Patil Sujata Sajikrao	Effect of concept mapping strategy on 7th standard students for science subject	59
20.	Sanjay Awadhane	Challenges of right to education act (RTE) 2009.	62
21.	Dr (Mrs) Rashmi Kulkarni	A Study of the Perceived Usefulness of Social Networking Among Higher Secondary School Teachers in Solapur District	64
22.	डॉ.कमलादेवी आवटे डॉ.प्रभाकर नागनाथ क्षीरसागर	कोविड १९ - ऑनलाईन शिक्षणातील विविध मार्ग	67
23.	डॉ. जयश्री अंबादास धुमाळ	ऑनलाईन शिक्षण एक अभ्यास	72
24.	कोलार श्रद्धा उमाकांत	ऑनलाईन शिक्षण एक व्यवस्था	74
25.	श्रीम. वर्षा मोहन रेडे	न्यू इंग्लिश स्कूल गादेगाव मधील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण देताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास	77
26.	डॉ.आवचर सीमा राघू	ऑनलाईन शिक्षण — मर्यादा , आव्हाने व फायदे	79
27.	प्रा. काळे सारिका सुर्यकांत	लॉकडाऊन नंतर ऑफलाईन शिक्षण चालू केल्यानंतर येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास	82
28.	विक्रम सौदागर डांगे	इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास व त्यावर केलेल्या उपायांची परिणामकारकता तपासणे	84
29.	प्रा.डॉ. महादेव सदाशिव डिसले	ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणात महिला बचतगटांच्या भूमिकेचा अभ्यास	86

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
30.	अजित शरद चिद्रेवार	महिला सबलीकरण व योजना	90
31.	बाळासाहेब मुरलीधर गायकवाड	बीड जिल्ह्यातील लिंग समभाव विकसनात माध्यमिक शिक्षणाच्या भूमिकेचा अभ्यास	93
32.	प्रा.संध्या काळे	पंढरपूर तालुक्यातील, चळे केंद्रातील माता महिलामध्ये सक्षमीकरणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या जाणीव जागृतीच कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	97
33.	प्रो.डॉ. विष्णू पांडुरंग शिखरे, प्रा. सविता शिवाजी दूधभाते	शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये बहुकौशल्य विकसनासाठी राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	100
34.	प्रा. सुकेशनी मच्छिंद्र गव्हाणे	ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनात शिक्षक शिक्षणासमोरील आव्हाने	104
35.	डॉ. मनोज कांता बोराटे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० लिंग संवेदनशीलता आणि मानसशास्त्राची भूमिका	107
36.	प्रा. सुनिल विष्णू पुंड	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० प्राध्यपुस्तकांद्वारे हरीतीकीकरण	110
37.	डॉ. नितु सुनील गावंडे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-2020 व शिक्षकांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास	113
38.	डॉ. केशव रामभाऊ मोरे	स्पष्टीकरण व राऊंड - रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास	117
39.	अनुराधा कडाजी चव्हाण	महाराष्ट्रातील प्राथमिक स्तरावरील शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी बालरक्षकांची भूमिका व परिणामकारकता : एक अभ्यास	120
40.	प्रा. हरिचंद्र आदिनाथ इंगळे	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील माध्यमिक शिक्षकांची भूमिका	125
41.	प्रा. डॉ. युवराज यशवंत पवार	लिंगभाव संवेदना : काळाची गरज	127
42.	डॉ. नवनाथ ज्ञानदेव इंदलकर	श्रीमती कळत्रे आक्का जैन महिलाश्रम, सांगलीचे स्त्रीयांच्या विकासातील योगदान	133
43.	M.B.CHUDASAMA	पंचमहल जिला कलोल तालुका में COVID अवधि के 19 दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य का व्यक्तिगत अध्ययन	137

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
44.	Prof. Dr. G. R. Karikante	शिक्षा का मौलिक अधिकार	141
45.	श्री. अंकुश रामचंद्र बनसोडे	कोविड - १९ काळात विद्यार्थ्यांचे अधोबोधन विकसन - एक आव्हान	145
46.	प्रा. सुलभा लटके	कोविड १९ च्या काळात ऑनलाईन टिचिंगचे महत्त्व	151
47.	सुनिता जोगदनकर	ऑनलाईन शिक्षणातून मराठी भाषिक कौशल्य विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	153
48.	श्री. दगडू सुखदेव पुकळे	ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावर ऑनलाईन अध्ययन अध्यापनात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास	157
49.	श्रीमती मनिषा हरिश घरडे	ग्रामीण भागातील शाळांमधील विद्यार्थ्यांना विविध प्रसारमाध्यमांच्या वापर करताना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे	160
50.	प्राचार्य.डॉ. शशिकांत लक्ष्मण तांबे	शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षक व प्रशिक्षणार्थींना ऑनलाईन शिक्षणामध्ये येणाऱ्या अडचणींचा चिकित्सक अभ्यास	164
51.	डॉ. प्रभाकर बुधारम	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२० आणि शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास	168
52.	प्राचार्य. रवी मगन सुरवसे	शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास	173
53.	प्रा. सुदर्शना दुधे	कोविड - 19 महामारीतील गुणवत्तापूर्ण ऑनलाईन अध्ययन	177
54.	राम आप्पाराव ढाले	सेवानुभव आणि शिक्षणानुरूप प्राथमिक शिक्षकांमधील व्यवसाय समाधानाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास	180
55.	डॉ.विदुलता पांढरे	लिंग संवेदनशीलता (अंतर्गत तक्रार निवारण समिति) संबंधी विकासात्मक कार्याच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास	183
56.	दत्तात्रय औदुंबर मस्के	कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास	186

Teaching Learning Strategies for Online Education

Shri. Vaibhav Vijay Patil¹

Ph. D. Student
Shivaji University, Kolhapur

Dr. (Smt) Rupali Uttam Sankpal²

Co-ordinator, Centre for Distance Education
Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

The whole World had been changing rigorously since last few years. That change may observe in health, work, relations and behavior also. All these changes took place only due to Covid-19 pandemic situation. This made drastic changes in different sphere of life and consequentially in education field too. The shift from class-room to virtual-room during pandemic brought the great challenge in front of teachers as well as learners. To face these difficulties, the aid of technology put forward so as to cope up with limitations occurred due to pandemic situation. For this purpose, online learning has got more ratings in the educational market. So, researcher of this study, tried to study and analyze critically the strategy to be implemented for teaching-learning at higher education in the context of online mode. For this purpose, researcher surveyed Indian and Abroad Literature regarding teaching-learning strategies used during pandemic situation. Based upon which researcher tried to suggest few practices along with implementation stages that are required for successful development of online mode learning mechanism to fulfill the educational requirements during Covid-19 pandemic and other such situations.

Keywords: Covid-19 pandemic, Teaching-Learning Strategy, Higher Education, Online Mode.

Introduction:

Now-a-days, India is relieving little bit the sigh of relief from Covid-19 pandemic after rigorous effects on society, on economy, on human-relation, on everyone's mind and hence on whole India. The picture is now changing from worst to better only due to collective efforts of 'Indians'. But even though, according to WHO Director, this may be the temporary relief from such worldwide pandemic. In future, there may be multiple waves may arrive. This news is still shocking because, as initially we took a sigh of relief but what is this new? So, question may arise in one's mind that, how to tackle with such frequent changing environment, frequent changing working nature, changing rules, regulations etc.? The answer may find in the past. At each and every time, India stood solidly only due to its 'Indians'. In ancient era, India was *Global Guru* as ancient Indians were too ahead in knowledge as well as technology. Now, again it is required to prove ourselves in terms of advent of knowledge and technology. Specifically speaking for Education sector of India; it has passed through drastic change over last 50 years. We all passed through that phase recently but only thing was that, due to aid of technology, education sector, with little ups and downs, remained continued even in Covid-19 pandemic! Lot many Educational Institutions closed and approximately affected 862 million students in whole world which was roughly half the students' population of worldwide. That means 50% students directly get affected by Covid-19 pandemic.

Now, while moving towards main theme behind this research, researcher focused upon the technology advent in the education sector during the Covid-19 pandemic. Hence researcher of this research has given more importance to the teaching-learning strategies in the purview of the Covid-19 for Higher Education field. Now-a-days, online classes, online lectures, e-tutorials, online submissions etc. are becoming buzzwords from pre-school to higher education. Thus, this pandemic had been changed all the set standards of education irrespective of age restrictions. So, researcher want to highlight this teaching-learning strategy that every educator has to be either changed or adopted in the today's context. Traditionally chalk-black board methodology changed to online, touch-screen based conduction of lectures. Those educators changed their strategies for teaching and hence learning for the students, they affected considerably less by COVID-19, even in strict lock-down conditions also. Hence, this research will act as guiding aid for existing as well as future academicians, for deciding their strategy for teaching-learning in upcoming fluctuations that may arise either by naturally or human-made reasons.

So, by above all context, this research will use survey method to study the ways adopted by selected higher education institutions in purview of Covid-19 for maintaining their teaching-learning without interruption of any reasons. At the end of this research, researcher would like to propose few ways or strategies to be adopted for Higher Education for interrupt-free teaching-learning.

Review of Literature:

For supporting the research, researcher reviewed relevant literature that may result in supportive decision making in deciding the teaching-learning strategy in the light of Covid-19 pandemic.

Henderson (Aug.,2021) reviewed the teaching learning methodology adopted by various institutions by survey method. As per his view, different strategies were used during Covid-19 pandemic as per availability of

resources. Most of the time hybrid structure of teaching-learning methodology adopted for delivery of instructions. According to (Soharabi, 2021), engaging the classroom through the complete digital media proved the best solution for Covid-19 pandemic situation. (Pastor, 2021) in his empirical study focused working of post-Graduate students for disseminating the course by the teacher. He believed in synchronous mode of online teaching which is according to him is most suitable for Covid-19 pandemic like situation. Asynchronous mode of teaching-learning method plays vital role in remote areas like African valleys and relevant areas (Eltojee, 2021). Adoption of ICT based tools for conducting lectures for students may impact on both i.e., on students and on teachers. Use of ICT may bring students at serious or joyful end and pleasure or pressure for teacher. (Subaveerapandiyan, 2021)

Gap Analysis for Current Literature Review:

After analysis of these research reviews, researcher found some gaps for consideration of current research. This may include that, there is not consideration of particular teaching-learning strategy at higher education. Also, study is not focused upon whether complete offline mode or online mode to be adopted as per available resources. Such type of strategy lacks in previous literature reviews. Hence researcher formed few analyses in view of Covid-19 pandemic and certain questions arise in the mind of researcher that discussed in problem statements.

Problem Statements:

After reviewing of relevant literature and finding the gaps, researcher reached at the solid conclusion that defines the several questions, finding answers to which may result in concluding this research.

1. What are the various modes that utilized for teaching-learning at higher education?
2. What are the teaching-learning strategies used at Higher Education?
3. What will be mechanism decided for teaching-learning strategy during Covid-19 pandemic situation?

Objectives of the Present Study:

Researcher has decided the broad objective for present research as, to study appropriate strategy for successful pedagogical approaches in Higher Education in the purview of Covid-19 pandemic. Whereas specific objectives to be achieved during present research are as follows-

1. To study various modes of teaching-learning for higher education during Covid-19 pandemic.
2. To study teaching-learning strategies used at Higher Education.
3. To give suggestions to the concerned on the basis of the study.

Theoretical Background:

ICT based strategies adopted during Covid-19 pandemic like situations play vital role in teaching-learning pedagogical activities. These strategies may include-

Objective-wise Procedure of Study:

The first objective of the study is **to study various modes of teaching-learning for higher education during Covid-19 pandemic**. For fulfilling this objective researcher has undertaken review of related literature mentioned below;

Coman, Tiru et.al (Dec.2020) in their survey research, reviewed almost 762 students from two different universities. They conclude that, there are various modes that universities were used for teaching-learning. One of them were used Complete Online Mode Strategy for engaging their students whereas other university adopted Hybrid Mode Strategy. Also, online mode was highly preferred during emergency lockdown condition in India for delivery of Course contents and found more effective as compared to other mode of course dissemination (Naik, Deshpande, Dec., 2020). Pokharel and Chhetri (Jan.,2021) in their research paper focused upon fear conditions of colleges of losing the whole academic year. So, to avoid that, most of colleges adopted digital media for course delivery especially hybrid mode that consist of offline as well as online mode as per need of situation during pandemic. Thus, this results in following important modes that utilized for continuation of academic activities.

1. Complete Offline Mode
2. Complete Online Mode
3. Hybrid Mode

Out of which complete offline mode strategy is currently not feasible as there may restrictions for gathering together, travelling everywhere etc. So, focus move forward towards Online as well as blended mode strategy. Under Online Mode Strategy, as the upcoming future is full of uncertainty with new waves of pandemic as well as lockdowns. Hence online mode looks safest way for current situation. As it includes following pedagogical approaches-

- a. Synchronous Approach- real-time, live sessions for pedagogy
- b. Asynchronous Approach- Pedagogy with recorded media through LMS
- c. Blended Mode Approach- combination of synchronous and asynchronous modes to deliver course at learners' pace of understanding.

The second objective of the study is **to study teaching learning strategies used at higher education** for fulfilling this objective review of related literature undertaken as follows;

According to Andreas Schleicher (Dec.2020), teaching-learning strategies for online mode learning based upon nature of student engagement on web-portal. If direct curriculum related activities are framed then direct instructions, practical demonstrations through digital media, online collaborative activities for fulfillment of academic requirement during Covid-19 pandemic. Also, group activities through virtual studios, simulated learning for real-time visualization of different phenomenon during science lectures can be implemented during emergency situations like Covid-19. These strategies were adopted and implemented successfully during pandemic by Medical University for lecture conduction in Taiwan (Zalat, Hamed et.al, March,2021). Also, UGC in their guidelines for blended mode of teaching-learning modes, focused upon practice exams and collaborative online activities to fulfill academic requirement. Thus, by reviewing all these reviews, researcher reached at following teaching-learning strategies to be used at higher education level:

- Online Live/Direct Instructions
- Online Live Demonstrations
- Multimedia Based Instructions
- Practice Exams
- Augmented Reality and Enhanced Visualization (Simulated Learning)
- Sharing user created Content
- Sharing Resources
- Collaborative Activities such as Projects, Seminars etc.
- Provision of Video Conferencing
- Quiz Competition
- Virtual Studio (24 x7 Access)
(Provision for Virtual pin-up boards, displays, writing surfaces, space for models and pleasing environment etc.)
- Free accessed comments and critic by fellow students, staff and visitors.

However, from this review of related literature it is clear that most of the teachers are confuse on selection of the teaching-learning strategies. Therefore, for overcoming this problem, discussions and conclusions of this research study will act as achievement of third objective of the study that is **to give suggestions to the concerned on the basis of the study** fulfilled.

Discussion and Conclusion:

1. Through this research, it is clear that, there are three main modes that can be utilized for teaching-learning for higher education viz. Offline Mode, Online Mode, Hybrid Mode etc. Especially during Covid-19 pandemic, only Online Mode was preferred by 100% sample universities of this research. Out of which, 58% sample were belong to Asynchronous mode while 42% belong to Blended Mode of Course delivery.
2. Importance behind Online mode as 100% preferable mode during Covid-19 Pandemic as-
  - a. Safest Mode as no physical contact.
  - b. Not affected by Transportation Restriction as well as lockdown conditions.
  - c. Can utilized by one's own space, pace.
  - d. Asynchronous mode proved itself ideal for slow learners.
3. Effectiveness of Online Mode-
  - a. Loss of time can be avoided that may require for transportation etc.
  - b. Easily maintenance of records, repeatedly utilization of resources.
  - c. Quicker communication and connectivity.
  - d. Safe mode as far as Covid-19 pandemic is concern.
4. Mechanism that may be decided for implementing the appropriate teaching-learning strategy during Covid-19 pandemic as follows-

- a. First of all, generation of required resources plays important role in starting the online mode teaching-learning related activities i.e., development of e-content, adaption of appropriate system like LMS, user friendly software etc.
- b. After collection of all above requirements, one has to try to map with following mechanism to select, learn, utilize and mastering the system for online learning i.e. called that specifically be used in the educational sector-

The DLPCA Mechanism- (Lapitan, 2021)

Discover

- Find the right system as per need, budget etc.

Learn

- Train with selected system for smooth operation

Practice

- Try to work with system to be familiar and be mastering

Collaborate

- Try to bring system integrated with other aspects of teaching-learning strategies as per requirement

Assess

- Now, evaluate the system on the basis of its user-friendliness, ease of accessing, easy navigations, aesthetic nature etc.

Fig.1: The DLPCA Mechanism

Therefore, by using the Discover, Learn, Practice, Collaborate, Access (i.e. DLPCA) Mechanism suggested by Lapitan (2021) here present researcher has given its implementation for online teaching-learning strategies as shown in figure no.1.

The stepwise following of DLPCA, may result in foolproof and cost-effective online mode teaching-learning strategy especially during Covid-19 pandemic and other such conditions.

References:

1. Eltojee. (2021). The research on online learning behaviour based on multi-source in various courses. IEEE 3rd international conference, CSEI, 200-206.
2. Lapitan, D. (2021). An effective blended online teaching and learning strategy during the Covid-19 pandemic. ScienceDirect, 116-131.
3. Pastor. (2021). Learning in the Covid-19 Pandemic. ICIMTech, 89-96.
4. Soharabi. (2021). Implementing flipped classroom using digital media: a comparison of two demographically different groups perceptions. Sciendirect, 67-74.
5. Subaveerapandian. (2021). A Study of Teacher Educator's Skill and ICT integration in Online Teaching during the Pandemic Situation in India. SCOPUS Preview, 256-267.
6. WHO. (2021). Impact of Covid-19 on Educational Sector. March, 2021
7. Coman, Tiru et.al (2020). Online Teaching and Learning in Higher Education during the Coronavirus Pandemic: Students' Perspective. Sustainability, 2020
8. Naik, Deshpande et.al (2020). Online Teaching and Learning of Higher Education in India during COVID-19 Emergency Lockdown. Modestum Pedagogical Research, Dec., 2020
9. Pokhrel, Chhetri (2021). A Literature Review on Impact of COVID-19 Pandemic on Teaching and Learning. Higher Education for the Future. Jan., 2021

Covid-19 Period Indian Education

Dr. Tanaji Aba Chandanshive
Principal

Shikshanshastra Mahavidyalya, Madha Tal. N. Madha, Dist. Solapur- 413209

Abstract

The covid-19 epidemic was locked down across India on March 22, 2020. The epidemic was so severe that the whole country was shut down. The whole world was also declared locked down. Due to this, various sectors of the society and the work going on in them were shut down. The structure of society deteriorated. Political, social, cultural and economic spheres were banned. Everyone in the world was imprisoned in their own homes. The government took control of the movement of the people. The government forbade everyone to go out. Strict laws were passed and people were told to stay at home. All factories, industries, businesses were suspended. Efforts were made to protect living things from this epidemic. Covid-19 was the only option in all the countries of the world to keep off as there was no drug for it. India also brought down people all over the country. All transactions closed. It closed educational institutions. The school closed college, university. Students were barred from coming to this place. Schools, colleges, universities are closed to students due to reasons such as health facilities and social issues. The process of education was stopped. Education is a dance system that was stopped by the epidemic covid-19. The method of teaching changed. New concepts were introduced in education and it was immediately adopted.

Introduction

Education is a tool for human development. Human development depends on education. Education works to create self-knowledge, self-reliance and self-reliance. The epidemic of covid-19 caused many problems in the education sector. Educational institutions were locked up. Students were banned from entering the school, college and university. The concept of 'work from home' emerged. Teachers - Students came up with a new concept of staying home and studying without coming to school. Teachers started teaching using online medium. Students began to learn using that medium. The teaching process started with the teacher-students staying away from each other. There was no direct contact between the teacher and the student. Schools, colleges, universities have developed their own independent software and have started teaching and learning through them. The effect of covid-19 on Indian education can be explained below.

Objective

1. To see the state of Indian education in the covid-19 period.
2. To see the impact of covid-19 on Indian Education.

A) Indian Education in the covid-19 period

Education is the art of living a beautiful life. There are many branches of education. Education has given a special kind of turn to all areas of man. Human development is due to education. Education leads to new revolutions in the society. Society develops. The family develops. From all this the nation develops. Education plays a valuable role in the development of the nation. Teaching makes scientists, scientists, doctors, engineers, teachers. Education is seen as an effective means of bringing about a social revolution. Outbreak of covid-19 epidemic occurred in India on March 22, 2020. This epidemic was terrible. The Indian government launched a lockdown to protect everyone from the disease. The whole country closed. Transportation, industries, businesses all came to a standstill. It affected the education sector as well as other sectors. Schools, colleges, universities, various educational institutions were closed. Teachers, professors, students and other staff were barred from coming here. Schools and colleges were locked up. Educational institutions working for education became depopulated. covid-19 During this period, the entire education process in India changed. The daily running teaching work stopped. The structure of education changed. In the past, student-teacher schools, colleges, and universities were used for teaching and learning classes. Outbreaks appear to be exacerbated during this time. Student teachers could not come to school. Everyone had to stay home to protect themselves from the disease. The school, college and university were started as per the order of the government. But these institutions were started using online medium. Teachers and students used to stay at home and teach. The teacher stayed at home and taught using a device such as a computer, mobile laptop. The students were studying using devices like computers, mobile laptops. Tried to implement the entire learning process through online. Virtual classes were created without teacher-student confrontation. The examination technique changed. Question papers were prepared using objective questions and examinations were conducted online. The philosophical part of the demonstration work was taught through online. School College University developed independent software. Students were taught through this software. Teachers scanned the information and made

soft copies, which were sent to students through What's App and Twitter. The students read the information and sent it to the teachers through softcopy.

The various activities that take place in the school began to be taken online without actually being done. Hours of physical education Subjects like music work experience began to be taught through online. The teacher stayed at home and demonstrated in front of the mobile. The students used to stay at home and watch the video through their mobiles and work at home. Online education has created many problems for students in rural and remote areas. Considering the total population of India, 60 per cent people still do not have a Smartphone. 70% of people do not have internet access. This forced students in such remote areas to stay away from education. While smart phones are available and the internet is available, many students are having problems because they are not getting the range. Students cannot hear the voice taught by the teacher. Even today there is a shortage of electricity in rural areas. Mobile charging is not possible due to power shortage. Due to many reasons like this, students from rural and remote areas are not able to participate in online education. Many students are deprived of education. They have caused a lot of problems.

B) Positive Impact of Covid-19 Pandemic on Indian Education

1. E-Learning

Covid-19 caused people all over the country to go down. It was for an indefinite period. Schools, colleges and universities in the country were closed due to inadequate health facilities. After a while, public life seemed to return to normal. This time, however, the government decided not to start schools, colleges and universities. But the decision was taken at the government level that teaching and learning should continue. Teaching started using software like Google Meet, Zoom. Some schools, colleges, universities have developed independent teaching-learning software. The work of teaching continued. The students started attending the class according to the information received at a particular time. Efforts were made to provide home-based education to the students at all levels. The Internet was used extensively in education. This made the whole education based on e-learning. The student could study anywhere. This changed the whole learning process. Traditional teaching methods were curtailed. New education policies were formulated. This led to a major change in education. E-learning has largely evolved into education.

2. Digital Library

Students cannot come and study in schools, colleges, universities on a daily basis. Efforts were made globally to provide educational facilities to the students. In this, libraries in schools, colleges and universities were digitalized. The various books in the library were scanned and soft copies were made. All these books were uploaded through different software. Students were made available for study. This laid the foundation for teaching digital learning in education. The entire library was digitized. Students were able to use this facility from anywhere. The students were helped to do the study work well. Students received world-class texts for study.

3. Technology Based Education

In these epidemics, traditional teaching methods became completely useless. Students should get Education is everyone's right. Various plans were made for this. A large amount of technology was used in education. Various software was developed. Through this, educational facilities were made available to students of all levels from primary level to university level. Students began to study according to their taste, time. For the first time, various technologies were used in such a large scale education. The whole education was created based on technology.

4. Educational Software Development

Various educational software were developed at government and private levels for online education. Schools, colleges and universities also developed independent teaching and learning software. Helped students learn through this software. Students upload their completed study on it. Teacher checks the uploaded study by the students and gives feedback. The teacher made a video of your subject. Helped students to watch frequently by uploading to video software. Students can study with the help of that software whenever they have time.

C) Negative Impact of Covid-19 Pandemic on Indian Education

1. Passive Learning

Lack of educational environment while teaching studies. Teacher-student distance from each other. Lack of class management. It does not create an educational environment. The teacher has no idea what the student is doing. Lack of attention as students study in a home environment. On the whole, teaching and learning became inactive as teachers and students did not know what to do. The teachers were not enthusiastic. Students were not motivated to study. The teaching process became boring as the students did not realize what

the teachers were teaching. This made the whole education inactive. The only tendency of the teachers was to complete the course as a formality. It is unknown at this time what he will do after leaving the post.

2. Educational Migration

People from rural areas come to urban areas to get employment. Lockdown across the country closed employment opportunities. Factories, industries and businesses closed. Workers at the site were fired. People who came to urban areas due to lack of employment opportunities returned to their villages. Their children also went with them. Children studying in urban areas went to their village and got admission in other schools. This led to a kind of educational migration. As students shifted from urban to rural areas, they have changed academically. We can call this a kind of educational migration

3. Women's Education under Threat

India has a large gender gap. You see it in education too. Parents tend to educate boys instead of girls. Many people lost their jobs due to the global epidemic. This disrupted their daily lives. Their lives were affected. Lack of financial resources created many problems for them. They cannot afford to educate all the children in the family. Making smart phones available to all children is a difficult task for them. Not everyone can afford internet. Many parents stopped their daughters from getting education due to many difficulties. Many parents married off their daughters. Many parents stopped educating their daughters due to lack of employment opportunities and financial difficulties. Some parents send their children to work for financial gain. The cost of online education is unaffordable to middle class parents and girls' education has been curtailed. The attitude of what to teach girls was formed among the parents which endangered the education of women.

4. Many Students are Deprived of Education

According to a UNESCO survey, 24 per cent of Indians own a Smartphone. Many students live in rural, hilly, forested areas. Such places lack facilities like internet. Online education requires smart phones, internet. According to a survey of internet usage, 42 per cent of people in urban areas have access to the internet. Two per cent of people in rural areas have access to internet. Internet is required for online education. Wild, remote areas, hilly areas lack internet facilities. Students in this location cannot study online. There are many problems even in rural areas. Lack of internet. Despite the desire of many students to learn, they are facing many difficulties while learning online. A large number of middle class people live in India. They cannot afford to spend on online education. As a result, many students are deprived of education. His education is incomplete. These students have had to move away from education.

5. Negative Results

The epidemic of covid-19 caused lockdowns around the world. India announced the lockdown. The whole country was shut down due to this lockdown. All transactions stopped. It affected all the fields like educational, political, social, economic, and cultural. The global epidemic has had a major impact on the education sector. Schools, colleges, universities were closed. Many schools were closed due to lack of health facilities. According to a recent survey, 1.5 million schools in India have been closed. This appears to have had a negative effect on many students. What is the use of education, what will be gained by Education. We do not have online educational facilities. Many children have dropped out of school due to such negative thoughts.

Suggestions

The above research paper suggests some solutions as discussed by the researchers. The Government of India should focus on developing schools based on technology. Efforts should be made to provide better educational facilities for students in rural and remote areas. Respect for women should be created in the society. Women should be given free and compulsory education. Digital schools should be created by giving grants to schools. Students should be provided free internet facility.

1. The government should implement special education schemes for students in rural and remote areas
2. The government should provide computer smart phones to poor economically backward students
3. Internet facilities should be made available in all parts
4. The government should provide free internet to students living in remote tribal areas
5. The government should try to make the education system more effective by conducting research on how to make the education system effective in remote areas using satellites.
6. To make free and compulsory education more effective, the government should make changes in education by considering how online education can be used.
7. Develop modern technology tools to attract students to schools and colleges and involve them in the learning process

Conclusion

Outbreaks appear to be exacerbated during the Covid-19 epidemic, which has had a devastating effect on education. Schools, colleges, universities were closed immediately. Universities canceled many of their exams. Students were admitted from one class to another. Examinations were conducted online for final year students. The researcher has drawn some conclusions from the deliberations made in the above paper. India lacks technology schools. Rural areas still lack facilities like internet. Parents in Indian society still do not seem to have developed a positive attitude towards women's education. Educational facilities appear to be inadequate for students in remote areas. Teachers have training but they have not yet received such training based on technology.

Reference

1. www.impact on covid-19 in Indian education
2. www.positive impact on covid-19 in education
3. www.covid-19 impact on Indian society
4. www.golbel education in covid-19

Changing Teaching Methods in Geography Subject within Covid19 Period

Dr. H. L. Jadhav
S B Patil College, Mandrup

Abstract

The Covid-19 pandemic is an unanticipated event that has exposed human fragility in an interconnected and interdependent world. While impacts are of a global magnitude, they have been felt at the most local of levels. Across the world pupils' daily lives and experiences have been directly impacted by government-imposed measures and restrictions taken to address the pandemic. Existing research on the teaching of primary geography in Ireland, although both dated and limited, indicates the prevalence of didactic, textbook-based methods involving rote-learning. These points to a policy practice gap whereby teaching methods are not aligned with those advocated by the curriculum. Primary teachers and student primary teachers have been found to hold knowledge-based encyclopedic images of geography, failing to recognize the subject's relevance to the real-world lived experiences of pupils. This paper frames the Covid-19 as an authentic learning experience that can form the foundation for effective geography education. Pupils learn best and are more motivated to engage in a problem or issue that affects them or that they are connected to. By investigating Covid-19 through geography in the primary classroom, this paper argues that both pupils and teachers can recognize the relevance of geography to their lives and the wider world.

Keywords: Geography education; primary geography; Covid-19; everyday geography; authentic learning

1. Introduction

Since the first months of 2020, Covid-19 has affected the life of millions of people around the world. It has long been recognized that epidemics and pandemics exhibit several geographical dimensions. Firstly, the spatial aspect of COVID-19 is communicated through numerous national and international maps accompanied with statistical tracing. Secondly, Covid-19 highlights social and economic inequalities in different geographical regions. For instance, the number of ventilators per capita illustrates the level of critical care infrastructure across countries. Thirdly the science of Covid-19 has geographical aspects, including the practice of contact tracing, tracking, testing, vaccine trials and development. Fourthly, Covid-19 raises important environmental questions. Ultimately, this zoonotic disease arose as a direct result of human activity generating extensive environmental degradation. Finally, the scale of disruptive consequences has sent shock waves around the world, comparable in scale to other major geopolitical events such as World War 1 and II. Hence, the pandemic demands responses that are informed by the role of physical and biological processes include climate change, previous viruses and the impacts of political decision making. While the pandemic provides many opportunities for teaching place and space in primary schools, geography itself is an inherent part of the Covid-19 story. The need for a robust geographical education has never been greater.

Objective: To study the change in Teaching methods in Geography Subject within Covid19 Period.

2. Current practices in geography education

There is limited research pertaining to primary teachers' practices in geography education in Ireland. Indeed, the development of a new primary curriculum is currently underway and geography remains one of the few subjects for which no review has been carried out since its enactment in 1999. Pike found that limited pedagogical approaches including rote-learning and textbook-based teaching dominated pupils' learning experiences pertaining to the current primary geography curriculum. Moreover, a 2005 Irish National Teachers Organization survey found that 88% of primary teachers used textbooks as the core component in the planning and teaching of the Social, Environmental and Scientific Education element of the primary curriculum. A large-scale, all-island Irish study of student primary teachers' memories of school geography found evidence of didactic, rote-learning and textbook dependent approaches dominating the teaching of geography.

3. Personal everyday geographies: covid-19

Exploring real-world, everyday issues and problems better informs pupils than if learning is just treated as something related only to school. This is certainly the case with the Covid-19 pandemic which has had a direct impact on everyone's lives both globally and locally, to varying degrees. Usher argues that geography needs to be seen as relevant by pupils, teachers, policymakers and the public at large, where meaningful geography education with tangible links to the real world can be delivered. The extraordinary circumstances surrounding Covid-19 provide an opportunity to illustrate the importance and relevance of geography education. This section argues for the acknowledgement and use of pupils' everyday lived experiences and knowledge in the teaching of primary geography. It outlines how public measures have had direct impacts on pupils' lived experiences and communities before arguing that addressing these experiences and knowledge in primary

geography not only highlights the relevance of geography, but also encourages more hands-on, experiential teaching methods. The notion that pupils' own experiences and personal prior knowledge and understanding should be acknowledged and developed upon in geography education goes back as far as Bale who referred to pupils' 'personal geographies' or 'private geographies' and how personal experiences and connections form the basis for rich geographical knowledge, understanding and skills.

4. Covid-19: Current events and problem-based learning

Here, the study of Covid-19, led through geography, could lend itself to integration with other subject areas such as literacy and numeracy as well as the examination of previous pandemics in history education such as the 1918 flu outbreak. Castling maintains that geography is the ultimate integrator subject because of geography's real-life, everyday nature. Moreover, Bale referred to how authentic contexts highlight the 'artificiality of subject boundaries...where disciplinary boundaries serve to obscure, rather than encourage, the awareness of reality'. Prior knowledge and experience are important in problem-based learning whereby the pupil is able to connect the problem or event to their own experiences. As a shared and lived experience, Covid-19 is particularly conducive to problem-based learning in that it is an authentic and lived context in which every pupil is an expert in their own unique way and to which every pupil has personal connections. Usher found pupils value learning about events and issues discussed both in the media and at home in the local community.

5. Reimagining geography education: learning lessons from the Covid19 experience

Covid19 provides many valuable insights for reimagining geography education by integrating school geography with pupils' everyday lives. This section outlines how school geography can develop more positive attitudes by: focusing on outdoor learning, the pupils' immediate local environments; by exploring real life global geography using contemporary issues such as climate change; and by positioning pupils as experts and problem solvers through futures thinking and pupil agency.

5.1 Outdoor learning

The outdoor environment is a substantial but often underappreciated resource for primary geography. Pupils' disengagement with the natural world is well documented. Louv coined the term 'nature-deficit disorder' to describe how a generation of pupils have been deprived of time outside to explore and interact with nature. While some teachers are hesitant to bring pupils outside for reasons related to weather, health and safety and an over-reliance on the textbook, other teachers regularly explore human and physical geography in their localities. In the early twentieth century, outdoor learning in Europe and America was a response to pandemics such as TB and the 1918 flu. The importance of ventilation and fresh air has once again been highlighted during Covid-19. As a response, some schools have built outdoor classrooms and learning spaces while others have increased the amount of outdoor time for pupils. Originally initiated for health and safety reasons, a focus on outdoor learning can be also used to achieve important aims of the primary geography curriculum.

5.2 Focusing on the local

During the Covid-19 lockdowns in Ireland, 2 km and 5 km limits on all travel resulted in a rediscovery of local hidden treasures and an enhanced appreciation of nature. The Heritage Council and National Museum of Ireland launched the initiative 'Know your 5km' designed to help the public document and share discoveries about local heritage. Using a 2 km/5 km radius helps pupils to focus on local amenities by noticing, exploring and documenting local human and natural geographical features. The potential for mapping local areas using the 2km/5km radius described by Dolan and Usher allows pupils to discover the extraordinary in their local ordinary, everyday environs. Geographical fieldwork conducted within a 5 km radius enhances the use of geographical vocabulary to describe local physical features such as: beaches, cliffs and coasts.

5.3 Focusing on the global

The pandemic offers a lens for exploring other significant global crises such as climate change and biodiversity loss. Pupils are directly affected by contemporary issues such as Covid-19, hence the potential for integrating their experiences and personal prior knowledge are substantial. Since the Covid-19 outbreak, the world's attention has been focused on the pandemic and the coordination of the emergency response. Meanwhile, major sustainable development challenges, including the greatest challenge of our times – climate change – remain unresolved. In theory, climate change will be more devastating than Covid-19, yet local and global responses are grossly inadequate. While Covid-19 is a rapidly unfolding crisis which caught the world by surprise, the impacts of climate change have been evident for decades. Education has been recognized as a crucial element to counter climate change. A re-imagining of geography education focusing on pupils' agency can make the challenges of climate change accessible in primary classrooms.

5.4 Future thinking

The Covid-19 crisis has upended the world, setting in motion tremendous change with a wide range of possible trajectories. While the future implications of corona virus are uncertain, there is much discussion now

about a new normal. Futures thinking are designed to consider possible, probable and preferable futures. A creative and exploratory process, futures thinking uses divergent thinking, seeks many possible answers and acknowledges uncertainty. Hicks describe futures studies as a source of expertise which can be used by geographers to develop a futures dimension in the curriculum. By focusing on pupil concerns about the future, Hicks encourages us to focus more critically and creatively about the future.

6. Conclusion

1. The Covid-19 pandemic is an unanticipated event of epic proportions that has exposed human fragility in an interconnected and interdependent world. Notwithstanding the seriousness of the issue, Covid-19 provides a significant teachable moment for geography in primary classrooms.
2. Geographical perspectives provide a framework for exploring global crises such as Covid-19 including its interrelated spatial and temporal dimensions. Reimagining school geography allows teachers to teach contemporary issues such as Covid-19 in an authentic context by making connections with pupils' everyday lives.
3. Geography, through concepts such as space, place, scale and interdependence, enables pupils to develop twenty-first-century skills and competencies, to analyze and form opinions about real-world issues, and to understand and challenge how the world works. Here, geographical perspectives encourage a deeper concept of how phenomena are interrelated, locating private, local issues and actions, in a wider, public, global scale.
4. This paper argues that integrating school geography with pupils' everyday lives through the focus on Covid-19 will result in more preferred learning methods being employed in classroom practices, broader recognition of pupils' everyday personal geographies and wider appreciation for the relevance of the subject.

Reference

1. Bollinger, D. U., & Martin, F. (2018). Instructor and student perceptions of online student engagement strategies. *Distance Education*, 39(4), 568-583.
2. Early, M. A. (2014). A synthesis of the literature on research methods education. *Teaching in Higher Education*
3. Hogan, R. L., & McKnight, M. A. (2007). Exploring burnout among university online instructors: An initial investigation. *The Internet and Higher Education*
4. Horvitz, B. S., Beach, A. L., Anderson, M. L., & Xia, J. (2015). Examination of faculty self efficacy related to online teaching. *Innovative Higher Education*, 40(4), 305-316.
5. Michelson, L. K., & Sweet, M. (2008). The essential elements of team-based learning. *New Directions for Teaching and Learning*, 2008
7. Nind M. & Lewthwaite, S. (2018). Methods that teach: developing pedagogic research methods, developing pedagogy. *International Journal of Research & Method in Education*.
8. <https://www.tandfonline.com>
9. <https://www.tandfonline.com>
10. <https://www.researchgate.net/publication>

Teaching - Learning Strategies for Online Education.

Gorakh M. Metkari

Ph. D Research Scholar

DPB Dayanand College of Education, Solapur

Introduction:

In 2019-2021 the COVID-19 pandemic has hit almost every country in the world leading to school, colleges closures. This pandemic has given the opportunity to teaching faculty to use information technology in their teaching methodology. While adopting the new methodology of teaching and learning the teachers has to overcome many challenges.

The education system has faced a huge challenge due to the COVID-19 pandemic. In current scenario need guidance to institutions, instructors and students on addressing such a challenge. Many of us are having to move teaching quickly online. Online teaching requires different types of interactions with students. Here suggested how works some strategies. Those will helps to set teachers and students for success in online education.

Online Teaching Strategies:

1. Know the technology

- This is new to everyone, so be prepared to troubleshoot and let your students know you are working on it. Take an hour to familiarize yourself with the technology.
- Be very clear to students about where they should go for technical support. Make the contact information readily available, and be prepared to direct students there if they come to you.

2. Create and maintain a strong presence

- Send a message to all students, by video if possible, to welcome them to online learning and reassure them.
- Use video chat rather than basic instant message when interacting with students.
- Get the students talking by beginning discussions in the discussion board, and then contributing rapid, regular, and open responses to questions.

3. Expect the unexpected and remain flexible regularly

- At some point technology will fail, whether it is a video chat not connecting or assignment or resource links not working properly.
- Have a backup plan for all assignments and assessments that rely on technology.
- Be transparent in your communication to students about technology failure. For example, put a policy in place that outlines the actions students should take if they are unable to submit assignments due to technical issues.

4. Set clear expectations for the lecture

- Online learning is new to the students as well. Make it clear to students how their grade in the course will be determined now.
- Set expectations for response time. For example, make it clear that you will respond to emails within few hours or one day.
- Share resources for students on how to be an online learner.

5. Promote reflection and communication through quality discussion

- Return to posted topics that have not been fully discussed and promote contribution and reflection.
- Monitor participation and contact students individually if they are either not participating, or are taking over conversations and not permitting contributions from other individuals.

6. Develop a community of learners and establish a sense of comfort

- Students are looking to you to set the tone. Demonstrate enthusiasm and excitement about teaching the content to alleviate fear, anxiety, and isolation.
- Humanize yourself by posting a welcome video, a biography, photos that tell stories about what you are doing to keep busy during social isolation.
- Ask questions that empower participants to question each other, and elicit rich discussion.
- Respond to the community as a whole rather than directing all responses to individual participants outside of the community.

7. Have a good balance of active teacher and active observer

You will begin the lecture as the manager of the learning community. As the lecture progresses, slowly transfer the responsibility to the community of learners. The online community building steps in point no. 4 will help with this. You should also gradually retract further out of communal discussions.

8. Be mindful of misinterpretation and request for regular feedback

- Check in with your students to see how things are going. You can do formal or informal surveys to assess attitudes, workload and challenges.
- Use ad hoc quizzes to assess learner comprehension of material.

9. Regularly check content resources and applications

- Regularly check all links, resources, modules, and activities. Online content can move or change, which can lead to disengagement.
- Assist students who are having difficulty navigating course links or managing the material spanning across various web pages.

Online Learning Strategies:

1. Get Organized

- Before the lecture begins, ensure you have the technical capability to access the required course materials, including e-books, online tools, and course websites. Take the time to practice navigating the online system so you'll be prepared for lecture.
- This way you can focus on learning instead of struggling to log in five minutes into the lecture.

2. Set up Workspace

- Set up a dedicated learning environment for studying. By completing your work there repeatedly, you'll begin to establish a routine.
- Just make sure you have a strong internet connection to access your lecture.
- Block social media sites that might compete for your attention during lectures.
- When choosing a workspace, try to limit distractions as much as possible. If you're at home, resist the urge to turn on the television or finish that last load of laundry.

3. Make a Schedule

- Mark them on a calendar you check regularly so you know which lecture or subject is coming in the hours ahead.
- Don't forget to factor in prior commitments that may interfere with your regular study schedule, such as weddings or vacations, so you can give yourself enough extra time to complete assignments.
- Set reminders for yourself to complete the tasks.
- Set a timer and give yourself permission to move on to other tasks once the time is up.

4. Figure out How You Learn Best

- Once you've established where you'll learn, think about when and how you accomplish your best work.
- Not everyone learns the same way, so think about what types of information help you best grasp new concepts and employ relevant study strategies. If you're a visual learner, for example, print out transcripts of the video lectures to review.

5. Active Participation

Take initiative by reading materials, reaching out to classmates and instructors. Productive online learners focus on acquiring and utilizing feedback for future lecture. Students who take time to engage with their teachers and classmates.

6. Stay Connected

- Build relationships with other students by introducing yourself and engaging in online discussion boards. Make an effort to ask and answer questions to enhance your understanding of the course material and build a bond with other students. Your peers can be a valuable resource when preparing for asking for feedback on assignments. Make connections with the other students in your online classroom and you'll have a built-in study group at your fingertips.
- Don't be afraid to reach out to your instructor to introduce yourself or ask questions, either. They are eager to engage one-on-one with their students, whether online or in person. And, if you do fall behind, speak up. Don't wait until an assignment is almost due to ask questions or report issues. Chat or Email with your instructors and be proactive in asking for help.

7. Ask Questions

The best online learners don't hesitate to ask questions. They aren't afraid to request clarification or guidance from other students and teacher. Posting to a group forum also allows online learners to ask questions other students may have. Professors encourage this type of interaction.

8. Have an Open Mind

Online learners feel more comfortable sharing their thoughts and opinions virtually than in the classroom. Online learning provides students with the time they need to actively reflect and organize their thoughts before answering a question or making a comment. Having an open mind helps students interact with the material.

9. Hold Yourself Accountable

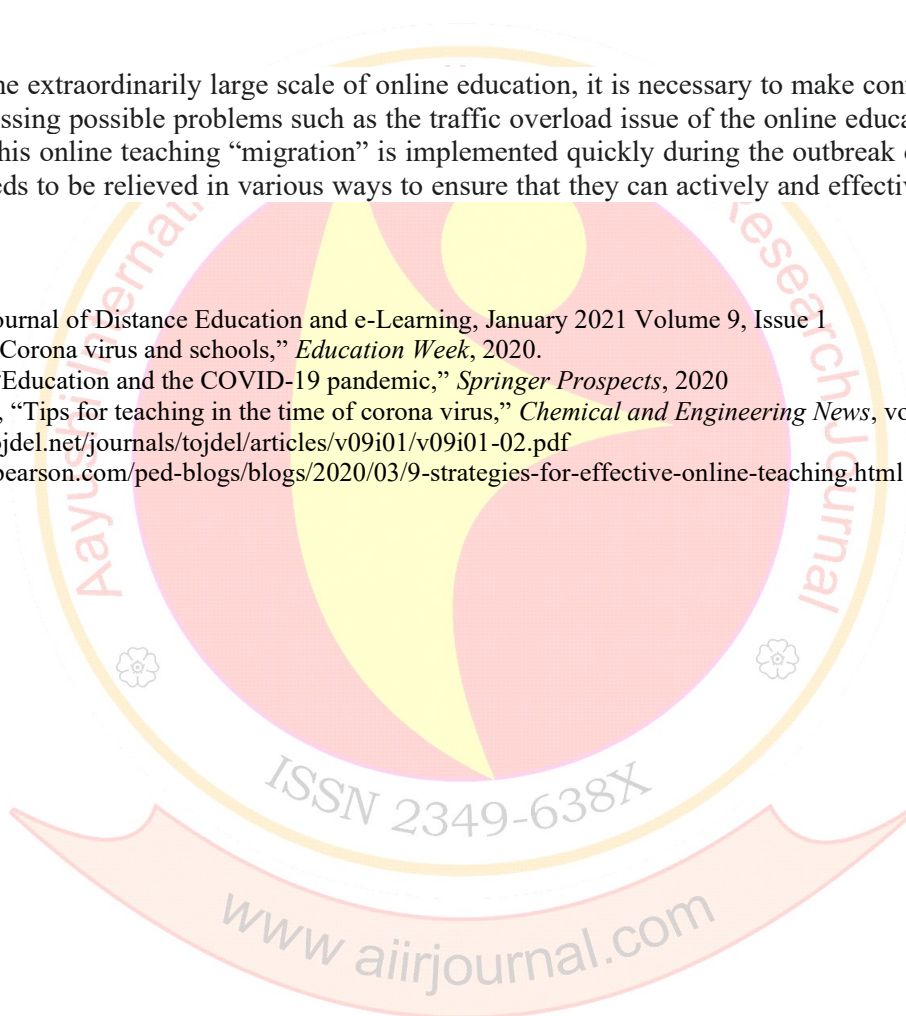
In a traditional classroom setting, you'll often receive verbal or visual reminders of an assignment's upcoming due date. But without a professor actively reminding you, it's up to you to make sure you've allotted enough time to complete the work so you're not starting an assignment the day before it's due. If you're having trouble holding yourself responsible, pair up with classmates. By being organized, proactive, and self-aware, you can get the most from your online class even when life outside of school becomes chaotic.

Conclusion:

In view of the extraordinarily large scale of online education, it is necessary to make contingency plans in advance for addressing possible problems such as the traffic overload issue of the online education platform. Furthermore, since this online teaching "migration" is implemented quickly during the outbreak of COVID-19, students' anxiety needs to be relieved in various ways to ensure that they can actively and effectively engage in online learning.

References:

1. The Online Journal of Distance Education and e-Learning, January 2021 Volume 9, Issue 1
2. The editors, "Corona virus and schools," *Education Week*, 2020.
3. S. J. Daniel, "Education and the COVID-19 pandemic," *Springer Prospects*, 2020
4. C. H. Arnaud, "Tips for teaching in the time of corona virus," *Chemical and Engineering News*, vol. 98, 2020.
5. <http://www.tojdel.net/journals/tojdel/articles/v09i01/v09i01-02.pdf>
6. <https://www.pearson.com/ped-blogs/blogs/2020/03/9-strategies-for-effective-online-teaching.html>

Teaching-Learning Strategies for Online Education

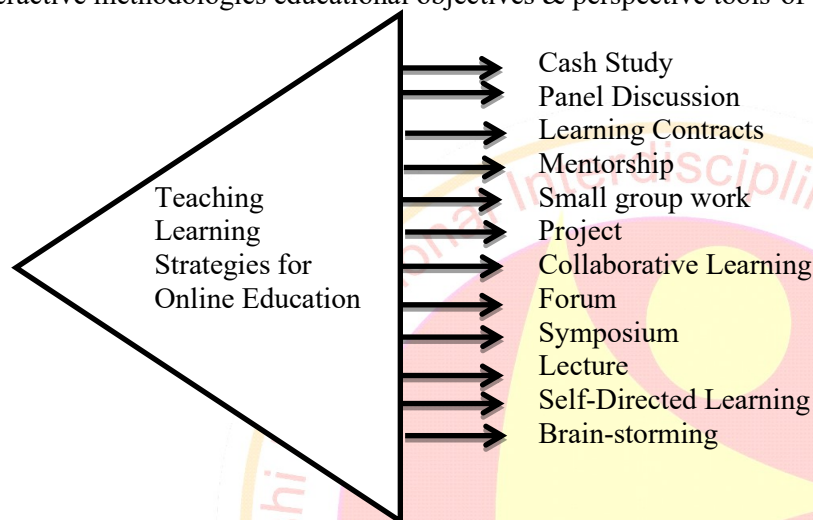
Dr. Prashant Bhimrao Thakare

Asst.Prof. Jai Jagdamba College of Education, (B.Ed.), Vairag

Effective Online Instruction as well as Teaching-Learning strategies depends on learning experiences that are appropriately designed & facilitated by knowledgeable educators.

Because teachers have different teaching styles follows as well as learners have different learning styles.

Traditionally in a teacher centered classroom, instructors, control the environment student's are no longer dependent on the faculty for knowledge, Teacher as well as learners must take on new roles in the teaching – learning relationship & Faculty Education Online Learning environment also require a range of interactive methodologies educational objectives & perspective tools-of strategies.

1)Case Study –

The case study requires learners to draw upon their experience and selection of an appropriate problem situation which is relevant both of the interests & experience level of learners.

2)Panel Discussion –

Usually three to six people who sit before an audience & have a purposeful conversation on topic in which they have specialized knowledge. The internet offers several modes for discussion including mailing lists, social media, which are asynchronous communication, web conference, massive open Online courses ect.

3)Learning Contracts-

Contract learning can bring about many practical benefits including deeper involvement of the learner in the learning activities. Contract learning is an increase of accountability as well as evidences of learning outcomes & learner feedback also.

4)Mentorship –

Mentorship main aims is to promote learner development. Mentors in Education teach by interpreting the environment & modeling expected behaviors. They also support challenge & provide vision for their students.

5)Small group work-

In case small groups, learners discuss content., share ideas and solve problems, they present ideas as well as consider ideas. There are many small group includes discussion group, guided design, role playing, games ect.

6)Project-

Online project give students. Opportunities to pursue special interests individually or within groups. Project also provide students with practical experience. The internet provides. The potential of receiving feedback from experts or interested peers outside the course by accessing the online project.

7)Collaborative Learning-

Collaborative Learning is the process or getting two or more students to work together to learn collaborative learning can be more effective than interpersonal competitive and individualistic efforts in promoting cognitive development self-esteem & positive students relationship.

8)Forum-

The forum is an open discussion between one or more resource person & a group. There are two variations of the forum-the panel & the symposium.

9)symposium –

Symposium is formal in nature questions from the audience are encouraged following the presentations. An obvious benefit of the symposium is that it gives learners exposure to a variety of experts view points.

10)Lecture-

Lecture is one of the most frequently used instructional methods it assumes the educator is the expert. Present lecture via Audio or video over the internet. Lecture method is very effective to compare other method.

11)Self-Directed Learning-

Self directed Learning is learner- initiated and may also be called self-paced independent individualized learning or self instruction proactive learners and more purposeful they also tend to retain & make use of what they learn better and longer than do reactive learners.

12)Brain Storming-

In this brain storming learning – teaching strategies very useful as well as effective to compare any other method this method. Founder name is Alex Osborn

References :-

1. <http://www.vidu.tech/>
2. <http://www.uis.edu/ion/pedagogy>
3. <http://www.odilo.us/workplace>
4. <http://www.india class.Com/best education>
5. <http://www.indiqtoday.in/story>

Online Teaching- Learning During Covid-19 Pandemic Period

Dr. Kangade Sandhya Prakash

Smt.Kashibai Navale College Of Education Kamalapur Tal.Sangola Dist. Solapur

Abstract :

Education is the only one of the media for change the life of human being. We generally says that Life is struggle without struggling we can't achieve success and in that Pandemic situation we faced lots of problems. Covid -19 has disrupted to the entire world. Education is only factors that is completely transferred to online mode in most countries around the world and online learning was the best solution for teaching and learning during the pandemic period. Learning through online education is to evaluate and to assess the feasibility of the virtual methods of learning.

Key Words : Online teaching- learning, Challenges, Education

Introduction :

The world is constantly changing and one of the best ways to keep up is to continually invest in education. Online learning provides an amazing opportunity to learn what you want. Online e-learning and teaching could be a platform that makes the process of education more student centered creative, suitable and flexible. Online delivery of courses is cost effective and easily accessible and availability especially when delivering curriculum to students in rural and remote areas. Using various software/apps such as Google Classroom, Zoom to take online teaching and learning. In order not only to complete the course but also to stay in constant. Contact with the learner this virtual class of e learning was initiate to grow the certainly and confidence of the students in their faculty during the Covid-19 pandemic and its prove that Online teaching-learning play best role in Pandemic period.

Online learning offers several advantages for students who want flexibility while attending school or college not only in urban area but also in remote or rural areas. However, there are various challenges surrounding online teaching-learning we are well aware that online learning has managed to attract lots of attention. But many of them face some challenges that can cause hindrance in their learning. The advantages are getting suppressed by the challenges during the teaching-learning process. Below we have prove out some of the challenges faced by students and teachers along with the suggestions to overcome them

Advantages Of Online learning

In Covid-19 Online learning is so effective and creative because students can finish their homework quickly, and there is more time left for hobbies and any other works. Its effective for not only higher level students but also primary level students. An access to all resources of a traditional course helps participants learn wherever they are, leaving them the freedom to choose the time for study. Some of the advantages are following :

- 1) Faculty opined that online learning helped ensure remote learning and easily be used for students, it was manageable, and students could conveniently access teachers and teaching materials. It also reduced use of traveling resources and other expenses.
- 2) In the period of pandemic it eased complete tasks such as recording of lectures and marking attendance. Both the students and teachers had an opinion that online learning modalities had encouraged student-centeredness during this lockdown situation. The student had become self-directed learners and they learnt easily at any time in a day.
- 3) Online teaching-learning is an educational resource that allows students to participate in courses via the internet. They don't need to visit school, colleges or classrooms, and they can choose to learn whatever they want from the comfort of their own homes and learn easily and complete their learning.
- 4) We saw that in pandemic period Online learning is also a way for subject-matter experts to pass on their knowledge in a gratifying way and most of the subject experts gives their knowledge and experience through online mode.
- 5) For some, online teaching-learning means getting a degree through a university or college's online curriculum offerings and they complete their task to online way effectively.
- 6) The borderless nature of the internet is one of the greatest benefits of online classes. Through an online course, you can meet people on the opposite side of the globe.
- 7) Each interaction offers more opportunities for depth and growth to explore education and gain new skills.
- 8) Connect with people and meet through social media and even in physical gatherings. Courses includes live webinars and live-streamed video can interact directly with fellow students in real time.

Disadvantages of Online Learning :

Every coin has two sides still online teaching-learning is the best way during the period of Covid but some of problems also faced by the students specially at the primary level. Students still prefer classroom classes over online classes due to many problems they face when taking online classes, such as lack of confidence, motivation, understanding of the material, decrease in communication levels between the students and their instructors and their feeling of isolation caused by online classes some of the disadvantages are follows :

1) Lack of Social interaction and communication

When we imagine that a traditional classroom, lively group discussion, and students raising their hands to ask the teacher questions likely comes to mind. Admittedly, these moments do not arise as naturally in online learning. For some individuals, these face-to-face interactions are a must to bring the material to life. Nevertheless, it is possible to bring more social interaction to online teaching-learning through incomplete.

2) Not suitable for every Class of Students

Online through Education not possible for all levels of students. At the primary level which is the base of education not complete through online education its traditional learning useful for these students. Even Complex topics, operative techniques, and practices that require a physical environment are best conducted in person. Yet, more repetitive topics in a high turnover environment lend themselves naturally to online learning.

3 Lack of practice-based learning:

Online learning is only gives theoretical knowledge but not fulfill the practice based learning education it's a draw- back of online learning without practice we are unable to give good quality of education to students. Some of the challenges faced today due to online teaching- learning are adaptability, technical issues, distraction, computer knowledge, etc.

Conclusion:

While the coronavirus has put a hold on in-person education, we can still turn to online education to pursue new opportunities to grow knowledge and skills and overcome with the difficulties and online learning is prove that it best for all. Online learning was the panacea at the time of the pandemic. However, it negatively influenced the learners' performance and learning outcomes.

Present paper highlights the advantages and disadvantages of online teaching-learning and use of Online learning as a tool for teaching within higher education. Thus, it will help to develop a strategic plan for the successful implementation of online teaching-learning and view to a positive step towards needy situation.

References:

- Tyagi R. (2020). Future of Mobile Learning During and After Global (Covid-19) Pandemic: College of Basic Education as Case. *Journal of Education and Practice*, 11, 17, 2020
- Dhawan, S. (2020). Online Learning: A Panacea in the Time of COVID-19 Crisis. *Journal of Educational Technology Systems*, 49(1), 5-22.
- Dhawan S. Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis. *J Educ Technol Syst*. 2020;49(1):5–22.

Teaching Learning Strategies in Online Education

Dr. Jadal M.M.

Associate Professor

K.B.P. Mahavidyalaya, Pandharpur (Autonomous) Solapur (Maharashtra) India

Abstract:-

COVID-19 pandemic has also affected higher education in India.. Indian higher educational institutes are moving from traditional face-to-face education to remote education. Most of the higher education institutes are moving toward online education. Students are getting education online by sitting in front of their computer screens at their home. After this pandemic outburst, higher educational institutes are being closed. This article explores the impact of online higher education in developing countries. Furthermore, it suggests methods, which will be beneficial in remote learning. The study reveals various instructional strategies for successful online teaching in similar pandemics.

Introduction:-

The traditional face-to-face learning environment is teacher-centered. The teacher controls the delivery of the information. With the advent of the Internet, “access to vast resources of data and information, learners are no longer dependent on faculty for knowledge”. The ability to learn online has altered this dynamic enabling an environment that is controlled or negotiated by the learner. A learner-centered online classroom that has the ability to enhance the interactivity and collaboration.

Online instructors are now facilitators of information guiding students toward solutions. A change or modification to the instructor’s pedagogy is required. In order for online learning to be successful, teachers as well as learners must take on new roles in the teaching-learning relationship, and faculty must be willing to release control of learning to the students

Online instructors have found that by incorporating a “full range of interactive methodologies. online discussions and forums produce higher quality, deeper communication and responses.

Below are several instructional strategies

1. **Discussion/Forum:** Adult learner prefers this instructional strategy because it is interactive and facilitates participation. The discussion format allows the learner to explore his/her life experiences and apply them to new situation.
2. **Self-directed Learning:** Online learning supports the self-directed learner in pursuing individualized, self-paced learning activities.
3. **Small Group Work:** The online course can be divided into smaller, more manageable groups. The small group can discuss content, share ideas, solve problems, and provide peer feedback for assignments.
4. **Project:** The learning experience is made more relevant with projects. Online projects can be tailored to give students an opportunity to pursue their special interests and relate to their chosen career field. Projects can be done individually or within groups.
5. **Collaborative Learning:** Combining two or more students to work together on a project of assignment. Employers want workers with collaborative skills and are looking for graduates of educational programs that teach these skills. Collaborative learning can be more effective than competitive and individualistic efforts in promoting cognitive development, self-esteem, and positive student-student relationships. “Research shows that the academic achievement of many students is increased when collaborative rather than competitive models of instruction are used” Online learning models are natural environments for collaborative learning, but must be designed carefully to be effective.
6. **Voice and pitch management:-**One of the prominent features in online teaching is the voice of the teacher. Literature shows that effective communication between students and teachers is very important. Keeping voice pitch high and practicing vocal functioning like pauses, intensity variation is essential. In traditional class teaching, body language, eye contact, and physical gestures are significant teaching tools. However, in online teaching, teachers should focus more on their voice and vocal functions. A recent study suggests that speaking gently is beneficial for students. It helps students in writing essential lecture points. It can be suggested here that higher educational institutes should give training to their faculty members. Teachers should know about importance of maintaining slow voice and practicing vocal functions. This will ensure effective learning for students during online teaching.
7. **Formulating teaching strategies to enhance online class interactions:-** Greater interactivity in online course will enhance the overall online class success rate. Literature depicts that more student and

teacher discussion can result in higher interactivity. Online class participation can be one way of enhancing student involvement in lecture. Moreover, discussing case studies and asking questions can result in higher student involvement. Thus, higher educational institutes should arrange meetings with their colleagues. Through these meetings, devise them methods to develop more interactive online classes. Practicing these methods will encourage student presence and improve learning abilities. Teachers should prepare lectures beforehand and share case studies and questions with students.

8. **Poverty and infrastructural neglected areas :-** In India , many students come from backward areas. These areas are facing issues of poverty and lack of infrastructural development. Source proves that few students do not have basic equipment needed for online classes. Especially, students belonging to interior Sindh or Baluchistan areas do not have their own laptops . Moreover, lack of high-speed Internet in their areas is a major issue .Approximately 33% of class is unable to attend online sessions due to these issues . Therefore, higher educational institutes should offer such schemes to cope up pandemic situations. Higher educational institutes can offer borrowing laptops or tabs from various sources. These laptops must be given back to the sources after this pandemic crisis. Moreover, higher educational institutes should make collaborations with telecommunication industries. This collaboration will help in assuring Internet connectivity in these areas. These steps will ensure that students in these areas are not lacking behind.
9. **Developing student learning abilities in online classes:-**Online classes are completely different from the traditional in-class lectures. In traditional in-class lecture, teacher feels more control over student behavior. To deal with this concern, study shows that teacher should devise different activities. Such activities which can enhance student learning skills in online classes . Moreover, teachers should ask challenging questions from students during online classes. These practices will help in establishing better learning abilities for students. Moreover, these approaches will ensure that students are more focused in classes. Besides these, getting feedback from students about these online classes can enhance the capacity of online classes.
10. **Teaching unit—think critically, practically, and creatively for online study success** Teaching staff should devise learning material, which is more creative. In other words, student should be offered with more innovative and practical work. Study shows that development of critically analyzing learning materials is difficult in traditional teaching method. Furthermore, thinking out of the box abilities is difficult task in traditional class settings . However, in online classes, staff can assign individuals with real world case study. Then, they can ask students to give their ideas and opinions. This will help in developing student abilities and enhancing online study success rate.
11. **Flexible teaching and assessment policies :-** Due to lack of high-speed internet connectivity in some areas , students are unable to run with the pace of online lectures. Students are unable to perform assignment submissions and even accessing lecture recording. To deal with such issues, teacher should show flexibility and give extra time to students. This will help students in easy submissions of assessments .Teachers should not put pressure on students in pandemic state. Instead, teachers should give students full support. This support can be in accessing online lectures and submitting assignments late.
12. **Backup plans for pandemic situations** Due to COVID-19, all classes have shifted toward online mode. Various problems which can occur are systemic and technical issues. Institution do not have appropriate resources and equipment required for conducting online classes. All of these are significant problems in running online classes, for example, overloading of server, lack of computer devices, and unable to perform software installations. To cope up with these issues, institutions must be ready at all times. These kinds of pandemic situations can occur anytime. Moreover, institute should have a backup plans to resolve these issues without causing any learning delays for students.
13. **Transforming a large-class lecture course to a smaller modules in online classes:-**A big class lecture can be divided into smaller modules or discussions to ensure concentration. Teaching staff should prepare online classes materials of less than 30 min. This can be done by splitting a big single task into multiple small tasks . This will help student to remain attentive and focused during online classes. Moreover, this strategy will help in improving student learning abilities in online classes.
14. **Recording online lectures and providing self-learning material:-** Prior to the online session time, teaching support staff should send email. This email should contain all preclass specific reading material. Teacher can ask students to submit a short brief explanation of what they understood after reading the material during online session. This will help in improving online class discussion. Additionally, student will take part in answering questions if they have read the material already.

Furthermore, students should be provided with online class recording. This recording will be beneficial for students who missed or did not understand any part of the lecture.

15. **Allocating teaching assistants:-** Teachers are not technically trained to run online classes smoothly. Furthermore, online classes require much greater involvement of technical knowledge than in-class study. Therefore, higher educational institutes should seek help from teacher assistants to support the mainstream teachers. These teacher assistants can ensure running of online sessions successfully. Meetings should be held before starting online sessions and availability of teacher assistants along with the teacher should be confirmed beforehand. This will assist in managing online lectures effectively. Besides this, teachers should talk to teaching assistants before class about which resources should be shared during the class. Also, they should discuss matters like how to manage question answer sessions.
16. **Clear communication with your students' families:-** Families want to hear from you often and regularly. It can be easy for students and parents to start to feel disconnected. Reassure them your "virtual door" is always open, and share your email and phone number early and often in multiple places. Clear, respectful communication is the key to building relationships and classroom community.
17. **Vary your types of lessons:-** Your teaching should be a blend of both synchronous (happening in real-time) and asynchronous (unscheduled and self-paced). Synchronous teaching through phone calls, video lessons, or live chats allows students to ask questions and build relationships with you and each other. Asynchronous activities, like discussion boards or recorded lectures, allow your students to complete assignments at their own time and pace. Both styles have their benefits and are necessary in their own ways.
18. **Select the right tools for your class:-** Your school's Learning Management System or LMS will most likely be the primary tool you use for your direct communication and posting assignments. Familiarize yourself with it early, and don't hesitate to reach out to your more tech-savvy co-workers with questions. You'll also need a separate tool like Google Voice or Zoom or phone calls, live lessons, and video chatting. Beyond these basics, there are a huge variety of educational technology tools to transform your teaching and engage your students.
19. **Know the technology:-** This is new to everyone, so be prepared to troubleshoot and let your students know you are working on it. Take an hour to familiarize yourself with the technology. Most companies are offering additional training right now. Be very clear to students about where they should go for technical support (good digital technologies will have support services). Make the contact information readily available, and be prepared to direct students there if they come to you.
20. **Expect the un expected and remain flexible:-** At some point technology will fail, whether it is a video chat not connecting or assignment and/or resource links not working properly. Have a backup plan for all assignments and assessments that rely on technology. Be transparent in your communication to students about technology failure. For example, put a policy in place that outlines the actions students should take if they are unable to submit assignments due to technical issues. Don't be afraid to solve technical challenges in real time, such as during synchronous discussions or collaborative real-time activities, to save time.
21. **Create and maintain a strong presence:-** Send a message to all students, by video if possible, to welcome them to online learning and reassure them. Use video chat rather than basic instant message when interacting with students. Get the students talking by beginning discussions in the discussion board, and then contributing rapid, regular, and open responses to questions. Use non-verbal communication such as emojis. Complete your profile with professional and personal traits.
22. **Set clear expectations for the course:-** Online learning is new to the students as well. Make it clear to students how their grade in the course will be determined now (participation often makes up a much larger portion of the grade than in face to face classes). Set expectations for response time. For example, make it clear that you will respond to emails within one business day, otherwise students may expect you to answer an email within a few hours, and disengage if you don't. Share resources for students on how to be an online learner. We have one from [college students](#) and from [professors](#).
23. **Establish a sense of comfort and develop a community of learners:-** Students are looking to you to set the tone. Demonstrate enthusiasm and excitement about teaching the course to alleviate fear, anxiety, and isolation. Humanize yourself by posting a welcome video, a biography, photos that tell stories about what you are doing to keep busy during social isolation, links to news articles or video clips. Encourage each student to personalize their homepage and spend time going around the class asking students to share information about what they have posted. Incorporate instant messaging, web cameras, blogs and vlogs. Ask questions that empower participants to question each other, and elicit rich

discussion. Respond to the community as a whole rather than directing all responses to individual participants outside of the community.

24. **Promote reflection and communication through quality asynchronous discussion:-** Return to posted topics that have not been fully discussed and promote contribution and reflection. Monitor participation and contact students individually if they are either not participating, or are taking over conversations and not permitting contributions from other individuals.
25. **Have a good balance of active leader and active observer :-** You will begin the course as the manager of the learning community. As the course progresses, slowly transfer the responsibility to the community of learners. The **online** community building steps in point 4 will help with this. You should also gradually retract further out of communal discussions.
26. **Request regular feedback and be mindful of misinterpretation :-** Check in with your students to see how things are going. You can do formal or informal surveys to assess attitudes, workload and challenges. Make course correction as necessary — we're all learning. Use ad hoc quizzes to assess learner comprehension of material.
27. **Regularly check content resources and applications:-** Regularly check all links, resources, modules, and activities. Online content can move or change, which can lead to disengagement. Assist students who are having difficulty navigating course links or managing the material spanning across various web pages. Model the process of navigating to websites that are not embedded in the course, and demonstrate how to appropriately manage keeping track of navigation when jumping from site to site.

Conclusion:-

This article established various instructional strategies for online learning. These instructional strategies can be practiced by higher educational institutes. These approaches will facilitate in delivering online education effectively. First, teachers should maintain slow voice speech and practice vocal functions. Second, teachers should develop interactive online classes and share class materials. Third, higher educational institutes should make collaborations with telecommunication industries to overcome Internet-related issues. Fourth and fifth, teachers should enhance students learning abilities and get their feedback. Sixth, teachers should think more critically, practically, and creatively. Seventh, teachers should offer flexible teaching and assessment policies. Other includes setting up backup plans, transforming a large-class lecture course to a smaller modules, recording online lectures, and allocating teaching assistants. This article aims to help higher educational institutes to run online classes smoothly. This study particularly focuses on developing countries. It helps developing countries in implementing and preparing strategies for remote learning.

References:-

- 1) Boekaerts, M. (1996). Self-regulated learning at the junction of cognition and motivation. *European Psychologist*, 1(2), 100–112.
- 2) Boekaerts, M. (1999). Self-regulated learning: Where we are today. *International Journal of Educational Research*, 31, 445–457.
- 3) Brock, L. L., Rimm-Kaufman, S. E., & Wanless, S. B. (2014). Delay of gratification in first grade: The role of instructional context. *Learning and Individual Differences*, 29, 81–88.
- 4) Dignath, C., & Büttner, G. (2008). Components of fostering self-regulated learning among students. A meta-analysis on intervention studies at primary and secondary school level. *Metacognition and Learning*, 3(3), 231–264.
- 5) Dignath, C., Büttner, G., & Langfeld, H.-P. (2008). How can primary school students learn self-regulated learning strategies most effectively? A meta-analysis on self-regulation training programmes. *Educational Research Review*, 3(2), 101–129.
- 6) Dignath-van Ewijk, C., & van der Werf, G. (2012). What teachers think about self-regulated learning: Investigating teacher beliefs and teacher behavior of enhancing students' self-regulation. *Education Research International*, 2012, doi:10.1155/2012/741713
- 7) Hamman, D., Berthelot, J., Saia, J., & Crowley, E. (2000). Teachers' coaching of learning and its relation to students' strategic learning. *Journal of Educational Psychology*, 92(2), 342–348.
- 8) Harnishfeger, K. K., & Bjorklund, D. F. (1990). Children's strategies: A brief history. In D. F. Bjorklund (Ed.), *Children's strategies: Contemporary views of cognitive development* (pp. 1–22).
- 9) Kistner, S., Rakoczy, K., Otto, B., Dignath-van Ewijk, C., Büttner, G., & Klieme, E. (2010). Promotion of self-regulated learning in classrooms: Investigating frequency, quality, and consequences for student performance. *Metacognition and Learning*, 5(2), 157–171
- 10) Klieme, E., & Vieluf, S. (2009). Teaching practices, teachers' beliefs and attitudes. In *Creating effective teaching and learning environments: first results from TALIS* (pp. 87–135). Paris, France: OECD.

- 11) Kramarski, B., Desoete, A., Bannert, M., Narciss, S., & Perry, N. (2013). New perspectives on integrating self-regulated learning at school. *Education Research International*, 2013, doi:10.1155/2013/49821
- 12) Lau, K. L. (2013). Chinese language teachers' perception and implementation of self-regulated learning-based instruction. *Teaching and Teacher Education*, 31, 56–66.
- 13) Llinares, A., & Lyster, R. (2014). The influence of context on patterns of corrective feedback and learner uptake: A comparison of CLIL and immersion classrooms. *The Language Learning Journal*, 42(2), 181–194.
- 14) Moely, B. E., Hart, S. S., Leal, L., Santulli, K. A., Rao, N., Johnson, T., & Hamilton, L. B. (1992). The teacher's role in facilitating memory and study strategy development in the elementary school classroom. *Child Development*, 63(3), 653–672.
- 15) Ormrod, J. E. (2008). *Educational psychology: Developing learners* (6th ed.). Upper Saddle River, NJ: Merrill/Prentice Hall.
- 16) Otto, B. (2010). How can motivated self-regulated learning be improved? In A. Mourad & J. de la Fuente Arias (Eds.), *International perspectives on applying self-regulated learning in different settings* (pp. 183-204).
- 17) Pauli, C., Reusser, K., & Grob, U. (2007). Teaching for understanding and/or self-regulated learning? A video-based analysis of reform-oriented mathematics instruction in Switzerland. *International Journal of Educational Research*, 46(5), 294–305.
- 18) Peterson, P. L., Fennema, E., Carpenter, T. P., & Loef, M. (1989). Teachers' pedagogical content beliefs in mathematics. *Cognition and instruction*, 6(1), 1–40.
- 19) Pokay, P., & Blumenfeld, P. C. (1990). Predicting achievement early and late in the semester: The role of motivation and use of learning strategies. *Journal of Educational Psychology*, 82(1), 41–50.
- 20) Schmitz, B., & Wiese, B. S. (2006). New perspectives for the evaluation of training sessions in self-regulated learning: Time-series analyses of diary data. *Contemporary Educational Psychology*, 31(1), 64–96.
- 21) Staub, F. C., & Stern, E. (2002). The nature of teachers' pedagogical content beliefs matters for students' achievement gains: Quasi-experimental evidence from elementary mathematics. *Journal of Educational Psychology*, 94(2), 344–355.
- 22) Stipek, D. J., Givvin, K. B., Salmon, J. M., & MacGyvers, V. L. (2001). Teachers' beliefs and practices related to mathematics instruction. *Teaching and Teacher Education*, 17, 213–226.
- 23) Wirth, J., & Leutner, D. (2008). Self-Regulated Learning as a Competence: Implications of Theoretical Models for Assessment Methods. *Journal of Psychology*, 216(2), 102–110.
- 24) Zimmerman, B. J. (1990). Self-regulated learning and academic achievement: An overview. *Educational Psychologist*, 25(1), 3–17.

Teaching And Learning Strategies For Online Education

Prof. Naik Sonali Vijaykumar

Assistant professor, Uma Shikshanshastra Mahavidyalaya B. Ed. Pandharpur.

Abstract:-

Online courses have become an incredibly popular way for students and employees to advance their education or professional development. Teaching and online course requires different methods from the traditional classroom, so it's important that teachers adapt or develop their skills to the online learning environment, to make their materials effective and engaging for learners.

Keywords: Online learning, Teaching, professional development, strategies, classroom.etc.

Introduction:

Effective online instruction depends on learning experiences that are appropriately designed and facilitated by knowledgeable educators. Because learners have different learning styles or a combination of styles, online educators should design activities that include multiple modes of learning. Teaching models should also be adapted to the new learning environments.

Instructional Strategies For Online Teaching Learning:

Know the technology :- this is new to everyone, so be prepared to troubleshoot and let your students know you are working on it. Take an hour to familiarize yourself with the technology. Most companies are offering additional training right now.

Expect the unexpected and remain flexible:

Be transparent in your communication to students about technology failure. For example put a policy in place that outlines the actions student should take if they are unable to submit assignments due to technical issues.

Create and maintain a strong presence:

Send a message to all students by video if possible, to welcome them to online learning and reassure them. Use video chat rather than basic instant message when interacting with students.

Set clear Expectations for the course:

Set Expectations for response time. For example, make it clear that you will respond to emails within one business day, otherwise students may expect you to answer an email within a few hours, and disengage if you don't.

Establish a sense of comfort and develop a community of learners:

Humanize yourself by posting a welcome video, biography, photos that tell stories about what you are doing to keep busy during social isolation, links to news articles or video clips.

Promote reflection and communication through quality asynchronous discussion :

Monitor participation and contact students individually if they are either not participating, or taking over conversation and permitting contributions from other individuals.

Have a good balance of active leader and active observer:

You will begin the course as the manager of the learning community. As the course progresses, slowly transfer the responsibility to the community of learners. The online community building steps in point 4 you should will help with this. You should also gradually retract You should also gradually retract further out of communal discussions.

Regularly check content resources and applications:

Model the process of navigating to websites that are not embedded in the course, and demonstrate how to appropriately manage keeping track of navigation when jumping from site to site.

Conclusions:

Beyond these basics there are use variety of educational technology tools to perform your teaching and engage your students. Use the strategies provided in this article for discovering, experimenting and implementing new tools in your classroom.

Reference:

1. <https://www.pearson.com>
2. <https://www.onlineeducation.com>
3. <https://elearningindustry.com>

Learning resources for pedagogy of english

Dr. Mate Mahadev Vishnu
Assistant Professor,
College of Education, Barshi

Abstract

Learning resources are things that teachers can access to help them do some aspect of their job better as part of the professional development process. The quality of teachers has been highlighted as the most important factor in determining the effectiveness of a school system. If teachers have agency in this process, that is they are involved in and contribute to the design, they are more likely to be able to translate their experiences effectively into the classroom.

Learning resources are a source of knowledge for new teachers or teachers wishing to specialize in a new area, and communities of practice such as local or national associations can provide useful professional networking opportunities. Students are also a great learning resource if teachers engage in a process of reflective teaching, seek student feedback and engage in assessment for learning, using student input to inform teaching.

As a teacher educator you may well be viewed as a key source of knowledge and asked to recommend relevant resources to teachers or teacher education providers.

As well as being sources of knowledge for teachers, learning resources can be used by teachers and teacher educators to co-construct knowledge as part of continuing professional development. For example, observation sheets, feedback forms and action plans can be used during classroom observation and mentoring.

Learning resources can also be used as a basis for training. So the present paper has focused on the learning resources for Pedagogy of Teaching in Teacher Education.

Key Words- Learning Resources, Pedagogy of English, Student-teachers, Teacher Education

Introduction

Our teachers were good, whereas others were not so good. Let us analyze why did we call them good? Yes, they were caring, sympathetic, and pleasant besides being effective in their teaching. One thing common among them was that they used new methods, techniques and teaching learning materials to make teaching interesting, thus, effective. Teaching learning materials also known as instructional aids, facilitate a teacher in achieving the learning objectives formulated by her/him prior to teaching-learning activities start. We are going to introduce various teaching learning materials, which are used to make classroom teaching and learning interesting and effective. It is an effort of discussion on variety of teaching learning materials used in classroom teaching.

2. Objectives - The present paper will be able to:

- Classify the learning resources.
- Distinguish the use of different learning resources.
- Engage students in designing and development of learning resources for Pedagogy of English.
- Explore the utility of learning resources in Pedagogy of English.

3. Concept of learning resources - Learning resources are used by teachers to help learners to learn concept with ease and efficiency. Learning resources have been in existence in our educational system since ancient times. The role of learning resources in the classroom is to make learning real, practical and fun for children. Teachers use learning resources to illustrate or reinforce a skill, fact or idea. Learning resources also help in bringing novelty and freshness in classroom teaching as it relieves learners from anxiety, fear and boredom. Teaching learning materials provide a range of learning experiences to learners from direct to indirect. Learning resources is a continuum of 'directness to indirectness' which has correlation with continuum of 'concreteness to abstract'. Therefore, learning outcomes are highly dependent on the learning experience given in classroom using teaching learning materials.

4. Purpose of learning resources - Learning resources are used to enhance the learning of students in classrooms. A teacher uses it to make teaching-learning effective. They help learners to achieve the learning outcomes after classroom teaching and learning. They Motivate learners. They capture attention is the first step to any learning. They help in capturing the attention of learner in classroom. They provide a variety of stimuli, which helps in making classroom teaching most effective. They help in longer retention of information - The more the number of sensory channels involved in interacting with learning resources. Therefore, the learning will be effective and will last long. They facilitate holistic learning - Learning objectives to be achieved through classroom teaching are in all domains- cognitive, affective and psychomotor. Therefore, to achieve varied

objectives, varied learning experiences need to be provided, which can be done through the use of it. They help in organizing classroom teaching –As a teacher you need to organize learning experiences, making them as realistic as possible. They present accurate data in sequentially organized manner. It helps teacher to verbal and visual communication in classroom. They use to overcome shortcomings in verbal or visual communication.

5. Characteristics of Learning resources –

Learning resources facilitate change in attitude. It helps in changing attitude of learners towards learning in general and subject content in particular. Pictures, models and others help in inculcation of positive attitude of learners. It has practical applications. Learning resources show application of theoretical knowledge into practical applications. The theoretical knowledge studied in class is shown in concrete form through learning resources for effective learning. It will make learning fun. It helps in making learning fun in the classroom. Students enjoy the novelty of handling new objects and learn new concepts through them. It will be helpful for the Concept formation. It facilitates the formation and attainment of concepts among children. They concretize the abstract concepts; thus children are able to understand them and not resort to rote learning. Therefore, use of learning resources in classroom teaching is an essential aspect about which you should focus your attention while designing and developing your lesson.

6. Types of learning resources- Teaching learning materials are of various types and thus are classified and categorized in several ways. Edgar Dale's cone of experience is one of the simplest ways of categorizing. He experimented with different learning resources and categorized them on the basis of type of experiences the learner acquires – from concrete to abstract. Another widely accepted and popular way of categorizing. Learning resources are based on the senses they stimulate in learners, which, in turn affect the effectiveness of teaching learning process. Learning resources can broadly be classified into three categories. i) Audio ii) Visual iii) Audio Visual

i) Audio: These stimulate the hearing sense of learner. It includes – human voice, telephonic conversation, audio discs/tapes, gramophone records, Radio broadcast.

ii) Visual: These types involve the sense of vision. They stimulate the visual impulses. These can be of various types as given below: • Visual (Verbal) Print. • Textbook, Supplementary book. • Reference books, encyclopedia, etc. • Magazine, Newspaper • Documents and Clippings • Duplicated written material • Programmed material or SLM • Case Studies/Reports etc. • Visual (Pictorial- Non Projected) – a) Non-projected two dimensional – Here the TLM is in form of an image or picture explaining the concept. Examples of such type of TLMs are blackboard writing and drawing Charts, Posters, Maps, Diagrams, Graphs, Photographs, Cartoons, Comic strips. b) Non-Projected three-dimensional – This category includes three dimensional representation of the real object or phenomenon. It helps learners in conceptualization. It includes – Models, Mock-up, Diorama, Globe, Relief Map, Specimen, Puppet, and Hologram. • Visual (Projected but still) – Here the images are projected or displayed on a screen and thus are nearer reality than visual non-projected ones. It includes – Slide, Filmstrips, Over Head Projector (OHP), Microfilm, Micro card, etc. Teaching – Learning Materials

iii) Audio Visual are the projected aids, which use both auditory and visual senses to enhance learning. The greatest advantage of these is they are the closest representation of reality. These include – Motion Picture Film, Television, Video discs/cassettes, slide – tape presentations, Multimedia Computer.

7. Utility of learning resources in Pedagogy of English -

Text Books are written by authors for learners to help them learn new things. The book specially written by authors for learners of a particular course is known as textbook. Textbook is very important basic teaching learning material. It is written specifically to satisfy specific needs of the syllabus. A textbook serves as a focal point base for organizing learning activities. Textbooks both teacher's and pupil's activities are included in form of questions, suggestions, experiments, topics for discussion, etc. They are prescribed by the schools, and are based on specified syllabus under a curriculum; they are often referred to as curricular material. Textbooks are predominantly textual with some images. If textbooks are well illustrated and written in interesting style, they act as interesting individualized learning materials for the learners. Thus, the quality and utility of textbook depends on the author. While writing a text book for students at elementary level, the author needs to keep in mind the following points: i) Text book should provide authentic content knowledge; ii) Contents in the text book should be logical, coherent and sequential; iii) Language used in the textbook needs to be simple, and comprehensible by elementary students;

Maps have become almost indispensable finding our way around places. Maps are scaled down representations of the real earth's surface on paper. Every map is symbolized summary of earth's surface; therefore, it provides information in condensed form. The symbols used are through lines, dots, colors, words and signs. Maps are useful tool in every discipline. In social studies, it is very important for learning geographical, historical, and economical concepts

A chart is a diagrammatic representation of a system, process, and historical sequence of event. It is visual representation used to summarize, illustrate, compare or contrast, communicate the subject matter in effective and concise way. Charts are used in all subjects for concept formation and development among learners.

Poster is symbolic representation of a single idea. As a single idea is depicted posters are usually bold, eye-catching to attract learners for giving a message. Posters have both visual and textual components. Visual component is to attract the attention of learner and thus has to be colorful and eye-catching. Text is used to convey message related to visual and is called 'Caption'. Caption conveys the important message and the visual is to attract attention and therefore to support the message to be converged.

Model is recognizable imitation of real thing or abstract thing. Usually a model is similar to the original object in every aspect except the size. The size of an object may be reduced or enlarged. When size is reduced, the object is simplified to show only the essential parts.

Overhead Projector a simple projector which is very easy to operate and therefore, popular among teacher. It is better than using chalkboard as it helps teacher to talk and show visuals at the same time. As a teacher, you can observe the reaction of students and interact with them. It also helps in saving time as you can use these visuals / transparencies again and again. OHP does not require a darkened room and is easy to handle and transport from one classroom to another. There are two forms of OHP transparencies. One is single transparency. If you want to use ten transparencies, then you may have to make ten single transparencies. Second is using a continuous roll of OHP transparencies. As you proceed with your classroom teaching, you unroll and show it over OHP platform.

Power Point Slides are very effective as they combine the advantages of OHP slides with versatility of computer. Images, animations, text, etc. can be inserted in power point slides which make useful and effective. They can be easily used for small as well as large audiences. They can be reused as many times as you want. They can be used for classroom teaching as well individualized study.

Computer is the modern day wonder, which has penetrated all spheres of life. As a teaching learning material, its potential is enormous. It supports group as well as individualized learning and this increases its scope of use in variety of situations and variety of ways. A computer can record, analyze, interact with students, store and manipulate data on an extensive scale. You can use it for various purposes.

Conclusions-

Learning resources will have a positive effect on local environment as recycling and reusing of waste material helps in conservation of environment. Students should share their experience of collection of materials in the class. This will help in sharing idea of collection amongst the class. At the same time, the whole experience will help in confidence building and leadership skills in students. Involvement of students in collection will help in achieving affective objectives as well which are generally not developed in the classroom teaching-learning process. Teachers should guide and facilitate students to construct simple themselves. As a teacher, you should only provide guidance when sought. Students should be encouraged. It should be as simple as possible. This makes them easier for the learners to see and understand. Leave out too much details and backgrounds as these draw attention away from the teaching point. It should be proportionate and to the scale. Making an object too small or too large from its actual size will hinder in transference of learning. The students should make a framework and write a script as to what all should be included in the poster or chart. Pictures available in magazines should be collected and used for making the chart. Overcrowding of concepts or information should be avoided. Students who are good in drawing should draw the diagrams or figures. As a School teacher, you must understand and learn the basic principles and procedures commonly applicable for maintenance system of learning resources anytime and anywhere.

- Proper and adequate storing space should be made available for upkeep of learning resources.
- Learning resources should be neatly arranged and maintained;
- All the learning resources must be well maintained.
- Item-wise inventories listing all the resources placed in the room may be prepared and displayed at many locations in the storing space.

- Learning resources whether purchased or prepared must be correctly entered in the stock registers and maintained in good condition
- Learning resources shown in the school stock must be frequently checked, physically verified and controlled to ensure their optimum and effective use and proper storage
- Learning resources procured and earmarked for specific use should not be misused or wasted
- Students should be involved in this process of maintenance as in the collection and preparation stages.

Learning resources are designed and developed towards achieving the learning objectives. Learning resources are used by teachers to help learners to learn concept with ease and efficiency. Learning resources help in bringing novelty and freshness in classroom teaching as they relieve learners from anxiety, fear and boredom. They help to provide a range of learning experiences to learners from direct to indirect. Learning resources are used to enhance the learning of students in classrooms. A teacher uses it to make teaching learning effective. It also helps learners achieve the learning outcomes after classroom teaching and learning.

References

- 1) Best J. W. (2008), 'Research in Education', Tenth Edition, Pearson Education in South Asia.
- 2) Bisht, Abha Rani , (2005) -Teaching English I India , Vinod Pustak Mandir, Agra
- 3) Gurav H.K. Teaching Aspects of English Language – Pune – Nutan Prakashan.
- 4) Jain R.K. (1982) -Essential of English Teaching, Agra, Vinod Pustak Mandir.
- 5) Life skills Teacher-Manual, CBSE, New Delhi
- 6) Pawar N.G.- Teaching English Language Pune- Nutan Prakashan.
- 7) Suryavanshi G.H. – Content –cum-Methodology – English- Nashik- Suryavanshi
- 8) Vihar Preet, Life skills Education and CCE,CBSE, New Delhi

A brief summary of different ways to enhance 21st century skills

Rashmi Yadav

Reserach Scholar GNDU University , Amritsar.

Abstract:

National Education Policy 2020, which replaces the 34-year-old National Policy on Education (NPE), 1986, envisions an India-centric education system that directly contributes to the sustainable transformation of our nation into an equitable and vibrant knowledge society by providing equitable access to high-quality education to all. According to this new education policy, education will focus on more than cognitive growth; it will also emphasise character development and the formation of holistic, well-rounded persons armed with critical 21st century skills. With the beginning of the twenty first century, the entire world entered a period of transformation in every sector, whether education, global trade and economics, technology, or society. Recently, the covid-19 epidemic has posed further difficulties for individuals attempting to manage with its effects. Naturally, at such times, a distinct skill set is required to enable an individual to cope with and overcome real-world obstacles, thereby advancing his holistic development. These skills are referred to as 21st Century Skills. The main objective of this paper is to give a brief overview of different strategies to enhance 21st century skills are given. The findings of this paper will be useful for different stakeholders like policy makers, teachers, parents, students, researchers, curriculum designers and educational community.

Keywords: Covid 19, National Education Policy 2020, 21st century skills, Different Strategies.

Introduction:

The Union Cabinet, chaired by Prime Minister Shri Narendra Modi, approved the National Education Policy 2020 on 29 July 2020. The Policy's vision is to instil in learners a strong sense of pride in being Indian. The purpose of education will be to foster not just cognitive development, but also character development and the development of holistic and well-rounded persons armed with critical 21st century skills. With the dawn of the twenty-first century, the entire globe entered a period of profound change in every sphere of life, whether education, global trade and business, technology, or society. Furthermore, the covid-19 epidemic has posed further obstacles for individuals attempting to cope with its effects. Naturally, at such circumstances, a distinct skill set is required to enable an individual to cope with and overcome real-world obstacles, thereby advancing his holistic development. These skills are referred to as 21st Century Skills/ Learning Skills, and Transversal Competencies, among others.

Methodology and Data

This descriptive paper relies on secondary data and information from reliable sources. This study uses relevant books, articles, papers, and websites. After analysing the data, the following strategies are recommended to improve 21st century skills.

21st century skills

According to Germaine et al. (2016: 20), 21st Century Skills are not unique or exceptional abilities for the twenty-first century. People in ancient times also recognised the need of what we now refer to as 21st-century skills. Socrates, Plato, and Aristotle all made reference to the 4Cs at least 2,500 years ago. (Paul et al., 1997: 1). As philosophers, Socrates and Plato, emphasised the significance of communication skills, intellectual development, and critical thinking. Simultaneously, Aristotle emphasised the need of collaboration and teamwork, as well as the need for creativity. (Brenegar, 2004). Rotherham and Willingham (2009:1) explained that human progress has always been heavily reliant on 21st-century skills and abilities, and these skills are not novel; rather, what is novel is the extent to which our economy and global environment have changed in such a way that collective and individual success is now contingent on such skills.

The Education Glossary describes 21st Century Skills as a broad range of information, skills, work habits, and character traits that educators, school reformers, college professors, employers, and others believe are necessary for success in today's world. In layman's words, 21st Century Skills are the abilities necessary for an individual to meet the demands of a 21st century world that is internationally engaged, digitally transformed, jointly progressing, creatively evolving, seeking competent human resources, and quick to adapt to change (Central Board of Secondary Education, 2020). Binkley et al. (2012) define 21st-century skills as "teachable or learnable skills and characteristics that improve how people think, learn, work, and live in the world." These include creativity and invention, critical thinking/problem solving/decision-making, metacognition (learning to learn), communication, cooperation (teamwork), information literacy, ICT literacy, citizenship (local and global), life skills, and personal and societal responsibility (including cultural awareness and competence).

Different Strategies to enhance 21st century skills

Dede (2010) discusses a novel pedagogical approach that utilises emerging immersive technologies to assist students in developing 21st-century skills and knowledge. MUVes (multi-user virtual environments) are virtual worlds that contain user avatars, computer-based agents, and digital artefacts. When used in a classroom setting, situated learning, involvement in real-world tasks, and apprenticeships can help students develop 21st century understandings and skills, such as collective problem solving through mediated interaction. Similar engagement and learning can be achieved through augmented reality (a simulated experience formed by fusing real and digital people, locations, and objects) and other immersive interfaces. AR is the addition of sound, visual features, or other sensory stimulation to a real-world environment.

According to Ravitz et al (2012) and Bani-Hamad et al. (2019), teachers who implemented Project Based Learning (PBL) and received extensive professional development reported greater levels of teaching and evaluating 21st-century skills. Through the creation of high-quality, authentic products and presentations, Project Based Learning (PBL) enables students to build deep content knowledge and 21st century abilities (such as cooperation, communication, and critical thinking).

Levin-Goldberg, (2012) and Tucker (2014) mentioned that Web 2.0 is a term that refers to the social use of the Web that enables individuals to collaborate and encourages them to become active participants and/or producers in knowledge creation and information exchange online. Web 2.0 tools such as wikis, blogs, and social networks can help students build 21st-century skills.

According to Levin-Goldberg, (2012), Personal development education (PDE) promotes to human empowerment by demonstrating to pupils how to get into their inherent strength. It is a transformative, higher-level education. PDE has the potential to alter individuals and communities by equipping them with their own creativity, critical thinking, and capacity for resolving interpersonal conflicts in a reasonable manner. PDE can be integrated into mainstream academic curricula by emphasising the teaching of 21st century skills, more specifically the communication and collaboration skills of the twenty-first century.

According to Tang et al. (2020), Design Jams (DJ) fosters innovation, critical thinking, communication, and collaboration. Design Jams bring together various individuals for a minimum of 48 hours to collaborate on the design of a product or service to address local or global concerns. Design Jams are chances for collaborative and creative learning that can occur outside of the traditional education programme or be integrated into it through creative facilitation.

Stehle& Peters-Burton (2019) suggested that High schools that are inclusive of STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) subjects promote the development of 21st Century skills. According to Kembara (2019), research-based learning can increase the 4C abilities of pupils. So, encouragement of such learning is necessary. According to Fisser& Thijs (2015), guidance or motivation given to teachers can enhance the 21st-century skills which are creativity, critical thinking, problem solving, communication, collaboration, digital literacy, social and cultural skills, and self-regulation. According to Khoiri et al. (2020), the environment has an effect on students' 4c skills. Urban students excelled rural students in terms of creativity and communication abilities, while rural students performed better their urban and middle-class peers in terms of teamwork and collaboration. In other words, the environment has an impact on pupils' 4c abilities. Notably, rural and urban students' lifestyles have a considerable impact on their collaboration during the learning process. Rural areas have a stronger tradition of mutual assistance, telling greets, and getting to know one another.

Conclusion:

As a result of the foregoing discussion, we conclude that with the beginning of the twenty century, the entire globe entered a period of profound alteration in every sector, whether education, global trade and economics, technology, or society. According to New Education Policy 2020's vision, Education's purpose will be to foster not just cognitive growth but also character development and the development of holistic and well-rounded individuals armed with essential 21st century skills. Individuals are also confronted with difficulties in coping with the covid-19 pandemic's consequences. After intense literature review, we gave a brief overview of some essential strategies to enhance 21st century skills which are, new pedagogies like MUVes (multi-user virtual environment), Project Based Learning (PBL), Web 2.0 tools, Personal development education (PDE), Design Jams, research-based learning. Guidance and motivation given to the teachers and environment of learners also give positive results for the learning of 21st century skills.

References:

- Bani-Hamad, A. M. H., & Abdullah, A. H. (2019). The Effect of Project-Based Learning to Improve the 21st Century Skills among Emirati Secondary Students. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(12), 560-573.

- Binkley, M., Erstad, O., Herman, J., Raizen, S., Ripley, M., Miller-Ricci, M., & Rumble, M. (2012). Defining twenty-first century skills. In *Assessment and teaching of 21st century skills* (pp. 17-66). Springer, Dordrecht.
- Brenegar, E. (2004). Aristotle on civic leadership.
- Central Board of Secondary Education. (2020). 21st Century Skills: A Handbook. Emmanuel.J (Ed.). The Secretary, Central Board of Secondary Education, Shiksha Kendra, 2, Community Centre, Preet Vihar, Delhi-110092.
- Dede, C. (2010). Technological supports for acquiring 21st century skills. *International encyclopedia of education*, 3, 158-166.
- Fisser, P., & Thijs, A. (2015, March). Integration of 21st century skills into the curriculum of primary and secondary education. In *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference. Las Vegas, NV, United States*. Retrieved from <http://site.aace.org>.
- Germaine, R., Richards, J., Koeller, M., & Schubert-Irastorza, C. (2016). Purposeful use of 21st century skills in higher education. *Journal of Research in Innovative Teaching*, 9(1).
- Kembara, M. D., Rozak, R. W. A., & Hadian, V. A. (2019, March). based Lectures to Improve Students' 4C (Communication, Collaboration, Critical Thinking, and Creativity) Skills. In *International Symposium on Social Sciences, Education, and Humanities* (Vol. 306, pp. 22-26).
- Khoiri, A., Komariah, N., Utami, R. T., Paramarta, V., & Sunarsi, D. (2021, February). 4Cs Analysis of 21st Century Skills-Based School Areas. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1764, No. 1, p. 012142). IOP Publishing.
- Levin-Goldberg, J. (2012). Teaching Generation TechX with the 4Cs: Using Technology to Integrate 21st Century Skills. *Journal of Instructional Research*, 1, 59-66.
- Ministry of Human Resource Development. (2020). National Education Policy 2020.
- Paul, R., Elder, L., & Bartell, T. (1997). A brief history of the idea of critical thinking.
- Rakhmawati, D. M., & Priyana, J. (2019). A Study on 21st Century Skills Integration in the English Textbook for Senior High School. *JEES (Journal of English Educators Society)*, 4(1), 9-16.
- Ravitz, J., Hixson, N., English, M., & Megendoller, J. (2012). Using project based learning to teach 21st century skills : Findings from a statewide initiative.
- Rotherham, A. J., & Willingham, D. (2009). 21st century. *Educational leadership*, 67(1), 16-21.
- Stehle, S. M., & Peters-Burton, E. E. (2019). Developing student 21 st Century skills in selected exemplary inclusive STEM high schools. *International journal of STEM education*, 6(1), 1-15.
- Tang, T., Vezzani, V., & Eriksson, V. (2020). Developing critical thinking, collective creativity skills and problem solving through playful design jams. *Thinking Skills and Creativity*, 37, 100696.
- Tucker, S. Y. (2014). Transforming pedagogies: Integrating 21st century skills and Web 2.0 technology. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 15(1), 166-173.
- Turiman, P., Omar, J., Daud, A. M., & Osman, K. (2012). Fostering the 21st century skills through scientific literacy and science process skills. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 59, 110-116.
- Wan, G., & Gut, D. M. (Eds.). (2011). *Bringing schools into the 21st century* (Vol. 13). Springer Science & Business Media.

The effect of developed Multimedia E-Book on teaching geographical concepts at secondary level.

Dr. Vishnu P. Shikhare.

Proffe. College of Education ,Barshi

Dr. Vilas B Bandgar.

Assistant Professor, Uma Shikshanshastra
Mahavidyalaya (B. Ed) Pandharpur

Abstract:

Present research paper focused on the mainly two objectives i.e. to the development of multimedia E-Book & its effect on students achievements for teaching. The researcher considering the opinions of the secondary school teacher & the technical advice of the expert for designing the multimedia e-book as an instructional material for teach the subject Geography .Prepared multimedia e-book was given to the experienced teachers & research experts for checking methodology & content validity. The researcher decided to use the experimental method & soloman four group design for the study to test the effect of multimedia e-book. A total 60 students of the subject geography the class IX std and some teachers were involved in this study. The collected data were analysed using mean, S.D. & analysis of convince (ANCOVA). The researcher used to questionnaire for the teacher to obtain information about present setting instruction for Geographical subject. The questionnaire helped the in designing the multimedia e-book. The researcher considered achievements of the students in geography at the secondary level; for this study in pre test and post testing by the achievement test. The study established that; traditional instruction methods of teaching do not facilitate teaching by understanding or providing opportunities to students to relate their knowledge, besides making low achievement in the subject geography. It was further established that use of multimedia e-book for teaching geography subject, yields improved achievements of students. The study recommended that teachers should be encouraged to used multimedia e-book in teaching geography subject.

Keywords: Multimedia, e-book, achievement, traditional, instruction, etc.

Introduction:

Today's age is known as information communication technology age and it has an important aspect of the revolution of computer technology. Governments decisions to introduce computer and d it students of 1st to 12th standard is due to the need of ICT in teaching- learning process. Computer training is also included now a day in syllabus computer assisted teaching. Software's to widen the student's competency, computer education etc. are included in formal education.

Teaching is an art & science as well. It is a complicated process. Grasping and spreading of knowledge is very important in teaching – learning process. Human sensory organs have very important process of grasping the knowledge different type of senses reach to human brain through various sensory organs and hence these senses become meaning full. Then various actions take place on them.

Grasping the knowledge is dependent on human beings sensory organ's strength. Each sensory organ has its own specific grasping power. These sensory organs are the places of accruing knowledge. We remember for long time the experiences only due to actual looking, hearing, touching or smelling the things.

At school level the various programmes are made for teachers, students, trainees to integrate ICT and e-learning is the system of education, administration, learning, teaching, management, evaluation controlled by electronic media.

As e-learning the various methods and e book method is an important and use full for the dynamic subject like geography, researcher he selected the present research problem for the study.

Significance of the study:

The significance of the present study is as follows:

1. The present research will be use full for all the elements of education and it will also contribute to the knowledge of teacher and students.
2. The present research will make teachers teaching effective and students learning better.
3. Likewise with present research teachers curiosity and interest will increase. It is also path finder for the scholars in this area.
4. The present research is important to increase computer literacy in society.
5. The present research is helpful to increase student's audio and visual competency.
6. It will correlate the study of geography subject and concepts related geography and day today teaching.
7. The present research also important as the e book to be used in it, is the capital and knowledge the interest
8. The system will be helpful for the distance learning mode and in-service training.

I. Statement Of The Problem:

The Effect Of Developed Multimedia E-Book On Teaching Geographical Concepts At Secondary Level.

Operational definition of the terms:

1. **Effect:** The term effect means the efficacy or effectuality of any object.
2. **Development:**
The term development includes the planning, designing, constructing & testing of an instructional system.
3. **Multimedia E book:**
A book designed for and dedicated on multimedia technology.it is an electronic book which includes visual imagery, text, video, sound and animation on the selected concepts of geography learning & teaching.
4. **Geography Subject:**
A compulsory subject at secondary level.
5. **Secondary Level:**
Linkage for primary and higher secondary level.

Objectives:

1. To plan develop multimedia e book to teaching geographical concept at the secondary level.
2. To study the effectiveness of e-book in geographical concept at the secondary level.
3. To compare the effectiveness of traditional teaching method & teaching with e book for geographical concept at the secondary level.

Hypothesis of the study:

Research Hypothesis: There is significant difference geographical students' performance by teaching geographical concepts with the help of multimedia e book.

Null Hypothesis:

- 1: There is no significant difference between the performance of the students from control and experimental group in pre- test.
- 2: There is no significant difference between the performance of the students from control and experimental group in post- test.
- 3: There is no significant difference between the performances of the students from control group in pre over post- testing.
- 4: There is no significant difference between the performances of the students from experimental group in pre over post testing.
- 5: There is no significant difference between the gain performances in terms of scores in pre over post-test of the students from control and experimental group.
- 6: There is no significant difference between the performance of the students from control and experimental group in retention- test.

Scope and delimitation of the study:

1. The present research is related only secondary level.
2. The present research is related only geographical concepts at the secondary level.
3. The development of e book was restricted to Marathi medium school only.
4. The study is limited to the some geographical concepts from geography subject at the secondary level.
5. The present research is limited only IX std. student only.
6. The development of e book included designing, developing and evaluating stages. The study is confined to experimental try- out in secondary level school. The results of the evaluation of developed e book are limited to this only one school only.

Research Methodology And Research Design:

Research will use the description & Experimental research method to the present research. The design of the this study is a Solomon four group design. The Solomon four group design.

R1----- O1-----X-----O2

R2----- O3-----X-----O4

R3-----X-----O5
R4-----X-----O6

Two groups were received the experimental treatment (X), one experimental group was received A pre- test (O1). Two groups control were not received treatment (C). One control group was received A pre-test (O3). All four groups were received post tests. (O2,O4,O5,O6)

Sample:

for this experimental study, two different sample were chosen namely students sample.& teacher sample. The researcher selected two schools in Pandharpur city . 60 Students of IX Std. Were called for experiment. This was the sample of the study.

The researcher called 30 students from Progress Highschool in Pandharpur city. As an experiment group Yashkirti Highschool, Pandharpur as control group. The 10 teachers from secondary school of Working various school were selected purposively.

Tools:

1. Development Multimedia E- Book.
2. Questionnaire for experienced teachers.
3. Questionnaire for research experts about multimedia e-book.
4. Achievement test.

The researcher used Questionnaire for the teachers to obtain information about present setting of instruction for geography subject. This Questionnaire helped the researcher in designing the e-book.

Research Procedure:

The researcher firstly prepared the multimedia e book as an instructional material for teach geography subject at the class IX std. On the basis of Survey & the discussion with experienced & experts prepared multimedia e-book was given to the experienced teachers & research experts for checking methodology & content validity.

The researcher considered achievements of the students in geography subject for this study in pre & post testing, he decided to the study effect of multimedia e-book developed by him on achievement of the students.

Group A. (N-30) were taught using multimedia e-book as A teaching material while group B. Group (N-30) were taught the same topics without multimedia e-book but with traditional method using ordinary lesson plan. The teaching in both classes which took four weeks was done by the researches. This was concurrently done for both groups one taught the students A per the model lesson plan.

The researcher gave achievement test for 30 marks in geography subject, to experimental control group as A per test & post testing. The scores were collected analysed & interpreted.

Conclusions were drawn about the effectiveness of the developed multimedia e-book & suggestions were stated.

Analysis & Interpretation of Data:

The data was analyzed with the help of statical & non- statical measures. The techniques of ' t ' test are used testing of the hypothesis.

Testing on The System on Selected Group

Sr. No	Title	Excellent	Good	Fair	Poor	Very poor
1	Overall Effectiveness of programme	04	01	00	00	00
2	Programme organization & execution	04	02	00	00	00
3	Do you like instructional method better than the traditional lecture?	05	00	00	00	00
4	The constructed programmes help me to better understanding the geographical concepts.	05	00	00	00	00

Most of the teachers were happy with the work. The overall response from the teachers was excellent. The outcomes of this step was photo type of the system.

Significance Different Between The Means of The Students from Control & Experimental Groups In Pre-test Scores.

Measures	Control Group	Experimental Group
N	30	30
M	7.87	8.00
	3.44	3.19
D means	0.13	
' t' test	0.33(NS)	
Df	38	

It means that the students from controls & experimental groups do not differ in their achievement in pre test.

Significance Different Between The Means of The Students from Control & Experimental Groups In Pre-test & Post test Scores.

Measures	Control Group	Experimental Group
N	30	30
M	16.33	23.00
	4.90	5.23
D means		6.67
' t' test	4.187*	
Df	38	

Which means that the total students from experimental group different achievement as compared with the total students from the control group in the post-test.

Significance Different Between The Means of scores obtained Students from Control & Experimental Groups In Pre over test.

	Pre test			Post test						
	N	M	6	N	M	6	r	Mean diff	Value	df
Control group	30	7.87	3.44	30	16.33	4.90	0.765	8.46	6.387*	38
Experimental group	30	8.00	3.19	30	23.00	5.22	0.728	15.00	18.892*	

It means that the conventional instructional system used in the control group favoured the total students in achieving better achievements. It means that the constructed multimedia e-book used in experimental group favoured the total students in achieving better achievements.

Conclusion:

The study concluded that traditional instruction methods of teaching do not facilitate teaching by understanding or providing opportunities to students to relate their knowledge, besides making low achievement of subject geography. It was further established that use of multimedia e book for teaching geography improved achievement of students.

The sound found A positive & significant correlation between of students & the use of different methods of teaching geography. Hence, teachers teaching geography shall use multimedia e book as A platform & by using the strategy or any method other than instructive methods to make A significant impact in the knowledge construction so as to improve the achievements of IX std students.

There is significant difference between the mean scores of experimental group and control group. The t test revaluated that the t value arrived was 5.59 for the degree of freedom 58. When t value was compared with 0.05 level & 0.01 levels of significance for the same degree of freedom, the t value arrived was significantly greater than both levels of significance. So, the multimedia e book for teaching geography was effective than traditional instructive methods.

References:

1. Wagh S. K (1997): Development of A Multimedia instructional system for remedial measures in fractional numbers. Abstract in 5th survey Vol . I. NCERT, New Delhi, page no. 380.
2. www.ncsi.iisc.ernet.in
3. www.netlibrary.com
4. www.ornl.gov/education/careers.html
5. www.worldwidelearn.com

Covid-19 A study of their impact on teacher training

Dr.Meena Aher

SNDT College of Education, P.G.section Pune -38

Introduction: -

We have been facing an epidemic for the last two years. This brought about a great change in the life of the whole society. The education system was no exception. A micro virus like covid-19 has changed the school system in a way that has not changed in thousands of years.

Education is given by going to school, these thoughts were shattered. Virtual learning was forced to accept immediately. This brought teachers and students closer to technology.

To continue the teaching-learning process, teachers and students had to adjust to a lot of things in technology.

The researcher decided to do research on this topic to find out what effects on these things that teachers and students have to adjust had on the actual education system. 247 million primary and secondary school students out of school. While school systems in India and across the world have made efforts to reach students at home through various means, recent estimates of the impact on learning and socio-emotional well-being suggest that the poorest children will be hurt the most by the pandemic.

Impact of Covid-19 on school education in India. An article on this subject wrote in the Times of India on 25 May 2021. In this article, the children who have mobiles got some benefit from this education but the students who did not have mobiles got educational loss. Such thoughts were put forward.

Impact of Pandemic COVID-19 on Education in India this research did by Pravat Kumar Jena. In this paper highlights some measures taken by Govt. of India to provide seamless education in the country. Both the positive and negative impacts of COVID-19 are discussed and some fruitful suggestions are pointed to carry out educational activities during the pandemic situation.

These researches did on primary and secondary school system but there is no research on education process in teacher training colleges. So the researcher undertook this type of research.

Objectives:-

To study teacher training in the period of covid-19

To Study the student teacher's experiences while taking lessons at school.

To study the benefits of this online learning teaching process to the student teacher

Operational definitions:

Covid-19 Period: - The period from 24 March 2020 to 4 October 2021 when the Teacher Training College was closed And online learning and teaching was going On.

A study:- To find out the positive and negative effects on teacher training during the period of locked down

Teacher training :- Students studying in this teacher training college in the academic year 2020-21.

Assumption: - Epidemics affect education.

Method: - For this research used survey method.

Data collection tool:-

Questionnaire prepared by researcher which was given online to student teachers in Uma College of Education Pandharpur, College of Women's Education Shrigonda, and Azam College of Education Pune

Questions 1 to 7 were related to the student-teacher experience as a student. Questions 8, 9 and 10 are related to the experience of the students while taking lessons online at school. The 11th question is to find out which apps and techniques the student teacher has learned that will be useful in this online teaching.

Population: - student teachers which are studying in teacher training college in the academic year 2020-21 in Maharashtra state

Sample: -

Incidental sample method was used. 36 student teachers in Uma college of education Pandharpur , 10 student teachers in College of education Shrigonda and 10 students in Azam college of education, Pune . Total 56 student teachers were in the sample .

Data analysis and Interpretation:

Questionnaire gave on 15 October 2021 and the information collected till October 19 was considered for analysis and interpretation.

The questionnaire consisted of a total of eleven questions.

		Options and Responses with percentage (out of 56) Percentage in ( )						
			1	2	3	4		
1	Objective 1 To study teacher training in the period of covid-19	Have you been studying online since you entered pedagogy?	Yes 50 (89.3)	No 6 (10.7)	-	-		
2		You have taken college education and schooling in the traditional way. So what do you think about both of these methods?	The online method is the best. 10(17.9)	Traditional method was best than online method, 27(48.2)	Online method is best than traditional method 10(17.9)	Only traditional method is best 7 (12.5)	Both are good for students development 2(3.6)	
3		When your teachers teach you online	Understands to some extent. 30 (53.56)	Understands well. 18(32.1%)	Partly understands. 7(12.5)	don't understand anything. 1(1.8)		
4		When studying online: -	A lot of study material was available. 9(16.1)	A lot of study material was available. 19(33.9)	But never Get authenticated information. 14(25)	The information you need in the form you want Gets. 14(25)		
5		While taking online lesson guidance: -	The guidance given by the teacher was well understood. 17(30.4)	The guidance given was understood to some extent. 32 (57.1)	The guidance given was partly understood. 5(8.9)	Did not understand 2(3.16)		
6		What skills in micro-teaching have you mastered through online training?	Introduction 11(19.6)	Questioning 9(16.1)	Writing skill 2 (3.6)	Stimulus variation 6(10.70)	Explanation 24(42.9)	Directing 4 (7.1)

Special Issue Theme :- Covid 19 , Online Education & National Education Policy 2020 (Special Issue No.99) ISSN 2349-638x Impact Factor 7.149								23 rd Oct. 2021
7	Objective2 To Study the student teacher's experiences while taking lessons at school	What are the most difficult skills to acquire?	Introduction 2 (3.6)	Questioning 7(12.5)	Writing skill 20 (35.7)	Stimulus variation 10(17.9)	Explanation 8(14.3)	Direction 9 (16.1)
8		: online teaching -	1.it's very simple. 2. It takes a lot of study 3. Conversational skills need to be mastered 4. Must have knowledge of technology.	1 and 2 options are correct 5 (8.9)	3 and 4 options are correct 9 (16.1)	1 and 4 options are correct 6 (10..7)	2,3,4 options are correct 20 (35.7)	
9	Objective2 To Study the student teacher's experiences while taking lessons at school	What was the problem while taking online lessons?	There was a network problem. 16(28.6)	Students pay attention to teaching Could not be sure. 34 (60.7)	Students were frequently left. 4 (7.1)	Most of the students were not present. 6 (10..7)		
10		How do students respond when you take online lessons yourself?	Not at all 2 (3.6)	Partly 17 (30.4)	Was the majority 28(50)	100% 9(16.1)		
11	Objective 3- To study the benefits of this online learning teaching process to the student teacher	Having to study and teach online: -	Learned to make PPT 4 (7.1)	Learned how to create Google Forms 1 (1.8)	Learned to use Google Classroom 7 (12.5)	Learned to use Zoom, Google meet 1 (1.8)	All above 43 (76.8)	

Interpretation of data :- While interpreting, the responses given by 10 student teachers and more than that have been taken into consideration.

- As per above table - Out of 56, 50 means 89.3% students are undergoing online training.
- 10 means 17.9% student teachers said that the online method is the best. 10 means 17.9% student teachers said that Online method is best than traditional method and 27 means 48.2% student teachers said that the traditional method was best than online method.
- When student teacher's teacher teaches them online 7 means 12.5 % students teachers said that they understood partly, 18 means 32.1% said they understood well and 30 means 53.56% said that they understood some extent .
- Student teachers said on their online study ,they got 14 means 25% said that they never Get authenticated information, 14 means 25% said that the information they need in the form they want Gets. 19 means 33.9 % said that A lot of study material was available.

- Student teachers responded about their lesson guidance 17 means 34.4% said that The guidance given by the teacher was well understood and 32 means 57.1 % said that the guidance given was understood to some extent
- About Micro teaching -11 means 19.6 percentage student teachers got mastery over Introduction skill and 24 means 42.9% got mastery on explanation skill.
- The student teacher found it difficult to acquire further skills-10 means 17.8% in Stimulus variation and 20 means 35.7% in writing skill.
- Student teachers said in their response about their online teaching-20 means 35.7% It takes a lot of study Conversational skills need to be mastered, must have knowledge of technology.
- 34 means 60.7% student teachers said that they could not sure about students pay attention to teaching
- 28 means 50 % student teachers said about majority students was responded when they taught online.
- 43 % means 43 out of 56 student teachers said that during online learning and teaching process they learned ppt making, using Google classroom, use zoom and Google meet app.

Findings:-

Objective 1-

- 89% of students are studying online.
- 48.2% student teachers said that the traditional method was best than online method.
- 53.56% student teachers said that online teaching they understood some extent .
- 33.9 % said that A lot of study material was available in online platform.
- 57.1 % said that the guidance given by teachers was understood to some extent
- 42.9% student teachers got mastery on explanation skill.
- 35.7% student teachers got difficulty to acquire writing skill.

Objectives 2

- 35.7% student teachers experienced -online teaching It takes a lot of study Conversational skills need to be mastered, must have knowledge of technology.
- 60.7% student teachers could not sure about students pay attention to teaching
- According to 50 % student teachers ,majority students responded to online teaching

Objectives 3

- During online learning and teaching process 43 %student teachers learned ppt making, using Google classroom, use zoom and Google meet app.

Reference:-

- Best ,J.W. & Kahn, J.V. (1995). Research in Education. (7th Ed.) Delhi: Prentice Hall
- Buch, M.B.(1978-83). Third survey of Educational Research Baroda: National Council Of Educational Research.
- Buch, M.B.(1983-88). Forth survey of Educational Research. Baroda: National Council Of Educational Research.
- Buch, M.B.(1998-2003). Fifth survey of Educational Research. Baroda: National Council Of Educational Research.
- <https://timesofindia.indiatimes.com>
- <https://www.bookings.edu>blog>
- <https://www.researchgate.net>

Education and pandemic

Dr. Kakasaheb Dhondiba Dhaygude

Assistant Professor

Department of English

Sant Ramdas Arts, Commerce & Science College, Ghansawangi. Dist.Jalna.(MS)

Abstract:

The Covid-19 has badly affected all the facets of life, the pandemic has devastated human life. The Corona outbreak has resulted in unprecedented standstill and subsequent closure of commercial, establishments, industrial, production units, transportation and educational institutions. India as the second largest most populous country of the planet; along with other countries it is also one of the most affected countries from the corona virus pandemic. It has more than three and half million cases till today in the first and second wave of the pandemic. Indian government imposed a nationwide lockdown in late-March of 2020 to contain the spread of the virus, which continued till August 2020 but it seems there is no respite in immediate future as the number of infection cases continues to grow, although the number of people who have recovered is higher than those currently affected by the virus. The present paper focuses on the effects of Covid-19 on the education sector and the need of digital education.

Key words: Digital, education, learning, teaching, and technology etc.

The lockdown which was imposed to contain the virus has proved to be a curse for the economy in general and the whole population. The financial growth of the Indian economy is very disturbing. Various financial agencies predicted more than 45% economic decline in India's Gross Domestic Product and also alarmed that there is unprecedented fall in growth rate. International Ratings agency Moody slashed India's credit ratings to the all-time lowest investment grade level which the nation has never witnessed. The most horrible is yet to come as it will further deteriorate when one notices India's recovery trajectory is going to be worse as the country is struggling to get past the peak of the pandemic. Renowned financial experts and economists believe that the way Indian response to the universal contingency is very haphazard and weak. India's fiscal policy response has been "quite meager" compared to the stringency of the lockdown. Although the government imposed draconian restrictions to halt the further spread of the disease, it resulted into self harming as the economic activities have been slowed down to a very serious level. The restrictions snatched the employment of millions of people; most of the small scale industries and of daily wage earners suffered terribly and experience untold miseries and starvation. Apart from the human loss and crisis the country witnessed huge revenue loss. Besides the economy, the sector that was worst affected by the Covid 19 was education sector. The chronic infectious virus has stopped the world; the worlds of academics and education have been bearing the brunt. India has more than 14,94,052, government, aided and private schools wherein more than 131 million students are taking education. India has 45000 degree colleges and more than 1000 public and private universities where in more than 37.4 million students are taking education. The government unanimously announced the closure of the schools, colleges and universities to stop the further spread of corona virus. The deadly virus will affect badly the children. As every adversity comes with some opportunities, the pandemic germinates new challenges for the teaching and learning. In other words it forced for the teaching fraternity, academicians and researchers to move away from the conventional class teaching like blackboard to the online mode. As the schools, colleges and other educational institutions shut all across the world, Indian students also bore the brunt of the virus. The pandemic pushed the 1.2 billion children all over the world from the classroom. But the education process could not be kept in a standstill for a longer period. In an effort to reduce social contact and the spread of Covid-19, educational institutions discovered another way to continue the teaching learning process. Now the education sector has adopted online mode of instruction. However, the learning must continue and life must go on. India like all other countries followed the new way of imparting knowledge though out of necessity. So from the last year, most of the Indian schools, colleges and universities shown how smartly and diligently schools, colleges, universities, and educational institutions smoothly shift from the offline i.e. traditional way to online i.e. the modern learning platforms. The education system has changed for good during to this pandemic. Out of compulsion or necessity at least for a period of time the traditional way of teaching has been discarded by the educationalist for continuing the flow of teaching learning. Various technologies have been used which were considered as alien for the education sector in countries like India. Various adaptive learning tools have been mastered by the teaching fraternity while delivering the content through online mode, the teachers also succeeded in enhancing the student's learning experiences. Due to the use of new technology we can perceive a considerable improvement in the student's performance. The students with their teachers are also mastering the technological inventions. Various digital applications like Zoom, WebEx and Google meet have been enriching

the students learning experiences. The students are now moving beyond the traditional walls of schools and classrooms by experiencing the live streaming videos, gamification and mixed reality. Now the teachers due to the pandemic imposed closure have realized that their one-size-fits-all approach is not working at all, now they understood that every student in the class is different and diverse, they realized that only way of traditional teaching cannot satisfy every student as there is much diversity in terms of background, financial, social status, culture and the students. The only criterion of getting good grade is now abandoned by the teachers. Because of necessity the teachers have been following the adaptive learning in which the teachers use the computer artificial intelligence that is in tandem with the student's capacity and learning style. Because of government's travel restrictions on national and international level, there is a massive decline in the movement of students across the globe and directly it also affected the communication among student and teaching fraternity. From times immemorial education facilitates to gain reasoning ability, and skills which collectively translate into the perception building of an individual. But an unprecedented course of events in the 21st century brought us to a stage where we were compelled to think if it is even an essential service. Indian education institutes are the first sector the witnessed the brunt of the pandemic as it has been closed immediately because of the fear of the outbreak. More than 320 million students across the nation have been badly affected by the unprecedented global health crisis. All region rural as well as the urban and metropolitans immensely and equally affected by the pandemic. The subsequent closure of the education institutes and the lockdown has forced the researchers and educationalist to pause and ponder need for a total transformation of education in India. Though the pandemic has taken immense toll it is still unclear that how much it can impact the future of education in India is a Burning Question. It is sure that the pandemic is going to make a sea change in the traditional as well as current education system in India. It will definitely force us to take a different look to our way of teaching and make us to rethink the over-reliance of rigid structures. It will make us to adopt more flexible and accessible ways of teaching that are more beneficial for students as well as the whole education sector. Although most of the universities have now prepared themselves to adopt the new transformations and innovations, they embraced the digital technology. Many academicians now come to the conclusion that digital education is the only panacea to overcome the problems caused by the pandemic. They also believe that digital education can play an important role in imparting education in rural areas. Earlier digital education can be considered only for the urban population but now it is seen as the best option to conventional education. The New National Education Policy 2019 also focuses on online learning and it strongly suggest that it can be used it as an alternative to regular classroom teaching. Despite of all the sunny shades of digital education it has its limitations. Though digital education facilitates effective teaching learning, due to the outbreak of the current COVID-19 the experiences in rural India has exposed the deep technological divide that still exists in a country like India. The access to digitally-enabled education in rural and tribal regions of India is worrisome. This shows that the online education in the rural regions of India remains a very tough task which requires a lot of efforts and financial packages. We still have a long way to go to achieve the desired goals. There are many regions that are the educationally and financially underdeveloped regions in India. There is dearth of digital literacy and infrastructural support. These are the prominent hurdles that come in the way of expansion of online education. There are some regions that still do not have the required internet bandwidth or even the knowledge to understand digital terminologies and devices. Many Indian villages have no continuous electricity supply that is also a major hindrance in online education. There is paucity of the digital devices to every student for accessing digital content. Poverty also plays a major role in denying the access to digital education. Most of the students who are from moderate financial background have no access to laptops, computers and android phones which are essential for online education. Internet connectivity is also one of the major issues that act as the stumbling blocks in the digital education, the desktops or laptops become showpieces in absence of the proper uninterrupted internet connectivity. The students as well as the teachers from the rural areas are unable to afford the cost of the data packs and these are the big challenges both for teachers and learners. The absence of skilled teachersto use digital platforms can also be an obstacle in realizing the dream of digital education. The absence of training or inadequate training also deters the users in using the digital platforms. The digital divide sometimes becomes a cause of resistance in the adoption of these methods. The pandemic has affected all aspects of life across the globe; the teaching learning process is also affected by the pandemic. Every discipline have equally experience the brunt of this disease. But we cannot wait and watch, we have to go for online mode because of the precautionary measures of distancing to contain the pandemic.

Conclusion:

In this way due to the pandemic i.e. Covid-19 the present the world at large has experienced one of the most turbulent times of human history but the education sector despite its immeasurable losses recuperated in a very dramatic way and embraced the modern education technologies that paved the way for teaching learning.

References

1. Al-Samarrai, S., M. Gangwar and P. Gala (2020), The Impact of the COVID-19 Pandemic on Education Financing, World Bank, Washington, DC, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33739> (accessed on 27 May 2020).
2. Fox, C., Waters, J., Fletcher, G., & Levin, D. (2012). The broadband imperative: Recommendations to address K–12 education infrastructure needs. Washington, DC: State Educational Technology Directors Association .
3. Hannum, W. H., Irvin, M. J., Banks, J. B., & Farmer, T. W. (2009). Distance education use in rural schools. *Journal of Research in Rural Education*, 24(3), 1–15. Retrieved from <http://www.jrre.psu.edu/articles/24-3.pdf>.
4. Pitler, H., Hubbell, E. R., Kuhn, M., & Malenoski, K. (2007). Using technology with Classroom Instruction That Works. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Professional Development of Teachers in Education.

Dr. Archana S. Desai.

Principal.

Jai Shriram College of Education, Pune.

Abstract:

Professional development refers to the continued training and education of an individual in regards to his or her career. The goal of professional development is to keep you up-to-date in your profession. Teacher professional learning is of increasing interest as one way to support the increasingly complex skills students need to succeed in the 21st century. However, many teacher professional development initiatives appear ineffective in supporting changes in teacher practices and student learning. Programmes like Micro teaching, Maxims of teaching Models of teaching and also Educational technology can contribute to Professional development (PD) in education or educational consulting refers to a wide variety of advanced professional learning, specialized training, or formal education that intends to help teachers, teacher educators, and administrators to improve their skills, knowledge, and effectiveness in terms of quality.

Professional development is also the only way educators can learn so that they are able to better their performance and raise student achievement. Many misunderstandings exist about professional development, its purpose, and how it functions. Professional Development is the main pillar to maintain the Quality in Education.

Introduction:

Professional development (PD) in education or educational consulting refers to a wide variety of advanced professional learning, specialized training, or formal and informal education that intends to help teachers, educators, and administrators improve their skills, knowledge, and effectiveness in terms of quality. Schools, districts, federal, state or foundation grants, or private sources can shoulder the cost of professional development training programmes. It can be delivered in person, online, through 1-on-1 interactions, or group situations and also via workshops and seminars.. In service teacher training programmes plays a vital role in the Professional Development of teachers and also teacher educators. Orientation, Refresher courses and also Faculty Development Programmes are specially designed to improve the quality of education through which Professional Development can take place time to time.

Education is a learning cycle without an end. It is not going to stop after graduation and starting a career. Continuing education helps career-minded individuals to continually improve their knowledge and skills to become more professional at their work. It is particularly important for school administrators in the field of primary and secondary education management to enable professional development for teachers, not only to give their students the best learning results but also to be more effective and fulfilled throughout various other aspects of their job.

Professional Development is always related to Quality Improvement. Quality improvement (QI) is the commitment and approach used to continuously improve every process in every part of an organization, with the intent of meeting and exceeding student's and societal expectations and outcomes. In the system of education the term "products" refers to student's with desirable knowledge, attitudes, values, and skills.

Professional development refers to many types of educational experiences related to an individual's work. Doctors, lawyers, educators, accountants, engineers, and people in a wide variety of professions and businesses participate in professional development to learn and apply new knowledge and skills that will improve their performance on the job. Many fields require members to participate in ongoing learning approved by the profession, sometimes as a requirement for keeping their jobs. Professionals often also voluntarily seek new learning. In education, research has shown that teaching quality, infrastructure and school leadership are the most important factors in raising student achievement. For teachers and school and district leaders to be as effective as possible, they continually expand their knowledge and skills to implement the best educational practices. Educators learn to help students learn at the highest levels. Many people may not be aware of their local school system's methods for improving teaching and student learning. Professional development is the only strategy school systems have to strengthen educators' performance levels. Professional development is also the only way educators can learn so that they are able to better their performance and raise student achievement. Students achievement can be raised with the help of teaching methodology, new educational techniques, use of technology, activity oriented teaching learning process, project work, field visits etc. Many misunderstandings exist about professional development, its purpose, and how it functions. Professional Development is one of the main pillars to maintain the Quality in Education.

Importance of Professional Development in Education:

Learning Outcomes -

Educational technology, guidelines for school districts, and standards for curricula are continually changing in today's situation. This makes it challenging for teachers to keep up with trends and best practices in the field. Professional development for teachers turns teachers into stronger and more fitting teachers by allowing them to produce useful and personalized lessons for the students today. Professionalism in teacher education is the need of the hour. Knowledge and experience alone are not enough for teachers in their entire careers to support them. Apart from that In-service teacher training programmes, short duration faculty upliftment programmes help the teachers to upgrade themselves. National Board Certification is one option for teachers abroad for seeking professional development and for adhering to the current educational standards to ensure optimal learning for students.

New Ways of Teaching -

Innovations and creativity in new teaching method can always change the learning process of students. Through discovering new teaching strategies through professional development for teachers, educators can go back to the classroom and make changes to their teaching styles and curricula to better suit their students' needs. None the less, these improvements are difficult to assess, as they are usually introduced slowly. Through introducing educators to new delivery techniques, assessment styles, and record-keeping approaches, professional development for teachers makes them more effective in their presentations communication with their students and also for course assessments. For better teaching learning process and quality evaluation strategy new ways in teaching are required.

Skill Development for better Management of tasks -

Much of the teachers' time is spent on student evaluations, curriculum development, and other paperwork in addition to the hours spent in classroom preparation. Professional development for teachers can help teachers to plan their time better and stay organized. This makes teachers more efficient and gives them extra time to focus not on paperwork but on students academic development and achievement.

Teachers Want to Pursue New Education -

Professional development for teachers gives them a chance to step out of their routine – they learn something new, they become the student rather than the teacher. It keeps educators motivated as they know they get the professional assistance they need to be better teachers. It keeps educators motivated as they know they get the professional support they need to be better teachers. After all, professional development nurtures the skills and the educational attitudes of teachers willing to take on leadership positions in education, and teachers need to learn from other experienced leaders to become effective leaders themselves in the future.

Skills Required For Professional Development:

When schools are looking to hire a teacher, there are a few basic requirements: a college degree, working experience in school, and, of course, teaching skills and patience. Teachers need a variety of professional development skills along with knowledge of their subject matter and experience in order to be an effective teacher for a longer period throughout their professional carrier as a teacher.

Likewise, as rapid developments in technology integrate into our day-to-day lives, they affect the way students learn and teachers teach. Modern teachers need to be competent in not only basic skills but new skill sets relating to technology and communication too.

21st century professional development skills, or as we like to call them, “modern skills,” that today's teachers should possess.

1. Confidence

Every teacher needs to have confidence, not only in themselves but in their students and their colleagues as well. A confident person inspires others to be confident, and a teacher's confidence can help influence others to be a better person. Inside the classroom as well as outside the class she/he should be confident enough.

2. Communication

Being able to communicate with not only your students but with parents and staff is an essential skill one should acquire if you are in teaching profession. It is crucial to be able to talk clearly and concisely in order to get your point across. Strong communication with students is needed.

3. Adaptability

In this modern, digital age, teachers need to be flexible and able to adapt to whatever situation may create in their way. Likewise, administrators are changing and updating expectations and learning standards.

Whether it's the way students learn, the behaviour their classroom exhibits, or their lesson plans, being able to adapt is a skill that every modern teacher must have.

4. Continuous Learner

Teaching is a lifelong learning process. The world is always changing, along with the curriculum and educational technology, so it's up to you, the teacher, to keep up with it. A teacher who is always willing to go that extra mile to learn will always be an effective, successful teacher. Pre service training programmes are not enough, along with it In- service teacher training programmes are required for improving the professional quality.

5. Team Player

Part of being a teacher is being able to work together as part of a team or a group. When you work together as a team, it provides students with a better chance to learn and have fun. Networking with other teachers (even virtually) and solving problems together will only lead to success. Being a team player teacher must be dynamic in nature. Team work always shows better results.

6. Imaginative

The most effective tool a teacher can use is their imagination. Teachers need to be creative and innovative. They must think of unique ways to keep their students engaged in learning, especially now that many states have implemented the Common Core Learning Standards into their curriculum. Teachers must give chance to students to develop their imaginative powers.

7. Leadership

An effective teacher is a mentor and knows how to guide their students in the right direction. They lead by example and are a good role model. They encourage students and lead them to a place of success. Students always adopt these skills and qualities from their teachers.

8. Organization of tasks

Modern teachers have the ability to organize and prepare for the unknown. Studies show that organized teachers foster more effective learning environment in the institution. Efficacy and punctuality are the two pillars in the process of organization. So it is even more imperative to be organized if you want higher-achieving students with higher goals.

9. Innovative by nature

A modern teacher is willing to try new things, from new educational apps to teaching skills and electronic devices. Being innovative means not only trying new things, but questioning your students, making real-world connections, and cultivating a creative mind-set. It's getting your students to take risks and learn to collaborate with others. Innovative ideas of teachers for the betterment of their students is needed through professional development.

10. Ability to Manage advanced technology

This 21st century, modern teaching skill is definitely a new one. In this digital age, most, if not all, teachers are online, which means they have an "online reputation." Modern teachers need to know how to manage their online reputation and which social networks are okay for them to use. LinkedIn, is a professional social network to connect with colleagues, but other social networking site profiles, such as Instagram or Facebook, should remain private and separate from students. Teachers can always connect with their students via various platforms like Zoom, Google Classroom, Google Meet, Jio Meet ect. for their online sessions.

Technology is growing at a rapid pace. In the past five years alone we have seen huge advancements, and we will continue to see them grow. While these developments may be hard to keep up with, it is something that all modern teachers need to do. Not only do you need to understand the latest in technology, but you must also know which digital tools are right for your students. It's a process that may take time but will be greatly influential in the success of your students.

11. Ability to Engage the students

Modern teachers know how to find engaging resources. Nowadays, it is essential to find materials and resources for students that will keep them interested. This means keeping up-to-date on new learning technologies and apps, and browsing the web and connecting to fellow teachers. Teacher must engage students and keep things interesting for them is must.

12. Ability to Empower

Modern educators have the ability to empower students to be critical thinkers, innovative, creative, adaptable, passionate, and flexible. They empower them to solve problems, self-direct, self-reflect, and also to lead. They give them the tools to succeed, not only in school but in life.

Professional Development - Today's Need :

Professional development (PD) in the 21st century is important to the growth and development of the contemporary educator. It can lead to Professional skills like – communication, leadership, time management, personal skills, team work, flexibility etc. Today's educational realm is full of multiple perspectives, technologies, and opportunities for students and educational leaders. The goal of professional development for educators is to go beyond maintenance and to create sustainability and professional longevity. Now a days various online and also off line platforms are open for teachers for their professional development.

As students today continue to change and evolve in the areas of technology and access to information, the core values of being firm, fair, and consistent with their learning remains true. For teachers, effective PD in the 21st century comes from realizing this and finding ways to enhance teaching and learning strategies more effectively. Teachers can adapt new ways and techniques related to teaching via Professional Development Programmes.

In education it is vital to know the importance of data-driven instruction to ensure students are learning effectively and teachers are providing engaging and rigorous instruction. Access to engaging, rigorous, and relevant PD for teachers is equally as important to develop, as is a consistent approach to training and development. Instructional practices of the 21st century must have components of technology, global learning, and the potential to impact a diverse range of learning styles. When looking at 21st-century PD for teachers and administrators, the goals of the training must be tailored to the specific needs of the educator.

Why is 21st Century Professional Development Important?

Acquiring and utilizing professional development in the 21st century is essential for three key reasons:

1. We must keep learning relevant for students,
2. Create teacher leaders, and
3. Add knowledge to the current body of research in education.

Modes of professional development -

- Individual reading/study/research.
- Observation: teachers observing other teachers and experts in the field of education.
- Study groups among peers focused on a shared need or topic.
- Coaching: an expert teacher coaching one or more colleagues.
- Mentoring of new educators by more experienced colleagues.
- Team meetings to plan lessons, problem solve, improve performance, learn a new strategy.
- Online courses on Swayam platform
- College/university courses (orientation programme/ refresher courses/FDPs)
- Workshops and seminar to dig deeper into a subject.
- Conferences to learn from a variety of expertise from around the state or country.

Conclusion:

There are many benefits of professional development for all teachers and teacher educators no matter what their educational role is. There is a wide variety of professional development programmes to offer staff. Whether it is one-on-one coaching, workshops, online seminars, or large conferences (at national and international levels) it is important for all teachers and teacher educators to model life-long learning and continue to add to their knowledge base to fulfil the educational needs and requirements of their students in today's era.

References:

1. Hermans, F., & Sloep, P. B. (2015). Teaching the Dutch how to pronounce English. *International Journal of Language Studies*, 9(4), 55–80.
2. Johnson, C. C. & Fargo, J. D. (2014). A study of the impact of transformative professional development on Hispanic student performance on state mandated assessments of science in elementary school. *Journal of Elementary Science Teacher Education*, 25(7), 845–859.
3. Little, J. W. (2006). Professional community and professional development in the learning-centered school. Washington, DC: NEA.
4. Powell, D. R., Diamond, K. E., Burchinal, M. R., & Koehler, M. J. (2010). Effects of an early literacy professional development intervention on Head Start teachers and children. *Journal of Educational Psychology*, 102(2), 299–312.
5. Roth, K. J., Garnier, H. E., Chen, C., Lemmens, M., Schwillie, K., & Wickler, N. I. Z. (2011). Video-based lesson analysis: Effective science PD for teacher and student learning. *Journal on Research in Science Teaching*, 48(2), 117–148.
6. Taylor, J. A., Roth, K., Wilson, C. D., Stuhlsatz, M. A., & Tipton, E. (2017). The effect of an analysis-of-practice, video casebased, teacher professional development program on elementary students' science achievement. *Journal of Research on Educational Effectiveness*, 10(2), 241–271.

7. Goel, S.L. (2010), Quality and Excellence in Higher Education, Deep Publication, New Delhi.
8. Mangal, S.K. (2012), Essentials of Educational psychology, Tandon Publications, Ludhiana.
9. Pandya, S.R. (2011), Administration and Management of Education, Himalaya Publishing House, Mumbai.

Expectations of B. Ed. Students about Reformation of B. Ed. According to New Policy 2020

Dr. Bhoje P.R

Associate professor D.P.B.Dayanand College of Education Solapur.

Introduction:-

The National Policy on Education is a policy formulated by the Government OF India to promote education amongst India's people. The policy covers elementary education to colleges in both rural and urban India. The Government of India has appointed a new committee under K. Kasturirangan to prepare a Draft for the new National Education Policy in 2017. All education boards in India like ICSE and CBSE are based on this policy. The policy aims to universalize pre-primary education by 2005 . It proposes a new Curriculum and pedagogical structure, with 5+3+3+4 design covering the children in the age group 3-18 years. The government of India would like to bring out a National Education Policy to meet the changing dynamics of the population's requirement with regards to quality education, innovation and research, aiming to make India a knowledge superpower by equipping its students with necessary skills and knowledge and to eliminate the shortage of man power in Science, technology, academics and Industry.

Teacher education refers to the policies, procedures, and provisions designed to equip teachers with the knowledge, attitude, behaviors, and skills they require to perform their tasks effectively in the classroom, school, and wider community. Effective teacher learning and professional development is important for student achievement. Teacher learning is a continuous process that promotes teachers teaching skills, master new knowledge, develop new proficiency, which in turn help improve students' learning. So there are five types of teacher education programs: Pre primary, primary teachers, secondary teachers, higher secondary teachers and vocational teachers. Teacher education refers to the total of educative experience which contribute to the preparation of a person for teaching position in the school, but the term is more commonly employed to a designated program of courses and other experiences offered by an educational institute for the announced purpose of preparing person for teaching and other educational service and for contributing to their growth in competency for such service. Such teacher education programs are offered in teacher's colleges and normal schools and in colleges and universities. It has been realized that improvement of teacher education helps to improve all education. So National policy 2020 also suggested changes in the existing teacher education program and its related components.

As per Justice Verma commission B.Ed. one year program transmit into two year program but New Policy 2020 suggested teachers are given high quality training in content , pedagogy and practice, by moving the teacher education system into multidisciplinary colleges and universities and establishing the four year integrated Bachelor's degree as the minimum qualification for all school teachers. But as a faculty of Education college I want to know the expectation of B. Ed. College students about the B. Ed. Program. So I gave a questionnaire related to courses which are part as well as internal work, passing limit, duration of program and type of colleges actually students want. So,

Objectives:-

- 1) To find out expectations Of B. Ed. students about reformation of B. Ed. program.
- 2) To study the suggestions about reformation of B.Ed. program suggested in New National policy 2020.
- 3) Comparison between students' suggestions and actual suggestions in Educational Policy 2020.

Methodology:-

Researcher prepared a questionnaire to get B. Ed. students suggestions related to duration of Program, about admission process, Curriculum, Objectives of program, Courses, Weight age ratio of course and practicum, Passing marks, Internship duration, Nature of B.Ed. college, number of teaching methods, TET,CET exam, expectation of students after completion of program etc. Researcher selected the survey method and selected the sample purposely to get information. The questionnaire was given to 25 students who completed B. Ed. program recently from aided and non aided colleges, and 25 students who are studying B. Ed. program iv semester in aided and non aided B.Ed. colleges from Solapur city. Out of 50 students only 41 students filled the complete questionnaire. So from this data researcher was analyzed and concluded and suggested information according to New Policy 2020.

Following are the observations from getting data with the help of a questionnaire.

- 1) 82.83% students want 2 years B. Ed. program 2.43%students want one yr and 4.87 % want 3yrs program.
- 2) 65.85% of students want to isolate B. Ed. college and the remaining 34.14% want a multidisciplinary college.
- 3) 90.24% students want admission for B. Ed. program after graduation, 12.43%wants after 12th std and 2.43% want after post graduation.

- 4) 95.12% students give preference to CET others 7.31% don't prefer CET.
- 5) 92.68% students suggest CET exam based on teacher aptitude, 7.317% students suggest CET on content knowledge.
- 6) 75.60% students suggest the University must be responsible for B. Ed. admission process, 17.07% students suggest Govt. should pull on the admission process and 7.317 % students suggest individual colleges play a vital role in the process of admission of students.
- 7) 46.34% students suggest B. Ed. program carries for 1000 marks, 51.21% students suggest B. Ed. course for 1500 marks and 2.45% suggest B. Ed. the program carries 2000 marks.
- 8) 97.56 % students suggest courses of B. Ed. programs are enough for being a teacher. 2.43% suggest EPC is not useful.
- 9) 80.485 % students suggest duration of school internship should be more than 15 weeks, 19.51% suggest internship for 10-15 weeks.
- 10) 58.53% students passing the limit for B. Ed. Theory program should be 50% 31.70% suggest passing a passing limit of about 60% and 9.75% suggest 40% is a passing limit for theory.
- 11) 65.85% students suggest passing marks limit about 70% for practicum, 17.07% students suggest passing marks limit about 60 and 50% respectively.
- 12) 80.48% students suggest ratio of practicum to theory should be 60:40, 9.75% Students suggest ratio of practicum to theory should be 50:50 as well as 40:60.
- 13) 58.53% students suggest there are selection of two pedagogy as methods 41.46% are suggest about single method.
- 14) 9.75% students suggest changing the B. Ed. curriculum after every 5 years, 90.24% suggest the curriculum of B. Ed. should be changed along with changes in Education.
- 15) Students suggest new courses such as music, NCC, RSP, Scout, Guide as well as value education, history of education, practical centered activities.
- 16) 95.12% students suggest TET or CTET exams should be compulsory, 7.31% suggest no need for such exams.
- 17) The students suggest that because of B. Ed. program confidence is raised, Writing, reading, listening, and communication skills are improved, awareness about accountability, change in social attitude developed teaching skills.
- 18) Students suggest teachers should be modern in thought, process, techno-savvy, ethical and moral, knowledgeable, innovative, activity oriented.
- 19) Students want to change themselves as development of teaching skills, enrichment of content, awareness about teacher functions and responsibility, awareness about duties and rights of teachers, to develop research competency and higher education, development of social awareness, to develop competency to evaluate students, development of competency in construction of curriculum, syllabus, textbook etc.

Recommendations as per New Educational Policy 2020 as follows:-

- 1 Bringing efficacy and high quality to the teacher education system through strong education departments in multidisciplinary colleges and universities.
- 2 Integrated programs of teacher preparation for all levels of education, and in all areas of curriculum, must be launched across higher education. Teacher education institutions must aim to become multidisciplinary higher institutions by 2030.
- 3 Curriculum and pedagogy in teacher education must provide for rigorous theoretical understanding of educational perspectives, subjects, and pedagogy along with a strong theory practice connection.
- 4 Theory must be integrated with continuous graded practice.
- 5 Good tr. education requires across all areas connected to education. The 4 yr integrated B. Ed. will become a minimal degree qualification for school teachers.
- 6 Research based teacher preparation
- 7 Edu. Dept able to offer programs that are blended and part time, to practicing teachers to continue their higher education.

References:-

1. <https://www.ugc.ac.in.3563> National Education Policy 2019 UGC
2. <https://en.m.wikipedia.org/wiki>
3. <https://laringsmiljosenteret.uis.no/i>
4. <archive.mu.ac.in>>myweb-test.

A study of prospective teacher educator's research aptitude

Dr. (Ms) Rupali Uttam Sankpal

Course Co-Ordinator
Center For Distance Education
Shivaji University Kolhapur (Ms)

Smt. Dhanalaxmi Mahadeo Gaikwad

Student B.Ed. M.Ed. Integrated Programme
Department Of Education
Shivaji University, Kolhapur

Abstract:

For the benefit of mankind research is very important. Due to research innovations, quality of human beings is increased. Research means searching the truth again and again. today's truth become tomorrow's past and hence human has to kept always thrust for the truth and knowledge. Because knowledge is power and hence education filed is not exceptional for it. Therefore it is very essential that teachers as well as teacher educators those are teaching teachers should have research aptitude. Therefore present study is undertaken with three objectives these are to study different components of research aptitude, to study research aptitude of prospective teacher educators, to give suggestions to the concerned on the basis of the study for fulfilling these objectives survey method adopted and with the help researcher prepared research aptitude questionnaire data is collected from prospective teacher educators.

Key words: Research Aptitude, Prospective Teacher Educators,

For the benefit of mankind research is very important. Due to research innovations, quality of human beings is increased. Research means searching the truth again and again. today's truth become tomorrow's past and hence human has to kept always thrust for the truth and knowledge. Because knowledge is power and hence education filed is not exceptional for it. Therefore it is very essential that teachers as well as teacher educators those are teaching teachers should have research aptitude. So at this point it is essential to understand the concept of research aptitude.

As per Oxford English Dictionary (2021). Research means the systematic investigation into and study of materials and sources in order to establish facts and reach new conclusions. and as per Oxford English Dictionary (2021). Aptitude means a natural ability to do something. From these definitions it is clear to us that research aptitude means an ability of prospective teacher educator to do systematic investigation or study for establishing innovative or true facts and conclusions.

However if intrinsic research aptitude is their among the teacher educators then it will be beneficial for the education field. Otherwise it become a task in front of teacher education programme to enhance the research aptitude of prospective teacher educators. Therefore present study is undertaken with three objectives these are :

Objectives of the study

- 1.To study present scenario of research aptitude.
- 2.To study research aptitude of prospective teacher educators.
- 3.To give suggestions to the concerned on the basis of the study.

Research Procedure.

Research methodology

As this study is related to present prospective teacher educators research aptitude hence for fulfilling this objectives survey method is adopted.

Tools of data Collection.

With the help of researcher prepared aptitude test the data is collected from 25 teacher educators.

Sample of the study

For the selection of sample purposive sampling method is used and the prospective teacher educators those are studying in academic year 2020-2021 in the Department of Education, Shivaji University, Kolhapur are incorporated in present study.

Statistical Technique used for Data Analysis

As present research related, to study prospective teacher educators research aptitude, therefore data is analyzed by using percentage statistical technique.

Objective wise Procedure of the Study.

Objective wise procedure of the study is as follows:

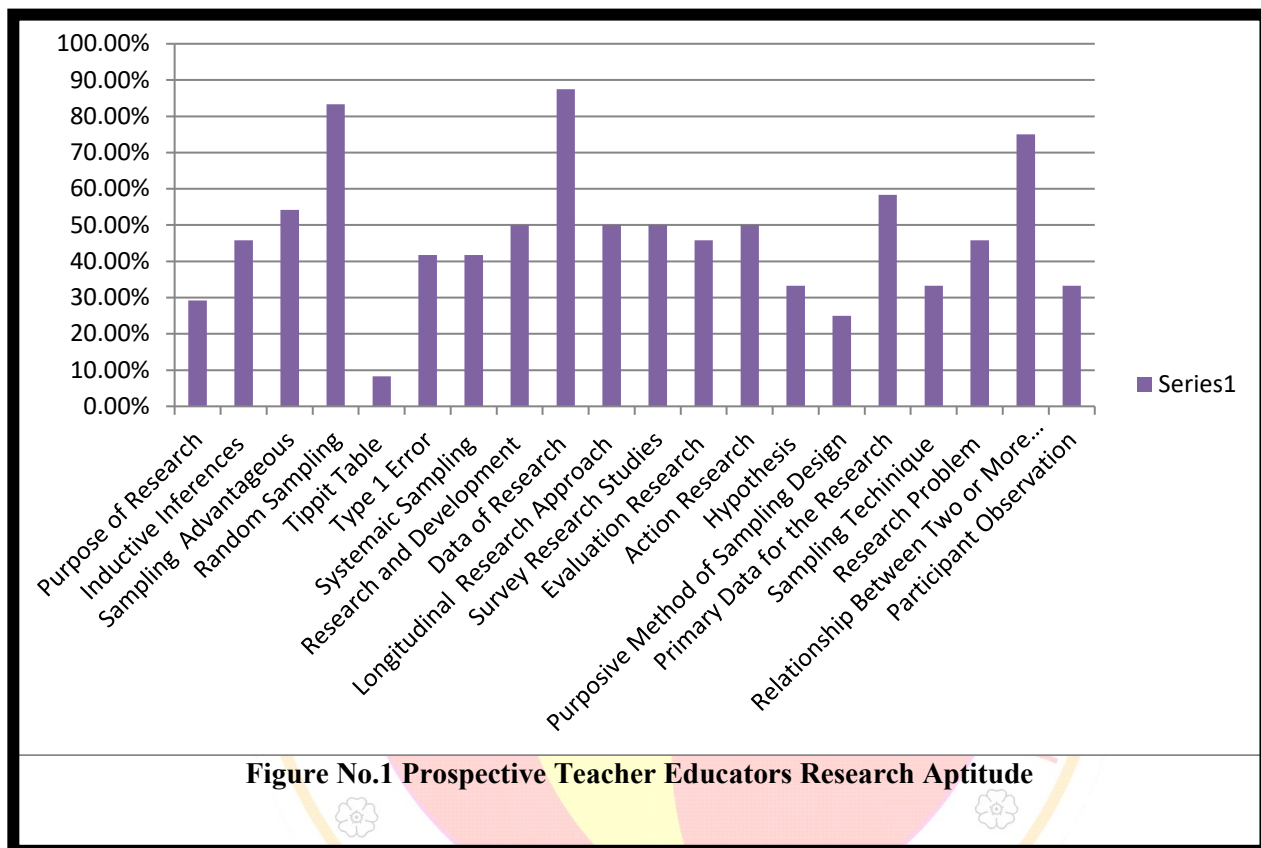
- The first objective of the study is to study present scenario of research aptitude.

For fulfilling this objective review of literature and research is undertaken as follows.

Tate J. S. & Vedraman Sriraman (2007). M. Abdullah^{ac} R. A. Majid ^bB. Bais ^cN. S. Bahri^a M. F. Asillam^d (2017)., Daljeet Kumar and Malik Ishwar Singh (2018)., from these review it is clear that through training students research aptitude can be enhanced and research related different competencies are incorporated under the term of research aptitude.

Thus the first objective of the study is completed and the **second objective of the study is to study research aptitude of prospective teacher educators** for full filling this objective survey method is used and by adopting non probability methods purposive sampling technique data is collected from 25 prospective teacher educators. For collecting the data researcher prepared questionnaire is used. Collected data is analyzed by using percentage statistical technique and it is presented in Figure No.1

Result and Discussion

From figure no. 1 it is clear that, prospective teacher educators research aptitude score on twenty components. However it seems that prospective teacher educator have more clear aptitude on sampling technique, collection of data, relationship between two or more variables, followed by inductive influences, sampling advantages, type 1 error, systematic sampling, research and development, longitudinal approach of research, survey research studies, evaluation of research, action research, primary data of the research, feasibility of research problem. On these components prospective teacher educator have medium aptitude and on purpose of research, tippit table, hypothesis, purposive method of sampling design, technique of sampling, participative observation etc. have less score on these components.

From it seems that the prospective teacher educator have basic research aptitude and during the training they will get more exposure regarding to research and it will be helpful to enhance their research aptitude. Therefore teacher educator programme should give more emphasis during above motioned components of research aptitude. It seems that through training the research aptitude of students can be enhanced and it is clear to us from the review of literature i.e. Tate J. S. & Vedraman Sriraman (2007). and from their articles one can able to know that independent research activity develops the research aptitude early in the career, prepares students for their studies, develops independent thinking and makes students responsible for their learning. Through training students were systematically prepared for taking up of a proper selection of topics, research laboratory demonstrations and able to delivered the presentation. The output of this activity has been very encouraging. Thus as per this review it seems that during the implementation of teacher educator programme

different activities useful for enhancing the research aptitude should be organized so one can be able to enhance research aptitude of the prospective teacher educators. Thus the third objective of the study i.e. **to give suggestions to the concerned on the basis of the study** is fulfilled.

References:

1. Daljeet Kumar and Malik Ishwar Singh (2018)., Study Of Faculty And Gender Difference In Research Aptitude. International Journal of Physiology,
2. Nutrition and Physical Education 2018; 3(1): 745-747. Retrieved from <https://www.journalofsports.com/pdf/2018/vol3issue1/PartN/3-1-198-103.pdf>. On 23rd. September, 2021.
3. Jitendra S. Tate & Vedraman Sriraman (2007). Retrieved From [http://www.wiete.com.au/journals/WTE&TE/Pages/Vol.6,%20No.2%20\(2007\)/12_Tate38.pdf](http://www.wiete.com.au/journals/WTE&TE/Pages/Vol.6,%20No.2%20(2007)/12_Tate38.pdf). On 23rd. September, 2021.
4. M. Abdullah^{ac} R. A. Majid^b B. Bais^c N. S. Bahria^a M. F. Asillam^d (2017)., Fostering research aptitude among high school students through space weather competition. Retrieved From <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0273117717306233>. On 23rd. September, 2021.
5. Oxford English Dictionary (2021). Research. Retrieved from shorturl.at/gCPR4. On 23rd. September, 2021.
6. Oxford English Dictionary (2021). Aptitude. Retrieved from shorturl.at/gCPR4. On 23rd. September, 2021.

Impact of study Habits of the senior college students

Dr. Raviraj Furade
Asso. Professor
College of Edn. Barshi

Abstract :

Habit is routines of behavior that are repeated regularly and tend to occur subconsciously. Habitual behavior often goes unnoticed in persons exhibiting it. Because a person does not need to engage in self-analysis when undertaking routines. Habituation is an extremely simple form of learning.

Habits are premeditated actions they are not a function of physiology but learned modes of responses to particular stimulation. A school child may develop the habit of inattention merely because there is relatively little reason to give attention study habits of students are their responses to the requirements or standards set for them by influenced by motivation, interests, attitudes, personality traits. Levels of aspiration, teaching methods adopted and the material they are to learn.

Introduction

Study habits play an important role in acquisition of knowledge. Students with poor study habits are at a distinct disadvantage in the regular class room and also in any learning situation. In fact, study habit is a very important characteristic of all human beings who are being educated and are being educated and are educated. Study habit as a habit is generating rather than specific in terms of its importance. It has very long reaching effects deep into the life of individuals, and by cumulative and interactive effects in the society.

Study habits enhance confidence while dealing with others, it increases efficiency and saves time and energy. As well this helps to use the leisure time for other hobbies and thus see the progress and pleasure in work, on the other hand lack of good study habits with other factors, leads to the tragedies of students.

Educational development is one of the most significant aspects of rapidly developing countries. The number of students going for higher education number of students going for higher education is increasing every years, however they are not able to active the maximum of their potential abilities. Poor habits of study are one of the important causes of this educational backwardness.

Students need proper guidance for the management of their time and efforts for better prospects the study habits individually cultivated by them are likely to determine the level of their success. Therefore in this study an attempt has been made to find out the study habits of senior college students.

Objectives of the study –

1. To investigate the study habits of students with respect to their gender and level of education.
2. The study habits of students with respect to their gender and level of education.
3. To investigate the study habits and academic achievement of senior college students.

Hypotheses –

1. There is no significant and different between the study habits of male and female students

The sample comprised of 160 student of which 80 male and 80 female were selected by simple random. Sampling method from senior college of Barshi city.

Study habit inventory developed by M.N. palsone and Anurath Sharma was used to assess and analyze study habits of senior college students. Academic achievement was taken in terms of marks obtained by the students in their last annual examination.

Statistical Technique :-

Both descriptive and inferential statistics were employed for analysis of data. The descriptive statistic such as Mean and standard Deviation were used. Inferential statistics such as 't' test and coefficient of correlation (r) were employed value was calculated to know the significant difference between the study habits of junior and senior college students coefficient correction (r) was used to find out the relationship between the study habits and academic achievement

Analysis of the Data :-

1. Comparison between means of study habits with respect to gender show that at 158 df 0.05 level of significance the calculated 't' value is 1.48 which is Less than the table value 1.97 Therefore it is inferred that there is no significant difference found in the study habits of mail and female students.

2. Comparison between means of study habits with respect to level of education shows that 158 df 0.05 level of significance the calculated 't' value is 3.7 which is more than table value 01.97, therefore, it is inferred that there is significant difference found in the study habits of Sr college students.
3. Comparison between coefficient of co-relation between study habits and academic achievements show that the correlation coefficient between the scores of study habits and academic achievement was + 0.22 which is not significant at 0.05 level it may be inferred on the basis this result that the study habits are not significantly related to academic achievement. Though the correlation is not significant, the study habits are found to be positively correlated with there academic achievement.

Major finding –

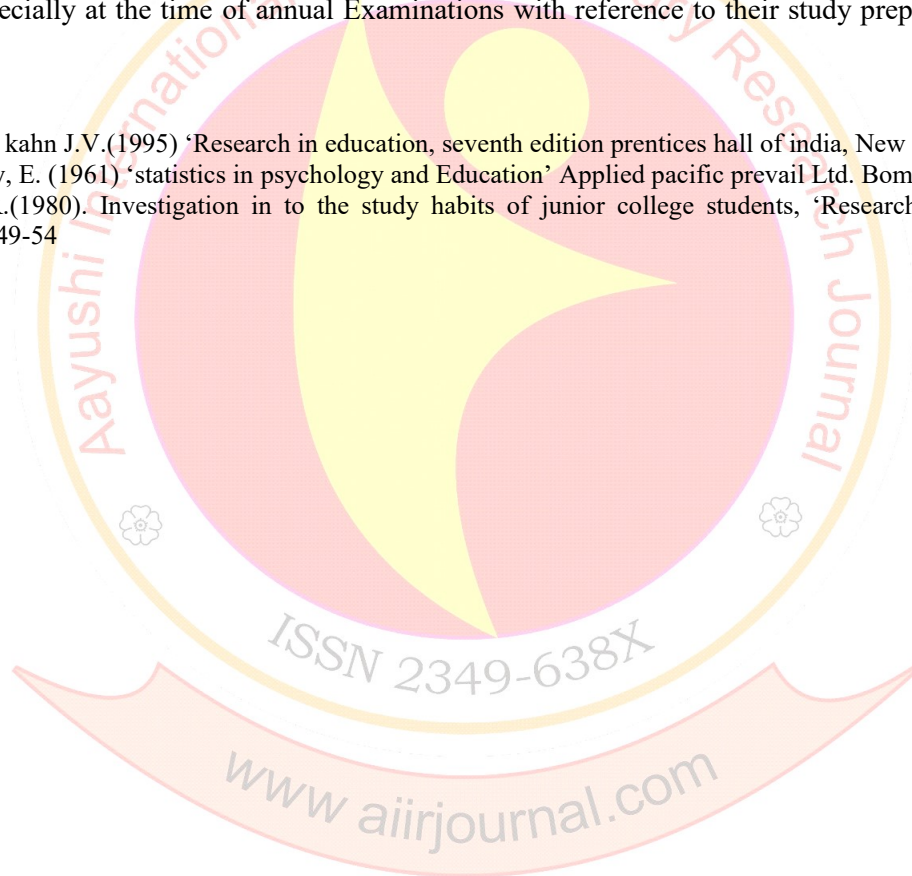
1. There is no significant difference in the study habits of male and female students.
2. There is in the study habits of Sr college students
3. There is a positive study habits and academic achievement of Sr college students

Educational implication –

The finding of the study many be helpful for the students for preparing their annual Examination. The finding of the study may be helpful for the Teacher i.e. how they handle the high achievers by preparing their lessons in a better way so that the high achieving students can be provided better instruction and individual attention. The findings of the study may be helpful for the parents to take care of their children and provide better guidance, especially at the time of annual Examinations with reference to their study preparation in non college hours.

Reference –

1. Best J.w. and Kahn J.V.(1995) 'Research in education, seventh edition prentices hall of india, New Delhi.
2. Garrett Henry, E. (1961) 'statistics in psychology and Education' Applied pacific prevail Ltd. Bombay.
3. Shejwal, B.R.(1980). Investigation in to the study habits of junior college students, 'Research Bulletin' vol. 10(3&4)p.p. 49-54

Development of metacognitive strategic programme for secondary school students.

Author

Livia P.V.

S.N.D.T.Women's University
P.G.Department of Education
Maharshi Vidya Vihar,Karve Road,Pune

Co Author

Dr.Neha Deo

S.N.D.T.Women's University
P.G.Department of Education
Maharshi Vidya Vihar,Karve Road,Pune

Abstract

English Language as a very important subject in schools especially in the Secondary level as it is the lingua franca binding the nation and being the window to the world. However the standard of achievement in the subject amongst the students remains to be poor. It is hoped that by introducing a concept like metacognition will help to enhance students' achievement in English Language acquisition in schools.NEP 2020 ,in its introduction talks about 'learning how to learn' which is the essence of Metacognition.The Researcher has used multimethod for the study and the result and conclusions proved the programme to be effective.

Key Terms: English Achievement, Class IX Students, Metacognitive strategy, Metacognitive Strategic Programme, Metacognitive abilities

Introduction

Metacognition is the process of keeping an eye on one's own thoughts and performance of tasks or more simply metacognition means 'thinking about one's own thinking'(Flavell,1979). Metacognition is considered important for learning as it serves as a strong predictor of academic success (Dunning, Johnson, Ehrlinger & Kruger, 2003; Kruger & Dunning, 1999). The research studies conducted by Kruger and Dunning (1999) indicate that the students with strong metacognitive skills exhibit good academic performance in contrast to the students with poor metacognitive skills.

Statement of the Problem

To study the effectiveness of metacognitive strategy on the metacognitive awareness and achievement of English of class IX students in one of the CBSE schools in Pune.

Objectives of the Study

1. To know the existing situation of the Metacognitive Awareness among CBSE class IX students in Pune.
2. To develop a metacognitive strategy programme in English for the students of class IX.
3. To Study the effectiveness of the metacognitive strategy programme on
  - a) the metacognitive awareness of the students
  - b) English Language Learning in terms of:
    - i) Achievement
    - ii) Reactions of students towards the strategy
    - iii) observations of the researcher during the teaching learning programme
  - c) on the retention of the students.

Literature review

Metacognition, as first described by Flavell (1979) refers to the ability to monitor and control thinking during a task and to the longer-term building of knowledge about one's own and others' thinking processes. The literature in the area of metacognition identifies two distinct aspects of metacognition: knowledge about cognition and the regulation of cognition (Brown 1987; Flavell 1979; Veenman et al. 2006).

There is growing evidence of the link between metacognition and academic achievement, even though the assessment of metacognition is fraught with problems. In particular, the monitoring and regulating aspect of metacognition has been shown to affect academic performance (Donaldson and Graham, 1999; Hofer, Yu, and Pintrich, 1998). There is evidence that metacognitive strategies play more significant role than other learning strategies because once the learner understands how to regulate his/her own learning through the use of strategies, language acquisition should proceed at a faster rate (Anderson, 2003).

Wafa (2003), Young and Fry (2008) and Yang (2009) have reviewed the use of Metacognitive strategies on the achievement of English Language. They agree that there is a positive relationship between the use of metacognitive strategies and achievement in English.

Glimpse of Research Studies Reviewed

Donnaj M.Stuever (2006) stated that metacognitive strategies encouraged the middle school students to examine their understanding of science concept in a quasi experimental study. Swarna Rao(2012) ,in her correlational study of metacognition from educational perspective on class XI students concluded that there is positive correlation between metacognitive awareness and academic selfconcept of the students as well as between whole brain dominance and metacognitive awareness.T.Yogaraj(2015) conducted a survey on the influence of metacognition and learning styles on problem solving skill of B.Ed trainees.

U Azizah, H Nasrudin(2019) studied metacognitive Skills as a Solution in Chemistry Problem Solving. Based on the results of this study, metacognitive skills used as a solution in chemistry problem-solving. Divyanshi Garg and Monica Sharma(2020) studied metaognition and self criticism as predictors of Happiness among college students.

Distinguishing Features of the Present Study

1. The present study varies from the above said studies, based on its sample and variables. Hence the investigator has selected this topic for the study.
2. Components of metacognitive awareness in present research were taught using appropriate approaches wherever is possible.
3. PowerPoint Presentations for students were developed for metacognitive awareness programme along with detailed strategies in logical sequence is the peculiarity of this research.

3.Research Design

As the researcher used different quantitative methods for each objective, the research method can be termed as Multimethod.

Survey method was employed as the first phase of the research in order to fulfil objective 1,ie, to measure the metacognitive awareness of the students in the present research. All students of class IX CBSE schools in Pune District formed the population.Sample is selected from Pune District, Maharashtra State, India.

Sample Size:10 schools – two each from five tehasils in Pune District

The metacognitive Awareness inventory (MAI) is designed by Schraw and Dennison (1994) was used for data collection.The MAI consists of 52 statements to which participant respond by checking the yes or no column. The Survey was conducted over a period of six months from November 2018 to May 2019. The researcher visited 10 schools. Percentage was calculated to analyse the collected data.

After the survey a product was developed which includes the development of an intervention programme based on the Metacognitive Awareness Strategies for English Learning. The product consists of the following:

- The strategic programme for metacognitive awareness used in the study
- Lesson plans
- Achievement Test

After taking suggestions from experts, Intervention programme was finalized.

To test the effectiveness of the programme to fulfil 3rd objective, the researcher followed Experimental Method.The design is experimental with post test only equivalent groups where one group will be experimental and the other one control group.Sample is students of class 9 in one of CBSE Secondary School in Pune-High Vision International School, Somatane Phata.

The pretest of 50 marks designed by the researcher with expert validation is entirely done for the purpose of creating equivalent groups so as to be assigned as Experimental and control groups. In other words, this test was conducted on both the groups to check whether the groups were comparable.

English Achievement Test(Post test) is developed by the researcher to assess the students' understanding with respect to the topics taught using the Programme based on Metacognitive Strategies.

Researcher prepared a feedback form in the form of an open ended questionnaire to record the reactions of the students towards the metacognitive strategy programme. During the implementation of the programme, the researcher recorded her observations using a checklist with statements made by herself.

't' – test and effect size calculation were used to analyse the data.

To know the effectiveness of the metacognitive strategy programme on the retention of the students,Retention Test was made by using parallel form of the Post-Test which was conducted after a month.Coefficient of Correlation was calculated.

Hypothesis 1. There will be no significant difference in the mean gain scores of metacognitive awareness between the students who are taught through metacognitive strategy and those who are taught through traditional method of teaching.

The first hypothesis was tested using 't' test. The probability error obtained was less than 0.05 level. The null hypothesis is rejected at 0.05 level.

Hypothesis 2. There will be no significant difference in the mean gain scores of achievement in English of the students who are taught through metacognitive strategy and those who are taught through traditional method of teaching.

The probability error was less than 0.05 when tested with t test. The Null Hypothesis stands rejected.

Hypothesis 3. There will be no significant relationship between the post test scores and retention test scores on the achievement test for the experimental group.

The coefficient of correlation is round about 0.87 which was found to be positive and significant. Hence retention is high.

Conclusion

Metacognitive Strategic Programme was found to be very effective for active participation of students and enhancing their learning achievement in English. This research and its findings in the field of metacognition will be helpful in different stages of assessment and research. The study is important as these strategies picked up by the students could be used for their future learning experiences.

The findings of the study provide information to the educational stakeholders like administrators, policy makers and teaching force about importance of metacognitive awareness, metacognitive strategies and its role in academic achievement. The finding will be helpful for designing and constructing appropriate curriculum, teaching methods in order to promote metacognitive strategic learning in secondary education. The product developed in the study is useful for the teachers to be used in their teaching sessions and using the product development blue print the teachers could develop metacognitive strategic programme for other topics or other subjects too.

Similar studies can be conducted in other subject areas like other language subjects and social sciences, for wide range of school or college students, with larger samples from other states of India. Further researches can focus on training teachers and students in metacognitive strategies.

Bibliography

1. Arthur K. Ellis, John B. Bond, and David W. Denton. *An Analytical Literature Review of the Effects of Metacognitive Teaching Strategies in Primary and Secondary Student Populations* School of Education. Seattle Pacific University Asia Pacific Journal of Educational Development 1:1 (June 2012): 9-23
2. Artzt, A. F., & Armour-Thomas, E. (1992). Development of a cognitive-metacognitive framework for protocol analysis of mathematical problem solving. *Cognition and Instruction*, 9, 137-175.
3. Best, J. W. & Kahn, J. V. (2014), *Research in Education*, New Delhi; Prentice Hall of India
4. Boulware-Gooden, R., Carreker, S., Thornhill, A., & Joshi, R. (2007). Instruction of metacognitive strategies enhances reading comprehension and vocabulary achievement of third-grade students. *Reading Teacher*, 61, 70-77.
5. Brunstein, J. C., & Glaser, C. (2011). Testing a path-analytic mediation model of how self-regulated writing strategies improve fourth graders' composition skills: A randomized controlled trial. *Journal of Educational Psychology*, 103, 922-938.
6. Butler, R. (1993). Effects of task-and ego-achievement goals on information seeking during task engagement. *Journal of Personality and Social Psychology* 65, 18-31.
7. Button, S. B., Mathieu, J. E. & Zajac, D. M. (1996) Goal orientation in organizational research: A conceptual and empirical foundation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 67, 1, 26-48.
8. Dunning, D., Johnson, K., Ehringer, J., & Kruger, J. (2003) Why people fail to recognize their own incompetence. *Current Directions in Psychological Science* 12 (3), 83-87.
9. Dunlosky, J., & Thiede, K. W. (1998). What makes people study more? An evaluation of factors that affect self-paced study. *Acta Psychologica*, 98(1), 37-56. doi: 10.1016/s0001-6918(97)00051-6
10. Ellis, A. K. (2011, November). *Theory and research in reflective self-assessment*. Paper presented at the National Academy for Educational Research, Taipei, Taiwan.
11. Flavell, J. H. (1979) Metacognition and cognitive monitoring: A new area of psychological inquiry. *American Psychologist*, 34, 906 -911.
12. Ford, J. K., Smith, E. M., Weissbein, D. A., Gully, S. M., & Salas, E. (1998) Relationships of goal orientation, metacognitive activity, and practice strategies with learning outcomes and transfer. *Journal of Applied Psychology* 83, 218-233.
13. Kolb, A. And Kolb, D. A. 2001. *Experiential Learning Theory Bibliography 1971 – 2001*, Boston, Ma.: McBer and Co
14. Koul, Lokesh (1997), *Methodology of Educational Research*: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.

15. Kruger, J., & Dunning, D. (1999) Unskilled and unaware of it: How differences in self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology* 77 (6)1121-1134. *Journal of Educational Psychology* 26, 399-427.
16. Mokhtari, K. And Sheorey, R. 2002. Measuring ESL Students. Awareness of Reading Strategies.. *Journal of Developmental Education* 25, no. 3: 2 – 4, 6, 8, 10
17. Peters, M. 2000. Does Constructivist Epistemology Have a Place in Nurse Education? *Journal of Nursing Education* 39, no. 4- 166-170
18. Ramdass, D., & Zimmerman, B. J. (2008). Effects of self-correction strategy training on middle school students' self-efficacy, self-evaluation, and mathematics division learning. *Journal of Advanced Academics*, 20, 18-41.
19. Rivers, W. 2001. Autonomy at All Costs: An Ethnography of Metacognitive Self-Assessment and Self-Management among Experienced Language Learners. *Modern Language Journal* 85, no. 2 – 279 – 290
20. Schraw, G. (1998). Promoting general metacognitive awareness. *Instructional Science*, 26, 113-125.
21. Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994) Assessing metacognitive awareness. *Contemporary Educational Psychology* 19, 460-475.
22. Schraw, G., & Moshman, D. (1995) Metacognitive Theories. *Educational Psychology Review* 7 (4), 351-371.
23. "The concept and instruction of Metacognition." (2003) www page, accessed on 21-02-2018 from <https://www.researchgate.net>
24. Tracy, B., Reid, R., & Graham, S. (2009). Teaching young students strategies for planning and drafting stories: the impact of self-regulated strategy development. *Journal of Educational Research*, 102, 323-331.
25. Wafa Ab Shmais (2003). Language Learning Strategy use in Palestine. *TESL-EJ*. September. Vol 7, No. 2.
26. Wolters, C. A. (1998) Self- 24-235.
27. Yang, C. (2009). A Study of Metacognitive STRATEGIES Employed by English Listeners in an EFL setting. *International Education Studies*. Vol. 2. No. 4
28. Zirkle, D. M., & Ellis, A. K. (2010). Effects of spaced repetition on long-term map knowledge recall. *Journal of Geography*, 109, 201-206.

Effect of concept mapping strategy on 7th standard students for science subject

Dr. Bhoje P.R.

Research Guide,
D.P.B.Dayanand College of Education Solapur

Mrs. Patil Sujata Sajikrao

Research Student,
Smt. Kashibai Navale College of Education Kamalpur, Tal
Sangola Dist.Solapur

Abstract:

Education is continues and lifelong process. Every child can develop their innate power through education. For this teaching and learning is an essential process. So it is useful to think collectively instead of thinking separately for both processes. The goal cannot be achieved without improving the class room transactions. When the teaching process is good the learning process automatically gets improved. It is necessary that a teacher should think how he can correlate the students current knowledge with the previous knowledge .to improve this scenario a teacher has to select a different methodology for different subjects according to requirements of content and interest of the students.

Key words: Education, different methodology, concept mapping

Introduction:

According to four pillars of education , Learning to know implies learning how to learn by developing ones concentration memory skill and ability to think. Therefore it is very necessary to learn How to learn. At present no one is satisfied with whatever happens in classroom. The possible reason behind this finding may be our teaching learning process is not in a proper way. Education system accepted child center education, so the objective of education is to create a self-sufficient and reliable human being. But it is almost disappointing in today's education

Teaching of science subject involves development of both knowledge and skill including basic concept of fact events ideas attitude among the logical thinking. Still today in school level teacher taught by narration or lecture method

Researcher observe above problem and decided to apply concept mapping teaching and to prove that concept mapping is one of the such effective constructivist approach to teaching of science.

Statement of the Problem :

Effect of Concept Mapping Strategy on 7th standard Students for Science Subject

Operational Definition :

Concept Mapping :

The concept map shows hierarchical relations between the concepts and sub concepts.

7th standard students:

These are the students after class 6th and before 8 standard of schooling as per the pattern offered by Maharashtra board.

Strategy : A plan that use in order to achieve something

Science Subject:-one of the compulsory school subject.

Objectives of Research :

- 1.To study the concept and the types of concept mapping and their use for teaching
- 2 .To develop the concept mapping tool for 7th standard science students
- 3.To compare the teaching through concept mapping and traditional method.

Review of Related literature:

Research is the source of knowledge for which review of literature is very essential to know the extent of research that has been done in investigators area of interest. It reveals collection of brief summary of previous research findings and writing of recognized experts.

Joseph D.Novak, JD Alberto J.Cannas J.D.(2004)

Novak's research program, the necessity to find a better way to represent children's conceptual understandings and to be able to observe explicit changes in the concept and propositional structures that construct those understanding led to the development of the tool we call a concept map. This tool has now become a powerful knowledge representation tool useful not only in education but in virtually every sector of

human activity. We begin with a brief historical sketch of problems and issues addressed in the research program, and proceed to describe how the integration of concept mapping with new technologies have enabled the development of software programs that greatly enhance the capabilities of the tool.

Assumptions of Research :

- 1.The concept mapping tool is effective than traditional method
- 2.The major finding of experimental method are common

Scope and Limitation :

- 1) This research is related to school of Sangola Taluka District Solapur
- 2) This research is related to Marathi Medium school of Sangola Taluka District Solapur
- 3) This research is related to 7th standard students of Sangola Taluka Solapur District
- 4) This research is related to science subject

Limitation of Research :

1. This research is limited to school located in Sangola Taluka Solapur District
- 2.This research is limited to school of Anand vidyalaya kamalapur Taluka Sangola District Solapur
- 3 This research is limited to Marathi Medium students
- 4 This research is limited to 7th standard student
- 5 This research is limited to sound topic in science subject

Delimitation of Research :

- 1)This research is limited to only school located in Sangola Taluka ,other taluka of Solapur District are not considered.
- 2) This research is limited to 7th standard only.
- 3) This research is limited to only concept mapping tool other tools are not considered.

Sampling :

For this research researcher select one school by purposive method belong to rural area. Researchers selected 15 students for each group.

Null hypothesis :

- 1 There is no significant difference between the effect of teaching through concept mapping tool and traditional method.

Research Methodology :

Researcher used experimental method for this research

Experimental Design :

This study is based on equivalent group design of experimental method

Variables of the Study

Independent variables: Concept mapping tool

Dependent variable: Student.

Tools for the Study :

Researcher prepared,

- 1 Concept mapping lesson plans
- 2 Traditional methods lesson plans
- 3 Pre test
- 4 Post test

An achievement test based on selected unit, sound of the 7th standard syllabus

Pilot Study :

It is a experiment in a small scale preliminary study conducted in order to evaluate time cost adverse events and effect size in an attempt predict an appropriate sample size.

In this study researcher selected 5 students of Marathi medium

Statistics Techniques :

Mean and t value

Data Collection:

In this study researcher selected one school from rural area and selected equivalent group i.e. experimental group and control group. This two equivalent group were made with the help of previous test

which is based on 6th std. content knowledge. Control group was taught by traditional method and experimental were taught by concept mapping tool. The achievement test was taken on both group.

Findings and Conclusion :

Group	Sample	Mean	t value	df	Table Value t	Accepted/Rejected
Experimental Group	15	17.13	2.824	14	1.761	0.05 level table t value 1.761 is less than 2.824. So Null hypothesis is rejected
Control Group	15	13.06				

Conclusions:

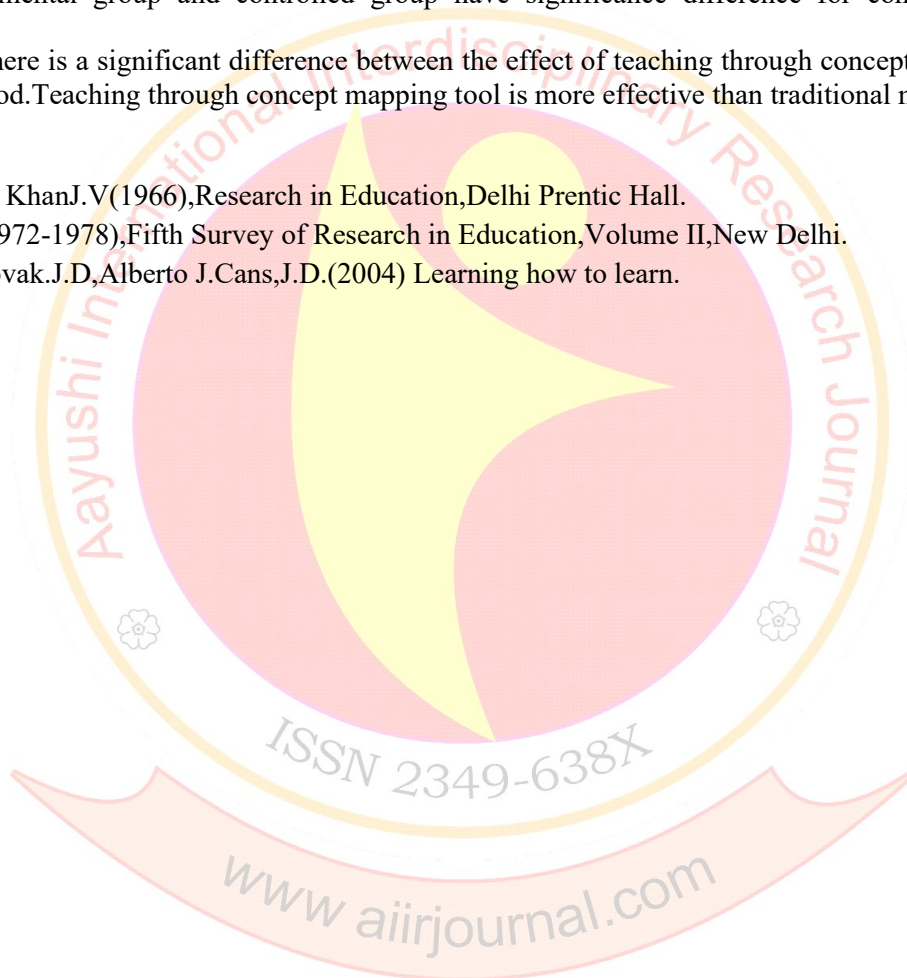
From above table experimental group and controlled group having sample 15 in each group. The Mean of experimental group is 17.30 and Mean of controlled group is 13.06. Actual t value from calculation is 2.824, df is 14 on 0.05 level table t value is 1.761 which is less than actual t value which means that the Null hypothesis, experimental group and controlled group have no significance difference is rejected.

It means Experimental group and controlled group have significance difference for concept mapping strategy.

It means, There is a significant difference between the effect of teaching through concept mapping tool and traditional method. Teaching through concept mapping tool is more effective than traditional method.

References:-

1. Best J.W and Khan J.V (1966), Research in Education, Delhi Prentice Hall.
2. Buch M.B. (1972-1978), Fifth Survey of Research in Education, Volume II, New Delhi.
3. Joseph, D. Novak, J.D., Alberto J. Cans, J.D. (2004) Learning how to learn.

Challenges of right to education act (RTE) 2009.

Sanjay Awadhane

Department of Physics, Vai.Dhunda Maharaj Degloorkar College, Degloor Dist. Nanded. M.S.

Abstract:-

Education is the fundamental requirement not only to the individual but also to the success of democratic system of government. Development of society is considerably and completely associated with education. Education could be a preparation for living life and development. The development of a nation is not measured through the constructions it has built, but by the human resources, the nation has developed through a well developed system of education. The proper to Education could be a fundamental right. Every individual, irrespective of race, gender, nationality, ethnic or social origin, religion or political preference, age or disability, is entitled to a free elementary education. At the time of Independence, India inherited an educational system which was not only quantitatively small but was also characterized by striking gender and regional disparities⁽¹⁾. Thus, it had been 86th constitutional modification created by the parliament and article 21A in the year of 2002 that created Right to Education a fundamental right. This act bounds all the stakeholders like parents, schools, society, states as well as central governments to play their roles in order to provide free and compulsory education to the children between the 6-14 yrs of age.

Keywords: - RTE Act (2009), Implementation Challenges.

Introduction:-

During ancient and medieval India, education was not the direct responsibility of any government or king. Society or community used to manage education to its children. There was a defined system of education, of course not so structured. Social activists and social reformers thought in this direction, but it is modern age which gave shape to the concept like education to all, compulsory education or right to education.. Most of the people consider that the primary education for all is the initiative of the British rule and Christian missionaries. During British rule enforcement of compulsory primary education was undertaken by William Adam in 1838. The first effective step in introducing compulsory Primary Education was taken by Naoroji.

Jyotirao Phule also enforced the Commission to handover the responsibility of Primary Education to the people. The impact of these demands appeared positive when in 1893; Prince Sir Sayaji Rao Gaikward of Baroda introduced the scheme of free and compulsory education as an experimental measure in his Amrehi Taluka of his state⁽²⁾. Later he extended this policy to his entire state in 1896. In 1906, congress demanded for national education for both boys and girls. In the same session congress demanded to make primary education free and gradually compulsory all over the country. In the context of primary education the first documented use of the word "right" was used by Tagore in his letter written to the International League for the rational education of children in 1908. In 1919, when Government of India Act was passed, the control of elementary education was transferred to Indian ministers. In the decade, 1917-27 more work was done in the direction of compulsory education. Second World War adversely affected the movement of implementing compulsory education, but in 1944, Sargent plan recommended the provision of free and compulsory education to all children in the age group of 6-14 years. Extended journeys concluded because the Right of children to free and Compulsory Education (RTE) Act, 2009 came into existence and have become operative from 1st April, 2010.

Main Features of RTE Act-2009:

The Right to Education Act provides every child in the age group of 6 - 14 years will get free and compulsory education in a nearby school i.e., to get free and compulsory education for the said group is the fundamental right of the target group. Children who have either dropped out from the school or have not attended any school will be enrolled in the schools and no school can deny them for taking admission. Private and unaided educational institutes will have to reserve 25 % of the seats for the students belonging to economically weaker section and disadvantaged section of the society in admission to class. It also prohibits all unrecognized schools from practice and makes provisions for no donation or capitation fees and no interview of the child or parent at the time of admission. For the purpose of admission in a school, the age of a child shall be determined on the basis of certificate issued in accordance with the provisions of the Births. The National Commission for Protection of Child Rights (NCPCR) and state commissions will monitor the implementation of the Act⁽³⁾. All schools except private unaided schools are to be managed by school managing committees with 75 % parents and guardians as members. Children mother tongue as medium of instruction, and comprehensive and continuous evaluation system of child's performance will be employed. Financial burdens

will be shared by the centre and the state governments in the ratio of 55:45 and this ratio is 90:10 for the northeastern states. Section-9 of the act assigns duties to the local authority to ensure that free and compulsory elementary education is provided to every child in a neighborhood school. Section-10 of the provisions cast a moral responsibility on every parent/guardian to admit their children/wards to school, and ensure that children are not deprived of their right to elementary education. Section-19 lays down the norms and standards for schools. Section-23 provides for qualifications and terms and conditions of service of school teachers. The central government has notified NCTE as the academic authority for prescribing teacher qualifications. Section-24 provides for duties of teachers as to attend school regularly to transact the syllabus in time, to provide supplementary support to needed children, to make assessment of children's learning and to interact with parents.

Challenges of implementation of RTE Act-2009:

If we tend to see the sections of the RTE Act we will simply realize some limitations or challenges associated with its implementations. The implementation challenges are associated with financial requirements, School Management Committee, 25% reservation of seats in private schools, save the child from stress and anxiety, lack of coordination among different implementing agencies, infrastructure, quality education, teacher-student ratio, checking of capitation fee and screening, dropout among children, lack of education among the society, deployment of teacher at other places for non-academic work, exceeding the vacancies of school teachers more than 10% of the teachers strength, prohibition of private tuition by teachers, modernization and updating curriculum & evaluation mechanism, non-detention policy, cold responses from the part of national/state commissions for protection of child rights etc. However, on the other side, the dropout rate in the elementary level is still alarming; the quality of education is questionable. In addition, poor central-state coordination, malpractices in Teacher Eligibility Tests (TET) sometimes causes barriers in the outcome of the RTE in true sense. Finance may be an important issue as state like Bihar, Orissa, etc. need the financial help from central government in the ratio of 90:10.

It is a challenge to provide the requisite infrastructure that the Act expects basic facilities like access to drinking water; a play ground is lacking in many schools. Implementation of Right to Education Act is a major challenge before the Indian education system and at the same time for the Indian society & community; and for this, joint effort of stake-holders and all other responsible stake-holders of the country is needed.

References:

1. Ojha, Seema S (2013), "Implementing Right to Education: Issues and Challenges", Research Journal of Educational Sciences, 1(2), May, 1-7, www.isca.in.
2. Anija, Neena (2015), "Right to Education (RTE) : Factors Affecting Its Implementation in India", Contemporary Research in India, 05(03), <https://www.contemporaryresearchindia.net/pdf/September-2015/12.pdf>.
3. Dr. Surjit Singh Puar "Right to Education Act: A Critical Analysis", International Journal of Educational and Psychological Research (IJEPR), Volume 1, Issue 2, pp: 27-30, October 2012.

A Study of the Perceived Usefulness of Social Networking Among Higher Secondary School Teachers in Solapur District

Presented by

Dr (Mrs) Rashmi Kulkarni

M.A (Eng.), M. A (Sub. Comm.), M.Ed., NET(Education)

I] Introduction:

The internet has enabled us to connect with people around the world from the comfort of our homes only with the use of our fingertips. The advent of wireless internet connectivity has provided easy access, not only in the cosy corners of the house, but also in public places including restaurants, shopping malls and even educational institutions. Technology develops rapidly with every passing minute. Each new gadget is better than the previous one with more features and latest software. These devices not only have humongous in-built storage capacity but also provide ample options for extendable storage. As compared to the desktops, laptops and tablets, mobile phones are the most highly utilised gadgets. In the present day, it is almost impossible to find a person without a mobile phone. The smart phones, especially with internet connectivity provide a complete package to the consumer.

One of the most integral parts of internet usage is the enormous use of social networking websites. Millions of people across the world are swept by this wave of new age social culture. The young and old alike have integrated the use of social networking into their daily lives. People engage themselves into a variety of activities from chatting, writing blogs, following sports scores, uploading or downloading music, watching daily soaps or even playing multiple player games online with global friends. Research suggests that children who start using the platforms develop early communication skills, and become relatively more literate.

Social networking and its impact on education continues to be a controversial topic, with debatable benefits for learning. In the current era of technologically advanced teaching-learning environment, both students and teachers around the world are using more and more social networking as the backbone of their daily life activity and as a tool to enhance their academic and social development. E-learning has become an integral part the education process. The access to audio-visual materials, supplementary educative sources and student teacher interactive platforms boosts the quest for knowledge, not only for students but also for teachers. The rapid growths of social networking sites into the millions of students and educators worldwide who are engaged in them suggest the need for research and analysis on the impact of social networking sites for teaching as well as learning. The time spent on interactions on social networking may have a positive and negative impact on the user.

The use of social networking in education, coupled with face-to-face interaction, can enable greater inclusion for learners, although the role of teachers needs to be well supported to develop successful digital courses. Thus, the researcher felt the need to study the perceived usefulness of social networking among higher secondary school teachers in Solapur district

II] Objectives:

1. To study the availability of information regarding subject area or academic interests on Social Networking websites.
2. To study the acquisition of a new skill with the help of Social Networking websites.
3. To study the use of Social Networking websites to supplement the teaching material.
4. To study the use of Social Networking websites to conduct research for academic assignments.
5. To study the ability of the teachers to interact with other educators around the world through Social Networking websites.
6. To study the accessibility of Audio-Visual teaching material on Social Networking websites.
7. To study the effectiveness of Social Networking as a tool for E-Learning.
8. To study the interaction among students and colleagues for academic reasons on Social Networking websites.
9. To study the recommendation to students to use Social Networking to boost communication with teachers.

Null Hypothesis:

There is no significant association between Faculty (Arts/Science/Commerce) and perceived usefulness of Social Networking among Higher Secondary school Teachers.

III] Methodology:

In view of the present research problem, the Descriptive (Survey) method was selected to carry out the research work.

IV] Tools:

For the present research, the researcher has used the Likert's Method of Summated Ratings to construct the required Rating Scale.

Statistical Tools: The researcher has used simple tables and percentages to analyse and interpret the data. The researcher has also used the Chi-Square Test to further test the Null Hypothesis. The MS-EXCEL software was used for statistical data analysis.

V] Sample:

The researcher has adopted the Probability Simple Random Sampling method for the present research. The final study sample was selected using the Lottery method of Simple Random Sampling. Total number of Higher Secondary schools in Solapur District are 279 out of which 112 are Multi-Faculty. The researcher has selected 55 (approx. 50%) [Aided 32+ Unaided 23] of the Multi Faculty Higher Secondary schools for Survey using the Lottery method.

The study sample included Higher Secondary School teachers from every faculty including Arts, Science and Commerce. All those teachers who were available at the time of the researcher's visit to the multi-faculty higher secondary schools were given the research questionnaire. Thus, the researcher distributed the research questionnaires among a total of 998 teachers from all three faculties of Aided and Un-Aided Higher Secondary Schools across the Solapur district.

VI] Major Findings:

1. Though 74% higher secondary school teachers in Solapur district from all faculties strongly agree that most of the times they find information related to their subject area or academic interests on social networking websites, only 0.13% teachers strongly disagree with this statement. Thus, majority of the HSS teachers find information related to their subject area or academic interests on SN.
2. Although 29.90% higher secondary school teachers in Solapur district disagree about acquiring a new skill due to the use of social networking websites, 23.53% teachers also agree that they have been able to acquire a new skill due to their use of social networking websites. Thus, there is a dual opinion among HSS teachers about the acquisition of new skills through SN.
3. Social networking websites are used by 37.19% higher secondary school teachers from all faculties in Solapur district teachers to supplement the things that they teach in college. A low percentage of HSS teachers use SN as a supplementary teaching material.
4. Social networking websites are used by 54.61% higher secondary school teachers in Solapur district to conduct research for academic assignments. Thus, a moderate percentage of HSS teachers utilise SN for research for academic assignments.
5. From all faculties of higher secondary schools in Solapur district, 40.83% teachers agree that they are able to interact with educators around the world due to social networking websites. A moderate percentage of HSS teachers utilise SN to interact with educators around the world.
6. Among all faculties of higher secondary schools in Solapur district, 39.01% teachers agree that they can exchange ideas with other educators and students through blogs. It means that a moderate percentage of HSS teachers consider blogs to be a good medium for exchanging ideas with other educators and students.
7. The access to audio visual teaching materials on various websites is considered as a means to make teaching easier and effective by 87.38% teachers from higher secondary schools in Solapur district. It is also observed that none of the teachers disagreed with this statement.
8. Social networking websites are viewed as potentially effective tool for E-learning by 78.28% teachers from all faculties of higher secondary schools in Solapur district. Thus, a very high percentage of HSS teachers consider SN an effective tool for E-learning.
9. Among all faculties of higher secondary schools in Solapur district, 52.80% teachers interact with their students and colleagues for academic reasons on social networking websites. It means that a moderate percentage of HSS teachers use SN for academic interactions with their students and colleagues.
10. From all faculties 61.11% higher secondary school teachers in Solapur district strongly agree that they would recommend students to use social networking to boost communication with teachers. It can be interpreted that a high percentage of HSS teachers would recommend students to use social networking to boost communication with teachers.

Hypothesis status- Rejected:

There is a significant association between faculty (Arts/ Science/ Commerce) and perceived usefulness of social networking among higher secondary school teachers. It can be seen from the data that the perceived usefulness of higher secondary school teachers from the science and commerce faculty is more as compared to the arts faculty.

VII] References:

Bibliography:

1. Aggarwal, J C. (2014). Essentials of Educational Technology. New Delhi: Vikas Publishing House Pvt Ltd.
2. Best, J W. and Kahn, J V. (1998). Research in Education. New Delhi: Prentice Hall of India Pvt Ltd.
3. Nannavare, S., Rangrej, A. and Shinde. S. (2014). Research Methods and ICT. Solapur: Wizcraft Publication and Distribution
4. Information Systems Education Journal, Vol-11(Issue-3)
Monique, Allison-Golding, Muhammed, Miah and Adnan, Omar. (2013). Effects of Social Networking on Adolescent Education.
5. International Research Journal of Social Sciences Vol-2 (Issue-5)
Manjunatha, S. (2013). The Usage of Social Networking Sites among the College Students in India.

Websites:

1. [http:// www.academia.edu](http://www.academia.edu)
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Internet>
3. <http://www.researchgate.net>
4. <http://www.scientificjournals.org>
5. <http://www.edutopia.org>

कोविड १९ - ऑनलाईन शिक्षणातील विविध मार्ग

डॉ.कमलादेवी आवटे

उपसंचालक

रा.शै.सं.व प्र.प.महाराष्ट्र,पुणे.

डॉ.प्रभाकर नागनाथ क्षीरसागर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता

जि.शि.व प्र.संस्था,पुणे.

प्रस्तावना -

सध्याच्या काळात कोरोना (कोवीड 19) विषाणू प्रसारामुळे एक मोठे आव्हान आपल्या सर्वासमोर उभे ठाकलेले आहे. कोरोना आणि त्यामुळे नाईलाजास्तव स्वीकारावे लागलेले लॉकडाउन यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रास सुद्धा एक खीळ बसली. एक दीर्घ विराम लागल्यासारखे झाले. पण या सर्व संकट काळातही सामाजिक स्वास्थ राखण्याचे, जपण्याचे आव्हान आपल्यातील प्रत्येकाने स्वीकारले आणि शक्य त्याप्रमाणे कोरोना योद्ध्यांच्या सोबत प्रत्येकाने लढाई केली किंबहुना आजही करत आहेत. शिक्षण क्षेत्रातही याचे प्रतिबिंब दिसून येत आहे. यामुळेच शाळा बंद झाल्या तरीही शिक्षण मात्र अखंड चालू राहिले. कोव्हीड 19 या विषाणुजन्य साथीच्या रोग प्रसारामुळे लागू करण्यात आलेल्या संचारबंदीच्या काळात अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया सुरु राहण्यासाठी लर्निंग फ्रॉम होम ही संकल्पना राबिविणेबाबत शासनाने परिपत्रक काढले. अपत्कालीन परिस्थितीमध्ये राज्यातील शाळा महाविद्यालये बंद आहेत. या काळात प्रत्येक विद्यार्थ्याने शिक्षणाच्या प्रवाहात असणे महत्वाचे आहे. या मुलांना अध्ययन-अध्यापनाच्या प्रक्रियेत टिकवून ठेवण्यासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करण्यात आला आहे. या काळात मुलांच्या मनामध्ये असलेली भिती दूर करण्याचा प्रयत्नही करणे आवश्यक होते.हाती असलेल्या वेळेचा सदुपयोग करून काही नव्या गोष्टी करता येऊ शकतात. यासाठी तंत्रज्ञानाच्या या युगात ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा अवलंब करणे उपयुक्त ठरणार आहे. त्याअधारे मुलांना अता अध्ययन करता येईल. सद्यःस्थितीत शालेय अभ्यासक्रमातील मराठी, गणित, विज्ञान, इंग्रजी, इतिहास,नागरीकशास्त्र, भूगोल, कला, कार्यानुभव , आरोग्य,शारीरिक शिक्षण या विषयांच्या अभ्यासाची आता नवीन दिशा ठरविता येईल. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर खूप चांगल्या प्रकारे करता येऊ शकेल.मुलांच्या शिक्षणात पालकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी सध्या खूप प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. सदर कालवधीत शाळा जरी बंद असल्या असल्या तरी मुलांचे अध्ययन मात्र बंद नाही. ते सतत चालू राहिले पाहिजे यासाठी अभ्यासापलीकडच्या अध्ययनाला शालेय अभ्यासाची जोड देता आली तर शिक्षण हे अधिक समृद्ध, सखोल व समजपूर्वक करता येऊ शकते. त्यासाठी आपल्याला तंत्रज्ञानाची मदत घेता येऊ शकेल का?हा विचार करण्यात आला.

उद्दिष्टे-

- 1) कोविड -19 मुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीतील शालेय शिक्षणाची सद्यस्थिती समजावून घेणे.
- 2) शालेय शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांचे कोविड 19 मुळे झालेल्या शैक्षणिक नुकसानाची आढावा घेणे.
- 3) विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसाण भरून काढण्यासाठी राज्यस्तरावरून झालेले विविध प्रयत्न समजावून घेणे.

शासनाच्या माध्यमातून शालेय शिक्षणातील विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक अभ्यासमाला, दीक्षा वा इतर स्वरूपात असो वा शिक्षक / मुख्याध्यापकांनी वस्ती पातळीवर जाऊन सुरु केलेले अनौपचारिक शिक्षण असो. या सर्व प्रयत्नांमध्ये महत्वपूर्ण घटक ठरला तो म्हणजे पालक वर्ग आणि या सर्वांपर्यंत पोहचण्यासाठी मदतगार ठरली ती शाळा व्यवस्थापन समिती. तरी सध्याच्या कोरोनाच्या काळात आणि पुढेही भविष्यात एखादी आपत्कालीन परिस्थिती वा नैसर्गिक संकट उभे राहिल्यास आणि त्यामुळे नाईलाजाने शाळा बंद

राहिल्यास विद्यार्थ्यांशी नियमित कसा संपर्क साधता येईल आणि त्यांचे शिक्षण कसे सुरू राहील या दृष्टीने आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये शासन स्तरावरून विविध प्रयत्न झाले ते पुढीलप्रमाणे

1. शाळा मुख्याध्यापक, शिक्षक, शाळा व्यवस्थापन समिती / शाळा व्यवस्थापन आणि विकास समिती सदस्य, केंद्रप्रमुख / पर्यवेक्षक, स्थानिक पदाधिकारी, स्थानिक क्षेत्रीय अधिकारी इत्यादींचा whats up ग्रुप बनवून, सदर ग्रुपवर मुलांच्या शिकण्यासाठी अभ्यास उपलब्ध करून दिला. कोणत्याही आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये / संकटसमयी वा आवश्यकतेनुसार सदर ग्रुपचा वापर संपर्क साधन म्हणून सुद्धा झाला गेला. शक्यतो वर्ग शिक्षकांच्या मदतीने वर्ग वा इयत्तानिहाय पालकांचा सुद्धा whats up ग्रुप बनवून त्या सर्व ग्रुपमध्ये मुख्याध्यापक आणि शाळा व्यवस्थापन समिती / शाळा व्यवस्थापन आणि विकास समिती सदस्य यांनाही घेतले गेले .
2. जे पालक व्हाट्स अप वा तत्सम माध्यमाने संपर्कात नसतील त्यांच्याशी आवश्यकतेनुसार त्या वस्ती पातळीवरील शाळा व्यवस्थापन समिती / शाळा व्यवस्थापन आणि विकास समिती सदस्यांच्या मदतीने संपर्क साधण्यात आला.
3. विद्यार्थी तथा पालक यांच्याबाबत आणि वस्ती / गाव पातळीवरील काही पायाभूत माहिती शाळा व्यवस्थापन समिती / शाळा व्यवस्थापन आणि विकास समिती सदस्यांच्या मदतीने जमा करून ठेवावी. उदा. किती पालकांकडे मोबाईल फोन आहे, इंटरनेट आहे, टीव्ही आहे इत्यादी. म्हणजेच भविष्यात गरज पडल्यास किती विद्यार्थी ऑनलाइन आणि ऑफलाइन शिक्षणासाठी उपलब्ध होतील याचा अंदाज बांधणे शक्य झाले.
4. कोरोना काळात शालेय शिक्षणातील सद्यस्थिती जाणून घेण्यासाठी वरील बाबतीत युनिसेफने नोव्हेंबर २०२० मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणात राज्यातील मुलांच्या शिक्षणाबाबतची स्थिती पुढीलप्रमाणे दिसून आली.

अ) स्मार्ट फोन उपलब्ध नसलेले कुटुंब -६७ टक्के

आ) इंटरनेट सुविधा नसलेले कुटुंबाची संख्या -६३ टक्के

इ) नेटवर्क कनेक्टिव्हिटी मध्ये अडचणी असलेले - ४९ टक्के

शालेय शिक्षण स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे कोव्हिडमुळे झालेले शैक्षणिक नुकसान-

विविध सामाजिक संस्थांनी कोव्हिड कालावधीत मुलांच्या शिक्षणात सातत्य राहिले आहे का ? त्यांचे अध्ययन नुकसान (Learning Loss) झाले आहे का? याबाबत सर्वेक्षण करण्यात आलेली आहेत त्याबाबतचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे दिसून येत आहेत.

आझिम प्रेमजी फाँडेशन (APU field study)
September 2020 -
92 टक्के मुलांनी भाषेची कमीतकमी एक विशिष्ट क्षमता गमावली आहे आणि मागील वर्षाच्या तुलनेत 82% मुलांनी गणिताची विशिष्ट क्षमता गमावली आहे

ASER
October 2020 -
70 टक्के इयत्ता तिसरीचे फक्त ३०% विद्यार्थीच गणित आणि भाषा या दोन्ही विषयात ग्रेड स्तरावर आढळले

UNICEF India
December 2020 -
70 टक्के सर्वेक्षण झालेल्यापैकी ७०% पालकांना वाटते की, मुलांची शैक्षणिक प्रगती शाळा चालू असतानाच्या तुलनेने मागे पडली आहे

Leadership for Equity (LFE)
December 2020 -
पालक आणि शिक्षक या दोघांनीही शैक्षणिक नुकसान होण्याची भीती व्यक्त केली

कोविड कालावधीत मुलांच्या शिक्षणात खंड पडू नये यासाठी शिक्षण विभागाने राबविलेले उपक्रम-

“कोविड कालावधीत शाळा बंद पण शिक्षण सुरू” या अंतर्गत राज्यस्तरावरून विविध उपक्रम सुरू केले होते जेणेकरून मुले जरी शाळेत प्रत्यक्षात येत नसतील तरीही मुलांचे शिक्षण चालू राहावे.

दूरदर्शन वरील ज्ञानगंगा शैक्षणिक कार्यक्रम

इयत्ता नववी ते बारावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी डी.डी. सह्याद्री वाहिनीच्या माध्यमातून तज्ज्ञ शिक्षकांच्या तासिकांचे प्रक्षेपण जून २०२१ पासून सुरू करण्यात आले असून सन २०२०-२१ मधील इयत्ता नववी ते बारावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रक्षेपित करण्यात आलेल्या तासिका डी.डी सह्याद्री वाहिनीच्या यू-ट्युब चॅनलवर उपलब्ध आहेत. तसेच इयत्ता पहिली ते आठवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी विशेष इंग्रजी तासिका (Special English Hour) याचे देखील दैनंदिन प्रक्षेपण सुरू आहे. याचसोबत इयत्ता पहिली ते आठवीसाठी डी.डी सह्याद्री वाहिनीवर इयत्तानिहाय आनंददायी तासिका कार्यक्रम सुरू करण्यात आल्या आहेत. यापूर्वी इयत्ता पहिली ते आठवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी टिलीमिली हा कार्यक्रम प्रक्षेपित करण्यात आला.

शैक्षणिक दिनदर्शिका

इयत्ता पहिली ते दहावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी तसेच शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक म्हणून राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यांचे मार्फत शैक्षणिक दिनदर्शिका तयार करण्यात आलेली आहे. सदरची शैक्षणिक दिनदर्शिका विद्यार्थी, शिक्षक व पालकापर्यंत स्मार्ट PDF च्या स्वरूपामध्ये www.scertmaha.ac.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

२. अभ्यासमाला :

शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून इयत्ता पहिली ते बारावीच्या सर्व विषयांसाठी दीक्षा अॅपच्या माध्यमातून “शाळा बंद पण शिक्षण आहे” ही अभ्यासमाला व्हाट्स अॅपच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्यात येत आहे. सदर सर्व अभ्यासमाला www.scertmaha.ac.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. विशेष गरजाधिष्ठित विद्यार्थ्यांसाठी सुद्धा दैनंदिन अभ्यासमालेतून ई- साहित्य देण्यात येत आहे.

स्वाध्याय उपक्रम

स्वाध्याय उपक्रमांतर्गत इयत्ता पहिली ते दहावीच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत निवडक विषयांचे प्रश्न व्हाट्स अॅपच्या माध्यमातून प्रत्येक आठवड्यात शनिवारी पोहोचविण्यात येत आहेत.

सेतू अभ्यासक्रम (ब्रीज कोर्स) -

विद्यार्थ्यांचा मागील शैक्षणिक वर्षातील अध्ययन व्हास (learning loss) भरून काढण्यासाठी राज्यस्तरावरून इयत्तानिहाय व विषयानिहाय सेतू अभ्यासक्रमची निर्मिती करण्यात आली आहे. सदर अभ्यासक्रम परिषदेच्या www.scertmaha.ac.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे.

दीक्षा अॅप

दीक्षा हा राष्ट्रीय शिक्षण मंत्रालयाद्वारे संपूर्ण देशासाठी उपलब्ध करून देण्यात आलेला मोफत प्लॅटफॉर्म आहे. महाराष्ट्र राज्यातील इयत्ता पहिली ते बारावी पर्यंतच्या सर्व माध्यमांच्या, सर्व इयत्तांच्या पाठ्यपुस्तकातील घटकांशी संबंधित ई-साहित्य विद्यार्थी, शिक्षक व पालकांसाठी मोफत उपलब्ध करून देण्यात आलेले आहे. याशिवाय विद्यार्थी मूल्यमापनासाठी वर्कशीट, सहशालेय उपक्रम, विज्ञान प्रयोग व कृती, शिष्यवृत्ती वर आधारित साहित्य इ.चा समावेश आहे. दीक्षा अॅप वरील ई-साहित्य डाऊनलोड करून ऑफलाईन स्वरूपातही वापरता येते.

ऑनलाईन तासिका प्रक्षेपण

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यांच्या युट्युब चॅनेल च्या माध्यमातून तज्ज्ञ शिक्षकांचे दैनिक मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करून देण्यात आले होते. **गुगल क्लासरूम ऑनलाईन प्रशिक्षण**

सन २०२०-२१ मध्ये प्रातिनिधिक शिक्षकांना ऑनलाईन स्वरूपामध्ये गुगल क्लासरूमचे प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. या अंतर्गत सर्व प्रशिक्षित शिक्षकांना G-Suit id उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. राज्यातील सर्व शिक्षक ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापन माध्यमांचा वापर करण्यासाठी अधिक सक्षम होण्यासाठी राज्यातील सर्व शिक्षकांसाठी गुगल क्लासरूमचे प्रशिक्षण राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र तर्फे आयोजित करण्यात येत आहे .

गोष्टीचा शनिवार

विद्यार्थ्यांमधील वाचन कौशल्याच्या विकासासाठी व सर्व विद्यार्थ्यांसाठी श्रवणीय तसेच बोधात्मक अशा गोष्टीचे वाचन करणे यासाठी गोष्टीचा शनिवार या ऑनलाईन कार्यक्रमाची सुरुवात युनिसेफ व प्रथम संस्थेच्या मदतीने करण्यात आलेली आहे. ज्यामध्ये दर शनिवारी श्रवणीय व वाचनीय गोष्टींची पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत.

इयता दहावी व बारावी च्या विद्यार्थ्यांसाठी विषयनिहाय शंका समाधान सत्राचे आयोजन

इयता दहावी आणि बारावीच्या परीक्षांचा कालावधी लक्षात घेता या वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी परीक्षेच्या दृष्टीने तज्ञ शिक्षकांमार्फत मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात आले होते.

प्रश्नपेढी

शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ मध्ये इयता दहावी आणि बारावी च्या विद्यार्थ्यांसाठी सर्व विषयांच्या मराठी, इंग्रजी आणि उर्दू माध्यमाच्या प्रश्नपेढी www.scertmaha.ac.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

पूरक अध्ययनासाठी शैक्षणिक साहित्य

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनासाठी छापील स्वरूपात पूरक अध्ययन साहित्य राज्य स्तरावरून विकसित करण्यात आले आहे. यामध्ये वयानुरूप प्रवेशित मुलांसाठी विद्यार्थी मित्र पुस्तिका, इयता पहिली व दुसरीच्या सर्व माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “करूया मैत्री गणिताशी” कार्यपुस्तिका इत्यादीचा समावेश आहे. या साहित्याचा उपयोग विद्यार्थ्यांचे सातत्यपूर्ण अध्ययन होण्यास उपयोग होणार आहे.

स्वयम पोर्टल

शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास व विषय ज्ञान समृद्धिकरिता दीक्षा व स्वयम (SWAYAM) हे मोफत प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून ऑनलाईन स्वरूपातील कोर्सेस देण्यात आलेले आहेत. तसेच विद्यार्थ्यांसाठी ही शैक्षणिक आशय घटकांवरील कोर्स आहेत. या सर्वांचा मोफत स्वरूपात वापर विद्यार्थी व शिक्षक करू शकतात.

शिकू आनंदे उपक्रम

कोविडच्या प्रादुर्भावामुळे राज्यातील शाळा बंद व लॉकडाऊनमुळे खेळण्याच्या वयात मुले घरात बंदिस्त झाल्याने अनेक प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक समस्या मुलांमध्ये निर्माण होऊ शकतात, याबाबीचा विचार करून इ.पहिली ते आठवीच्या वर्गात अध्ययन करणाऱ्या राज्यातील सर्व मुलांसाठी कला, शारीरिक शिक्षण व कार्यानुभव या विषयाबाबत दर शनिवारी ऑनलाईन पद्धतीने “शिकू आनंदे ” (Learn with Fun) हा उपक्रम सुरू करण्यात आला आहे. राज्यातील सर्व इयता पहिली ते आठवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी हा कार्यक्रम दर शनिवारी सकाळी नऊ ते अकरा या वेळेत प्रसारित करण्यात येतो.

शाळाबाह्य मुलांचे सर्वेक्षण आणि बालरक्षक चळवळ

शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यामध्ये अग्रक्रमाने राबविण्यात आलेली बालरक्षक चळवळ देशपातळीवर गौरविण्यात आली असून या चळवळी अंतर्गत चालू वर्षामध्ये कोरोना परिस्थितीमुळे शाळाबाह्य झालेल्या विद्यार्थ्यांसाठी सर्वेक्षण करण्यात आले.कोविड कालावधीत मुले शाळाबाह्य होण्याची अधिक भीती असल्याने राज्यात शाळा बाह्य मुलांचे सर्वेक्षण करण्यात आले,त्यामध्ये बालरक्षकांची भूमिका अधिक महत्वाची होती. त्यामुळे मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात येत आहेत व शिक्षण घेत आहेत.

फलनिष्पत्ती -

- 1) विद्यार्थ्यांचे शिक्षणातील सातत्य राखण्यामध्ये काही प्रमाणात यश मिळाले.
- 2) तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करण्यास यंत्रणा सक्षम झाली.
- 3) आपत्कालीन परिस्थितीचा सामना करण्याची मासिकता निर्माण झाली.

निष्कर्ष -

ऑनलाईन शिक्षणासाठी वरील सर्व उपक्रम कोविड कालावधीमध्ये काही प्रमाणात नक्कीच महत्वाचे आणि उपयोगी ठरले असले तरी ऑनलाईन शिक्षणाच्या मर्यादा लक्षात घेता 100 टक्के मुलांसाठी हे शिक्षण पोहचू शकले नाही हे वास्तव नाकारून चालणार नाही, कारण अनेक महत्त्वपूर्ण सर्वेक्षणांच्या माध्यमातून हे सिद्ध झालेले आहे.

कोविडमुळे ऑनलाईन शिक्षण हे अपरिहार्य पर्याय म्हणून स्विकारत असताना digital enequality चा नवा प्रश्न निर्माण झाला आहे. तसेच कोविडमुळे निर्माण झालेल्या भीती आणि तणावग्रस्त वातावरणात ऑनलाईन शिक्षणामुळे ही भीती आणखी वाढते की काय? अशी ही शंका आल्यावाचून रहात नाही.यासाठी शिक्षण विभागामार्फत तसेच काही उपक्रमशील शिक्षकांच्या माध्यमातून ऑफलाईन शिक्षणाचे सुद्धा उल्लेखनीय प्रयत्न केले गेले.

उदा.

- १) कृतीपत्रिका
- २) माजी विद्यार्थी व पालक यांचे सहकार्य
- ३) पालकमित्र / विद्यार्थी मित्र
- ४) गृहभेटीद्वारे मुलांचा अभ्यास
- ५) लाऊडस्पीकरवरील शाळा
- ६) मिस कॉल दो, कहानी सुनो

थोडक्यात ऑनलाईन तसेच ऑफलाईन शिक्षणाची मिश्र पद्धती (Blended) हीच भविष्यात मुलांच्या शिक्षणासाठी उपयुक्त ठरणार आहे.

संदर्भ-

- १) शालेय शिक्षण विभागाचा शासन निर्णय दि. ०४/१०/२०२१
(कोविड-१९ च्या पार्श्वभूमीवर शालेय स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुरू राहण्यासाठी सातत्यपूर्ण अद्ययान आराखडा राबविणेसाठी मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्याबाबत व त्याच्या अमलबजावणीसाठी माझे विद्यार्थी माझी जबाबदारी अभियान राबविणेबाबत)
- २) कोविड कालावधीत महाराष्ट्र राज्यातील मुलांच्या शिक्षणाबद्दलची स्थिति जाणून घेण्यासाठी यूनिसेफ केलेला अभ्यास २०२० (अहवाल)

ऑनलाईन शिक्षण एक अभ्यास

डॉ. जयश्री अंबादास धुमाळ.

एम.एस्सी.एम.एड पी.एच.डी

महात्मा फुले शिक्षणशास्त्र

महाविद्यालय अकलूज

कोवीड १९ या जागतीक संकटामळे किंवा महामारीमुळे आपल्या न्याय घडामोडी मध्ये बदल झाला आहे. गेली दो वर्षे झाली शाळा महाविद्यालये बंद आहेत परंतु तथा स्थितीत महाविद्यालये बंद असले तरी शिक्षण चालू ठेवावे लागणार असल्यामुळे सर्वत्र ऑनलाईन अध्यापनाचा अवलंब केला जात आहे. इंटरनेटव्दारे जे शिक्षण घेतले जाते ते ऑनलाईन शिक्षण होय. जिथे इंटरनेटची सोय आहे. हे शिक्षण घेऊ व देऊ शकतो. महाविद्यालयामध्ये न जता घरी सुरक्षित राहून प्रशिक्षणार्थी हे शिक्षण घेऊ शकतात. आणि यातच अता नविन शैक्षणिक धोरण येऊ घातले आहे.

सर्व महाविद्यालयातील शिक्षक ऑनलाईन अध्यापनावर भर देत आहे. झूम गुगलमिट सारखे तंत्रज्ञान वपरून शिक्षक व विद्यार्थी विडिओ कॉल करणे, बोलून शिकावण काही पीपीटी तयार करतात व विडिओ वर दाखवतात. काही शिक्षक फळ्यासमोर उभे राहून वर्गात शिकवितात तसे अध्यापन करतात असे अनेक प्रकार शिक्षक अध्यापन करतात. जेनेकरून एखादा मुददा विद्यार्थ्यांना चांगल्या पद्धतीने आकलनात येण्यासाठी हा शिक्षकासाठी फार मोठा झालेला बदल आहे. यापुढे जावून ऑनलाईन माध्यमांचा प्रभावी वापर करून अध्यापन केले जाते.

शिक्षक माध्यमांचा वापर करून प्रभावी अध्यापन करण्याचा प्रयत्न करतातच परंतु यामध्येही काही अडचणी येऊन समस्या निर्माण होत आहेत. ग्रामीण व दुर्गम भागात कित्येक गावात आज ही मोबाईल नेटवर्ग, इंटरनेट सुविधा नाहीत. अशा परिस्थितीत ग्रामीण व दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांकडे लॅपटॉप, टॅब किंवा अॅन्ड्रॉइड फोन सारखे आधुनिक साधने कुठून येणार कित्येक खेडेगावात विजपुरवठा सुरळीत नाही. सर्वच शिक्षकांना तांत्रिक माहितो आहे असे नाही. या महामारीमुळे पालकांचे आर्थिक नियोजन कोसळले आहे.

पालपाचे नुकसान होऊ नये असे वाटते तर दुसरीकडे आर्थिक बाबतीत ते हातबल आहेत. या समस्यावर मात करून सुविधा उपलब्ध करून देता येतील म्हणजे विज पुरवा नियमित करणे व इंटरनेटची सुविधा उपलब्ध करून देता येईल काही आर्थिक दृष्टीने हतबल झालेल्या पालकांच्या पाल्यासाठी लॅपटॉप, टॅब अॅन्ड्रॉइड फोन देता येतील व त्यासाठी लागणारा इंटरनेट पुरवठा मोफत मिळाला तर ब-याच समस्या दूर होतील. शिक्षकांना प्रशिक्षण देऊन विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित करता येईल, असे झाले तर ऑनलाईन शिक्षण अधिक प्रभावी होऊ शकेल.

शिक्षक ऑनलाईन अध्यापनाचा खूप चांगला प्रयत्न करतात परंतु विद्यार्थ्यांचे मानसिकता लक्ष्यत घ्यावी लागते. सर्व महाविद्यालये पारंपारीक वर्गामधून डिजिटल प्लेटफॉर्मवर स्थलांतरित झाली आहेत. महाविद्यालये बंद असल्याने विद्यार्थी काय करतो हे खूप महत्वाचे आहे. केवळ संस्कृती, सोशल मिडीया विद्यार्थ्यांना गुंतवून ठेवतात तर अभ्यासात कसे गुंतवून ठेवता येईल हे पहावे लागेल बाहेर जाणे नाही, खेळणे नाही, मित्र मंडळीमधील गप्पा टप्पा नाही, सदैव दहशतीचे वातावरण यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावर विपरीत परिणाम होतो. शहरातील विद्यार्थ्यांचे ऑनलाईन वर्ग सुरु आहेत परंतु ग्रामीण भागात सोय नसल्यामुळे ग्रामीण व शहरां ही दरी वाढत आहे. ऑनलाईन वर्गासाठी नावे नोंदविलेली बरेच विद्यार्थी नियमित उपस्थित राहत

नाही. ऑनलाईन शिक्षण काळाची गरज झालेली आहे. ते फायद्याचे आहे की तोट्याचे हे सांगणे अवघड आहे परंतु या महामारीमध्ये ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुरु ठेवता आले आहे.

विद्यापीठाने परीक्षा ही ऑनलाईन घेतल्या व त्याचे निकाल ही लागले ऑनलाईन परीक्षा घेण्यात विद्यापीठ यशस्वी ठरले आहे.

विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणच चांगले वाटू लागले आहे. वेळेची बचत होते. घरी सुरक्षित राहून अभ्यास करता येतो.

विनाअनुदानित महाविद्यालयातील मात्र आर्थिक परिस्थिती बदललेली आहे. जरी शिक्षकांना पगार कमी मिळत असला तरी या संकटाच्या काळात त्यांनी संस्थेसोबत राहणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांच्या हिताला प्राधान्य देवून विद्यार्थ्यांचा हा कठीण काळ योग्य कामासाठी खर्च व्हावा यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केले पाहिजे. चौकटीच्या बाहेर जावून काम करण्याची ही वेळ आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे

- १) घरी सुरक्षित राहून शिक्षण घेता येते
- २) वेळेची बचत होते व प्रवास टाळता येतो
- ३) आपल्या वेळेनुसार योग्य वेळ निवडून अध्यापन करू शकतो
- ४) इंटरनेट झूम, गूगलमीट हे अप सराईतपणे वापरू लागला आहे

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे

- १) ग्रामीण भागात नेटवर्क नसल्याने व्हिडिओ थांबणे, आवाज ऐकू न येणे किंवा व्हिडिओ अडकणे या समस्या सामोरे जावे लागते.
- २) ऑनलाईन शिक्षणात विद्यार्थी काय करतात हे शिक्षकांना दिसत नाही. ऑनलाईन शिक्षणाला गांभीर्याने घेत नाहीत.
- ३) खूप खेळ मोबाईल समोर बसून विद्यार्थ्यांना मानसिक व शारीरिक त्रास होतो डोळ्यांचे आरोग्य धोक्यात आले अहे.

References

1. <http://hindi.webdunia.com>, Bharat app for daily news and videos. 10 August 2020.
2. www.livehindustan.com, Essay contest on corona crisis and challenges, 20 Sept. 2020.
3. www.orfonline.org, Corona virus crisis and solution: Local or Complete lockdown, 24 May, 2020.
4. www.bbc.com, Corona virus: A World health crisis. 26 Feb. 2020.
5. www.orfonline.com, Post corona: World and Marathi. 1 May, 2020.

ऑनलाइन शिक्षण एक व्यवस्था

कोलार श्रद्धा उमाकांत

बी.एड. प्रशिक्षणार्थ उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय बी एड , पंढरपूर.

प्रस्तावना :-

शिक्षण हे परिवर्तनाचे माध्यम आहे , शिक्षणामुळे कुटुंब परिवर्तन तसेच समाज परिवर्तन होते.

शिक्षण ही एक संधि व अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. पण सध्याची परिस्थिती शिक्षणासाठी अनुकूल आहे का?

Covid-19 च्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे शिक्षणाची सरळ रेषेत चालत असलेली क्रिया काही काळासाठी स्थगित झाली विस्कळीत झाली. यामध्ये नुकसान आणि काही प्रमाणात फायदेही झाले .

आपल्या देशात एक काळ होता जेव्हा पालक आपल्या मुलांना शिक्षण आणि चांगले संस्कार देण्यासाठी गुरुकुल मध्ये पाठवत असत.

नंतरच्या काळात आधुनिक प्रगती झाली आणि गुरुकुल पद्धती पूर्णपणे नाहीशी झाली. पण मागील पाच वर्षात झालेल्या इंटरनेट क्रांतीमुळे देशात डिजिटल शिक्षणाची सुरुवात झाली, यात आणखी भर म्हणून 2019 मध्ये covid-19 ही जागतिक महामारी आली आणि शिक्षण प्रक्रिया विस्कळीत झाली यामुळे ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमध्ये अधिक भर पडली आणि याचे प्रमाण अतिशय वाढले.

आज पूर्ण जगभरात पसरलेली महामारी covid-19 मुळे अनेक संकटांना - समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे लोक डाऊन आणि कर्फ्यू मुळे आणि घरातून बाहेर पडून शाळेत जाऊन शिक्षण घेणे कठीण झाले आहे. शासनाने बंद पुकारला पण शाळा सुरू हा उपक्रम शाळांसमोर मांडला अशा काळात देशातील विविध शाळेतील शिक्षकांनी ऑनलाईन माध्यमाने विद्यार्थ्यांना शिकवणे सुरू केले.

ऑनलाईन शिक्षणाचा अर्थ:

काही प्रसिद्ध मोबाईल ॲप च्या मदतीने ऑनलाईन शिक्षण दिले जाते यात विद्यार्थी आपापल्या घरी बेडरूम किंवा स्टडी टेबलवर बसून लॅपटॉप अथवा मोबाईलच्या सहाय्याने शिक्षण मिळवू शकतात.

ऑनलाईन शिक्षणाचे विविध मार्ग:

शाळा बंद असल्या तरी शिक्षण सुरू राहिले पाहिजे”

राज्य शासनाच्या या धोरणानुसारच आज ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीने शिक्षण प्रक्रिया सुरू केली आहे.

या पद्धतीमध्ये ऑनलाईन शिक्षणाचे विविध मार्ग निर्माण झाले. जवळजवळ भारतात सर्व शाळांमध्ये ऑनलाईन शिक्षण पद्धत आमलात आली तसेच विविध मार्गांद्वारे हे शिक्षण सुरू झाले.

ऑनलाईन शिक्षणाची विविध मार्ग पुढीलप्रमाणे:-

- १) झूम ॲप
- २) स्काईप ॲप
- ३) गुगल मीट ॲप
- ४) व्हाट्स ॲप
- ५) स्पिक वेल ॲप
- ६) डेली ॲप
- ७) टेलिग्राम ॲप
- ८) यु- ट्यूब ॲप

हे काही ऑनलाईन शिक्षणाचे विविध मार्ग आहेत , यामध्ये काही ऑप ना वेळेची मर्यादा आहेत , काही ना मर्यादा नाही. यातील काही ऍप लाईव्ह आहेत तर काही रेकॉर्डिंग जे विद्यार्थी कधीही पाहू शकतात तेही विद्यार्थ्यांच्या सोयीनुसार.

ऑनलाईन शिक्षणाची गरज आणि महत्त्व:

जीवनात यशस्वी होण्यासाठी शिक्षणाची खूप गरज असते आणि शिक्षण खूप महत्वाचे असते.

पण सध्याची स्थिती ही covid-19 या महामारी मुळे जगभर शिक्षण व्यवस्था विस्कळीत झाली , covid-19 मुळे शाळा बंद ठेवण्यात आले.पण शिक्षण थांबवून कसे चालेल मुलांचे जास्त प्रमाणात शैक्षणिक नुकसान होऊ शकते तेव्हा covid-19 अशा परिस्थिती मध्ये ऑनलाईन ज्ञान आपण मिळवू शकतो

ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा उपयोग खूप वाढताना आपल्याला पाहायला मिळत आहे . वेगवेगळ्या माध्यमातून विद्यार्थी हवे ते ज्ञान मिळू शकतात. ऑनलाईन माध्यमाद्वारे मीटिंग घेऊन पालकांना विद्यार्थ्यांची प्रगती सांगता येऊ लागली, आताच्या डिजिटल जगातल्या लॅपटॉप कॉम्प्युटर अशा साधनांद्वारे ज्ञानाची देवाणघेवाण होत असल्याने या साधनाची भरपूर माहिती विद्यार्थ्यांना मिळते आहे, अशा प्रकारे ठप्प झालेली शिक्षण प्रक्रिया ऑनलाईन शिक्षण व्यवस्थे मुळे चालत राहिली.

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे:

ऑनलाईन शिक्षणामुळे विविध मार्ग निर्माण झाली हे जसे अमलात येणे सुरू झाले बरेचसे फायदे झाले.

- बरेच विद्यार्थी शिक्षणासाठी प्रवास करतात पण ऑनलाईन शिक्षण पद्धती मुळे लांब प्रवास करून शाळेत जाण्याऐवजी घर बसल्या मोबाईल किंवा लॅपटॉप वरून शिक्षकांशी संपर्क करता आला.
- आज कॉलेज तसेच स्पर्धा परीक्षा यांचेदेखील कोचिंग क्लासेस ऑनलाईन द्वारे घेतले जातात यामुळे विद्यार्थी घरबसल्या क्लास करून शिक्षण घेत आहेत.
- स्पर्धा परीक्षांसाठी अगदी महत्वाचा असतो तो म्हणजे वेळ जो क्लासला ये जा करण्यासाठी वाया जातो तो वेळ त्यांना सेल्स डी साठी उपयोगी पडला.
- स्पर्धा परीक्षांचे क्लास शक्यतो मोठमोठे शहरात असतात तर या ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी स्वतःच्या घरी राहून शिक्षण घेऊ शकत होते, बाहेरील जेवणामुळे होणारे आरोग्य समस्या हे सर्व टाळले गेले.
- काही आपणा वेळेचे बंधन नसल्या कारणाने आपण आपल्या वेळेनुसार किंवा सोयीनुसार लेक्चर करू शकतो.
- सर्वात जास्त फायदा हा महिला वर्गाला झाला, गृहिणी महिला ही स्वतःचे घर कुटुंब सांभाळत ती शिक्षण चालू ठेवू शकली तिला वेळ अपुरा पडत होता तो वेळ ऑनलाईन शिक्षणामुळे पुरेपूर झाला , शिवाय घरात एखादं काम करत ती लेक्चर अटेंड करू शकली , अशा महिला गृहिणी व विद्यार्थी दोन्ही भूमिका बजावत आहेत त्यांची होणारी तारांबळ कमी झाली.
- अशा महिला ज्या विद्यार्थी आहेत त्यांनी या संधीचं नक्कीच सोन केलं असणार.

ऑनलाईन शिक्षणाची तोटे:

असे म्हणतात की , कोणतेही नाण्याला दोन बाजू असतात तसेच ऑनलाईन शिक्षणाचे देखील आहेत एकीकडे फायदा त्याच पद्धतीने दुसऱ्या बाजूला अनेक नुकसान व दुष्परिणाम सुद्धा आहेत.

- आपल्या देशात अजूनही अनेक खेड्यांमध्ये इंटरनेट सुविधा उपलब्ध नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागात नेटवर्क इशू मुळे आवाजात सुस्पष्टता कमी तसेच व्हिडिओ मध्ये मध्ये थांबणे अशा अडचणी वारंवार आल्या.
- लहान शहरात देखील ही नेटवर्क समस्या काही प्रमाणात आढळते , त्यामुळे जिथे शिक्षणात लिखाण किंवा दृक पद्धतीचा वापर करावा लागतो , तिथे व्हिडिओमध्ये स्पष्टता नसल्याकारणाने तो घटक विद्यार्थ्यांना समजायला हवा तितका समजत नाही.
- त्याचबरोबर वर्गात शिक्षक विद्यार्थ्यांकडे पूर्ण लक्ष देऊ शकतात तसे ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीमध्ये हे घडू शकत नाही.
- तसेच विज्ञान सारखा विषय जो प्रायोगिक पद्धतीवर अवलंबून आहे , तो कृती मधूनच योग्य प्रकारे समजू शकतो. त्यामुळे विज्ञान तंत्रज्ञान हा विषय म्हणावा तितका विद्यार्थ्यांना आत्मसात करता येत नाही.
- याच बरोबर ऑनलाइन शिक्षणामुळे लहान मुलांचे मोबाईल वापरण्याचे प्रमाण अधिक वाढले म्हणजे शाळेचे तास नंतर घरचा अभ्यास किंवा एखादा उपक्रम अशासाठी सतत मोबाईल मुलांच्या हातामध्ये त्यामुळे मोबाईल वापराचे प्रमाण हे अधिकाधिक झाले.
- अशा अतिप्रमाणात मुळे डोळ्यांवर प्रकाशाचा मारा, लहान अक्षरी बघणे , यामुळे डोळ्यांवर ताण वाढला आणि डोळ्यांच्या आजाराचे प्रमाण विद्यार्थ्यांमध्ये आढळू लागले, डोळ्यांवर दुष्परिणाम होऊ लागले, डोळे दुखी , डोळ्यांची आग होणे डोळ्यांवर ताण पडणे , जळजळ होणे

तासून तास मोबाईल किंवा लॅपटॉपच्या स्क्रीन समोर नाही बसून डोळ्यांवर दुष्परिणाम तर होतोच शिवाय डोळे दुखणे, चिडचिडपणा व मानसिक तान अशा अनेक समस्या निर्माण होतात.

समारोप:

ऑनलाइन शिक्षणव्यवस्था ही आता काळाची गरज बनली आहे शिक्षण व्यवस्थेची रूपरेषा थोडक्यात मांडण्याचा मी एक छोटासा प्रयत्न केला आहे.

यासाठी मला माझ्या शिक्षकांचे अनमोल मार्गदर्शन लाभले. मी माझ्या गुरुवर्यांना मनापासून आभार मानते.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) इंटरनेट (गुगल सर्च)
- २) शिक्षण संक्रमण मासिक.

न्यू इंग्लिश स्कूल गादेगाव मधील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण देताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास

श्रीम. वर्षा मोहन रेडे

न्यू इंग्लिश स्कूल, गादेगाव

Email:- reddeharshu@gmail.com

सन २०२० मध्ये आलेल्या कोरोना महामारी साठीमुळे संपूर्ण जगभरात ऑनलाईन शिक्षण प्रसारित झाले. आपल्याला आपल्या आयुष्यात यशस्वी बनायचे असेल तर शिक्षण हे खूप महत्वाचे आहे. मोबाईल, Tab किंवा संगणक यांचा वापर करून नव्या पिढीतील विद्यार्थी घरबसल्या शिक्षण घेऊ लागले. हे शिक्षण म्हणजेच ऑनलाईन शिक्षण किंवा डिजिटल शिक्षण! ऑनलाईन शिक्षण हे आजच्या काळाची, प्रत्येक मुलाची गरज बनले आहे.

आज प्रत्येक विद्यार्थी मोबाईल आणि संगणकावर शिकू लागलेला आहे तेही ऑनलाईन क्लासच्या निमित्ताने ! शिक्षक व्हिडीओ software द्वारे इंटरनेटचा वापर करून सर्व विद्यार्थ्यांशी जोडले जात आहेत. जसे शाळेत शिकवले जाते त्या पद्धतीतच ऑनलाईन देखील शिकवता येऊ शकते, याचा परिचय सर्वांना येऊ लागला आहे. इयत्ता पहिली ते महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपर्यंत हा स्तर उपलब्ध आहे. सर्व विषय घरबसल्या शिकता येऊ शकतात याचे ज्ञान झाल्याने सर्व पालक आणि विद्यार्थी देखील आता अशाच शिक्षणाची मागणी करू लागले आहेत. इंटरनेट वापरामुळे मुलांच्या शंका देखील लगेच सोडवल्या जाऊ लागल्या आहेत.

घरी बसून सर्वात उत्तम शिक्षण उपलब्ध होणे, नावाजलेल्या शिक्षकांची ऑनलाईन तासिका, कोणत्याही विषयाची खोलवर माहिती, शिक्षणाव्यतिरिक्त इतरही कौशल्य विकसित करणे, असे एक ना अनेक फायदे ऑनलाईन शिक्षणाचे आहेत.

शिक्षणाच्या या पद्धतीचे तोटे देखील भरपूर आहेत. वर्गात शिकवताना शिक्षक-विद्यार्थी नाते विकसित होत असते परंतु ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत शिक्षक हा दूर असल्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षकांचा सहवास लाभू शकत नाही. शिक्षक आणि शिक्षणाबद्दल आदर होऊ शकत नाही. शिक्षण घेताना विद्यार्थ्याला मोबाईलचे व्यसन देखील लागू शकते. इंटरनेट चालू असल्याने विद्यार्थी इतर वेबसाईट्स आणि सोशल मिडिया हाताळू लागले आहेत. शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचा संवाद हा सोशल मिडियावरून होऊ लागला आहे. त्यामुळे एकंदर विचार करता दिवसातून विद्यार्थ्यांचा खूप सारा वेळ मोबाईल वापरण्यात जात आहे.

आता परीक्षाही ऑनलाईन होत असल्याने विद्यार्थ्यांचा लिखाणात कस लागत नाही. भाषेचे ज्ञान होणे कठीण होऊन बसले आहे. त्याबरोबरच आरोग्याच्या समस्या भेडसावत आहेत कारण मोबाईल तासनतास वापरत असल्याने डोळ्यांचे विकार, मन एकाग्र न होणे, उदास वाटत राहणे, अशा समस्या डोके वर काढू लागल्या आहेत. डिजिटल शिक्षणाचे फायदे आणि तोटे यांचा विचार केल्यास एक मध्यम पर्याय निघू शकतो तो म्हणजे काही तास ऑनलाईन शिक्षण आणि काही तास खेळ, व्यायाम व कला शिक्षण! नुसतेच ऑनलाईन शिक्षण देताना आपण विद्यार्थ्यांना शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या कमकुवत बनवत आहोत. त्यामुळे सर्वांगीण विकासाचा मुद्दा सर्वप्रथम विचारात घेतला पाहिजे.

इंटरनेट आणि मोबाईलचे विश्व नाकारता येणार नाही. शिक्षणही आता त्यामध्ये जोडले गेले आहे. त्यामुळे शिकवण्यासाठी योग्य शिक्षकवर्ग आणि वेळोवेळी शिक्षण तज्ञांचा सल्ला हा डिजिटल शिक्षण प्रकारात उपयुक्त ठरू शकेल. मोबाईल व संगणकाच्या अतिवापरामुळे आरोग्याच्या समस्या भेडसावू लागल्या आहेत त्यासाठी डॉक्टर व मानसोपचार तज्ञ हे आरोग्यविषयक काळजी घेण्यात मार्गदर्शक ठरू शकतील.

ऑनलाईन शिक्षण हा इथून पुढच्या पिढ्यांसाठी असणारच आहे त्यामुळे नव्या शक्यातांबरोबर नव्या जबाबदाऱ्या देखील सर्वांना समजून घ्याव्या.

संदर्भ :-

Google Link:-

- 1) <https://www.educationalmarathi.com>
- 2) <https://www.nibandhmarathi.com>
- 3) <https://wwwsamaveshitshikshan.com>
- 4) शिक्षण समिक्षा
- 5) शिक्षण संक्रमण

ऑनलाइन शिक्षण — मर्यादा , आव्हाने व फायदे

डॉ.आवचर सीमा राघू

सौ.निर्मलाताई थोपटे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, भोर
एम्.ए., एम्.एड., एम्.फील्., सेट, पीएच्.डी.

प्रस्तावना

शिक्षण हा एक सर्वव्यापक विषय आहे. व्यक्तीच्या जीवनात शिक्षणाला अनन्यसाधारण स्थान असून शिक्षण ही अतिशय महत्त्वपूर्ण अशी संकल्पना आहे. शिक्षणप्रक्रियेमध्ये शिक्षक—विद्यार्थी म्हणजेच अध्ययनकर्ता व अध्यापक हे दोन महत्वाचे घटक आहेत. शिक्षक—विद्यार्थी यांच्यामध्ये शाळेत भावनिक, आपुलकीचे, सलोख्याचे नाते निर्माण होत असते. विचारांची देवाणघेवाण, उत्तम संप्रेषण होते आणि तेव्हाच अध्ययन—अध्यापन प्रक्रिया सुलभ व परिणामकारक, यशस्वी होते. शाळेत शिक्षक विद्यार्थ्यांना बारकाव्यानिशी ओळखत असतात. शाळेविषयी मुलांच्या मनात आपलेपणाची, जिद्दालाची भावना असते आणि म्हणूनच कुटुंबानंतर शाळा विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व जडणघडणीत मोलाचे योगदान देतात. शाळा, शाळेतील शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या जीवनाला आकार देण्याचे, त्यांना घडविण्याचे कार्य करत असतात. परंतु कोरोनामुळे शाळा बंद झाल्या आणि मुलांचे शिक्षण घरी बसूनच सुरु झालेले दिसते.

कोरोना विषाणूमुळे, व्हायरसमुळे सगळीकडे जनजीवन विस्कळीत झालेले असून, जणू या विषाणूने मानवी अस्तित्वालाच आव्हान दिलेले आहे. संपूर्ण जग या महामारीच्या संकटाचा सामना करत आहे. शासनाच्या आदेशानुसार शाळा, महाविद्यालये, शैक्षणिक संस्था बंद करण्यात आल्या. त्यामुळे अध्ययनकर्ता आणि अध्यापक या दोन घटकांमध्ये दरी निर्माण झाली. सर्व विद्यार्थ्यांना नव्हे सर्वानाच स्वतःला घरात कोंडून घ्यावे लागले. एकंदरित या कोरोना विषाणूमुळे सगळंच बदलून गेलं. गर्दी, टाळणे, हात वारंवार धुणे, बाहेर जाताना नाक—तोंड बांधणे/झाकणे, सॅनिटायझरचा वापर, कोणालाही स्पर्श करायचा नाही इ. नियमांचे पालन मानवाला कटाक्षाने करणे बंधनकारक झाले. 'न भूतो न भविष्यती' अशी परिस्थिती सगळीकडे निर्माण झाली. विद्यार्थ्यांच्या परिक्षा रद्द झाल्या. लहान मुलांपासून ते वृद्धांपर्यंत प्रत्येकाच्या आयुष्यात आमुलाग्र असा बदल कोरोनाने घडवून आणला. अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांचे, देशाच्या भावी पिढ्यांचे शिक्षण थांबवून चालणार नव्हते आणि त्यामुळेच ऑनलाइन शिक्षणाचा नविन प्रवाह उदयास आला. प्रवासात जे महत्त्व साकवला असते. तेच महत्त्व ऑनलाइन शिक्षण व्यवस्थेला निर्माण झाले. ऑनलाइन शिक्षणाने विद्यार्थी व शिक्षक यांना जोडण्याचे काम केले.

ऑनलाइन शिक्षण म्हणजे काय?

ऑनलाइन शिक्षण म्हणजे आपण जे शिक्षण आपल्या शिक्षकांकडून ब्लॅकबोर्ड आणि पुस्तकांच्या माध्यमातून शाळा किंवा महाविद्यालयांच्या वर्गात मिळवत होतो तेच शिक्षण आज आपण संगणक, माबाईल आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून घरी बसल्या प्राप्त करतो यालाच ऑनलाइन शिक्षण म्हणतात.

कोरोना या महामारीमुळे आज भारतातही अनेक देशांमध्ये ई—शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध झाली आहे आणि ई—शिक्षण म्हणजेच ऑनलाइन शिक्षण होय. व्हॉट्सअप, झूम, व्हिडीओ, मीट इ. काही प्रसिध्द मोबाईल ॲप आहेत. ज्यांच्या मदतीने ऑनलाइन शिक्षण दिले जाते. यात विद्यार्थी आपापल्या घरी बेडरुम किंवा स्टडी टेबलवर बसून (सोयीनुसार) लॅपटॉप अथवा मोबाईलच्या सहाय्याने शिक्षण मिळवू शकतात.

मर्यादा/आव्हाने/तोटे

नाण्याला जशा दोन बाजू असतात तसेच या ऑनलाइन शिक्षणाचे अनेक फायदे व तोटे आहेत. ऑनलाइन शिक्षणामुळे कोरोनाकाळात शिक्षण तर चालू झाले पण अनेक आव्हाने, मर्यादा यांचाही विचार करणे गरजेचे ठरते. ऑनलाइन शिक्षणात शिक्षक शिकवितात त्यावेळी विद्यार्थी मोबाईलवर हजेरी तर लावतात पण मनापासून अध्ययनात सहभागी असतीलच असे नाही. ऑनलाइन शिक्षणात वर्गात जसे शिकविले जाते तसे शिकविता येत नाही. या शिक्षणात शिकविलेले सर्व विद्यार्थ्यांना समजेलच असेही नाही. ऑनलाइन शिक्षणात संप्रेषणात अनेक अडचणी निर्माण होत असतात. तसेच यासाठी मोबाईलच्या रिचार्जचा खर्च सर्व पालकांना झेपणारा नसतो, नव्हे ऑनलाइन शिक्षणासाठी अनेक पालकांकडे ॲन्ड्रॉईड मोबाईलही

नसतो. घरात जर दोन—तीन मुले असतील तर मोबाईल एकच त्यावेळी वेळांचे नियोजन करताना किंवा तासांचे नियोजन करताना मोठा अवघड प्रश्न निर्माण होतो आहे. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षणासाठी भांडवलालाची गुंतवणूक करणे गरजेचे असते. ते किती जणांना परवडेल हे सांगता येत नाही. त्यामुळे पायाभूत सुविधांचा अभाव या शिक्षणासाठी असलेला दिसतो. तसेच विद्युत पुरवठा, इंटरनेटची उपलब्धता आहे का? याही गोष्टींचा विचार करावा लागतो.

ऑनलाइन शिक्षणात विद्यार्थ्याकडे मोबाईल, लॅपटॉप इ. तांत्रिक साधने असतात पण त्यांचा वापर विद्यार्थी कसा व कशासाठी करतात हेही पाहणे आवश्यक असते. पण अनेक पालकांना तेवढा वेळही नसतो. त्यामुळे पालक वेळ देऊ शकत नाही आणि मग विद्यार्थी अनावश्यक साईट्स पाहणे, गेम खेळणे इ. गोष्टींसाठीच वेळ खर्च करू शकतो. त्याचबरोबर ऑनलाइन शिक्षणात शिकविणाऱ्या शिक्षकाला तंत्रज्ञानाचे ज्ञान असावे लागते. ते जर नसेल तर शिकविता येणार नाही. ऑनलाइन शिक्षणात विद्यार्थी तासन्तास मोबाईलच्या समोर किंवा इतर तांत्रिक साधनांच्या समोर बसून असल्याने विद्यार्थ्यांना थकवा जाणवतो, डोळ्यांची आग होणे, विविध नेत्रविकार, डोकेदुखी, चिडचिडेपणा, मनावर ताण, मेंदूवर ताण, विविध शारीरिक समस्या निर्माण झाल्याने मुलांच्या पालकांची चिंता वाढलेली दिसून येत आहे. त्यामुळे शाळेत होणारा शारीरिक विकास ऑनलाइन शिक्षणाने होऊ शकत नाही. शाळांमध्ये शिक्षणासाठी जे पोषक वातावरण निर्माण होते ते ऑनलाइन शिक्षणात होत नाही. वर्गामध्ये किती आकलन झाले याची पडताळणी सहजपणे करता येते पण ऑनलाइन शिक्षणात ती करत असताना अनेक मर्यादा येत आहेत. शालेय वातावरणाची सर ऑनलाइन शिक्षणाला येवू शकत नाही. त्याचबरोबर मुले सतत घरात पालकांबरोबर असल्याने मुलामुलांमध्ये सतत भांडणे, बेशिस्त अशाही गोष्टी निदर्शनास येत आहेत. शालेय वातावरणात जे सामाजिक वर्तनाचे नियम, सामाजिक शिस्त, सोशल स्किल्स या गोष्टी आपोआप शिकल्या जातात. ऑनलाइन शिक्षणामधून या गोष्टी देता येत नाहीत. त्यामुळे अडचणीच्या काळात पर्याय नाही. म्हणून स्विकारलेली ही एक सुविधा म्हणून या ऑनलाइन शिक्षणाकडे पाहिले जाते. शालेय वातावरणातील विविधता ऑनलाइन शिक्षणात आणता येत नाही. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षणामुळे अनेक आव्हाने तर निर्माण झालेली आहेतच पण अनेक मर्यादा व तोटेही सर्वांना सहन करावे लागत आहेत.

फायदे

ऑनलाइन शिक्षणामुळे शाळा बंद पण शिक्षण सुरु आहे. या शिक्षणामुळे अनेकजण तंत्रज्ञान हाताळायला शिकले आहेत. मुलांना स्वयंअध्ययनाची सवय लागलेली आहे. मुलांच्या तांत्रिक क्षमतेचा विकास झाला आहे. पालकांनादेखिल कॉम्प्युटर, लॅपटॉप, पॅड, टॅबलेट, स्मार्टफोन, इंटरनेट, झूम इ. हाताळण्याचे ज्ञान मिळाले. कोरोनासारख्या संकटातून मार्ग काढून शिक्षण चालू राहिलेले आहे. वेळेची बचत होवून अल्पखर्चात भरपूर माहिती मिळविता येवू लागली आहे. ऑनलाइन शिक्षणामुळे सर्वांना शिक्षणाची संधी निर्माण झाली. शिक्षक—विद्यार्थी यांच्यासाठी ज्ञानाचे भांडार उघडले गेले आहे. तसेच आपल्या भावभावनांचे व्यवस्थापन करायलाही जमू लागले आहे. ऑनलाइन शिक्षण कुठूनही, केंव्हाही, सोयीनुसार, वगाने घेता येवू लागले. या शिक्षणात साहित्याच्या सादरीकरणातही आवश्यकतेनुसार बदल करण्यात येत आहे. सर्वांना या शिक्षणाचा लाभ घेता येवू लागला आहे. त्यामुळे अडचणीच्या काळात अतिशय महत्वाची भूमिका ऑनलाइन शिक्षण बजावत आहेत. त्याचे अनेक तोटे, मर्यादा, आव्हाने आहेत. त्यातून मार्ग काढून शिक्षण देण्याचे काम ऑनलाइन शिक्षणामुळे शक्य झाले आहे.

समारोप

अशारीतीने ऑनलाइन शिक्षणाच्या अनेक मर्यादा व तोटे आहेत. तसेच अनेक आव्हाने मानवासमोर उभी आहेत. तरीही या कोरोनाच्या महामारीमध्ये शिक्षण चालू ठेवण्यासाठी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी अतिशय मोलाची भूमिका ऑनलाइन शिक्षणामुळे बजावलेली आहे. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण अतिशय उपयुक्त व महत्वाचे ठरले असून शिक्षक—विद्यार्थ्यांना फायदेशीर ठरत आहे.

संदर्भ

१. भारतीय शिक्षण (नोव्हेंबर—डिसेंबर—२०२०). दिपावली विशेषांक—२०२०, घरवास (Lockdown दरम्यान व नंतरचे शिक्षण), अंक—११, १२.
२. जीवन शिक्षण (सप्टेंबर—२०२०), शिक्षक भावी पिढीचे भवितव्य घडविणारा शिल्पकार, अंक—६.

- ३.जीवन शिक्षण (जुलै-२०२०), राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, अंक-४
४.जडणघडण (ऑक्टोबर-२०२१), सहायद्री प्रकाशन, पुणे, अंक-९.
५.शिक्षणपत्रिका (सप्टेंबर-२०२१), ऑनलाइन शिक्षण पध्दत, अंक-६.
६.जीवन शिक्षण (जून-जुलै-२०२१), राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, अंक-३, ४.
७.भारतीय शिक्षण (जानेवारी-२०२१), अंक-१.
८.<https://www.Saamana.com>
९.<https://www.bhashanmarathi.com>
१०.<https://www.360marathi.com>
११.<https://www.marathimitra.in>

लॉकडाऊन नंतर ऑफलाईन शिक्षण चालू केल्यानंतर येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास

प्रा. काळे सारिका सुर्यकांत

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, माढा ता. माढा जि. सोलापूर

कोविड - १९ या विषाणूमुळे सर्व जग त्रस्त झाले आहे. १२ जानेवारी २०२० रोजी चीनने कोविड -१९ विषाणू जाहीर केला व दिनांक १३ जानेवारी २०२० रोजी चीनच्या बाहेर दुसऱ्या देशात थायलंड मध्ये पहिला कोविड पेशंट सापडला ३० जानेवारी २०२० रोजी WHO अहवालानुसार जगात १८ देशात मिळून ७८१८ केसेस सापडल्या. भारतामध्ये २७ जानेवारी २०२० रोजी केरळमध्ये पहिला पेशंट सापडला व हळूहळू संख्या वाढतच गेली. यावर काही नियंत्रण ठेवण्याच्या हेतूने सगळीकडे बंद पुकारला गेला शिक्षण क्षेत्रात याला पर्याय म्हणून सर्व शैक्षणिक संस्था, विद्यापीठे सामाजिक संस्था अशा अनेक स्तरावर ऑनलाईन शिक्षण सुरु झाले. त्यामुळे 'शाळा बंद शिक्षण सुरु' ही संकल्पना पुढे आली. याच कालावधीत शिक्षणाशी संबंधित व्हिडीओ प्रकाशित झाल्यामुळे सर्वसामान्य बुद्धीमत्ता असणाऱ्यांची सोय झाली. खरे पाहता आपण पर्याय म्हणून ऑनलाईन शिक्षण चालू केले. पण त्याचा दुष्परीणाम ही मोठ्या प्रमाणात झाला आहे हे आपणाला शाळा सुरु केल्यानंतर दिसू लागले आहे. शिक्षणाच्या प्रवाहातून बाजूला गेलेल्या विद्यार्थ्यांना पुन्हा पुन्हा अभ्यास समजावून सांगावा लागणार आहे. आकलनशक्ती, एकाग्रता, व स्मरणशक्ती वाढविण्यासाठी, वाचनाचा, लेखनाचा वेग वाढविण्यासाठी शिक्षकाला तत्पर राहून पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करावे लागणार आहेत. Online शिक्षणामध्ये मिळेल तेवढा वेळ शिकवण्यामध्ये जात होता. यामुळे प्रकटवाचनाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. राज्यातील ४ ऑक्टोबर पासून शाळा सुरु झाल्या आणि ह्या समस्या शाळामधून प्रखरतेने जाणवू लागल्या.

संशोधनाची गरज आणि महत्त्व :-

कोरोनाच्या महामारीमुळे अनेकांच्या जीवनशैलीमध्ये खूप मोठा फरक जाणवू लागला. शिक्षणक्षेत्रात ऑनलाईन क्रांतीचा उगम झाला. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांना तांत्रिक ज्ञान मिळून मोबाईल, लॅपटॉप हाताळण्याचे तंत्र अवगत झाले. मात्र ऑनलाईन च्या शिक्षणाबरोबर विद्यार्थ्यांची डोळ्यांची नजर कमजोर झाली त्याचबरोबर वाचन व लेखन कौशल्यांना बगल दिल्याने अनेक समस्या जाणवू लागल्या. काही विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणात सक्रीय होते. त्यांची फारशी अडचण जाणवत नाही.

लॉकडाऊनमुळे वाचन लेखनासंबंधी समस्या, एकाच ठिकाणी बसायचे कसे? जोडशब्द ओळखायचे कसे? वर्गात पूर्ण वेळ बसून मन कसे एकाग्र करायचे? तसेच लॉकडाऊन नंतर अध्ययन अध्यापनाची स्थिती काय आहे? विद्यार्थ्यांची मानसीकता कशी आहे? या सर्व प्रश्नांचा अभ्यास करणे संशोधिकेला गरजेचे आणि महत्वाचे वाटले. त्यामुळे संशोधिकेने प्रस्तुत संशोधन समस्येची निवड केली आहे.

संशोधन समस्या :-

लॉकडाऊन नंतर ऑफलाईन शिक्षण चालू केल्यानंतर येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास :-

समस्येतील तांत्रिक शब्दांच्या व्याख्या :-

१) लॉकडाऊन -

कोरोनाच्या महामारीच्या त्रासामुळे व विषाणू चा प्रसार रोखण्यासाठी लोकांच्या फिरण्यावर सरकारने घातेलेले निर्बंध म्हणजे लॉकडाऊन होय.

२) ऑफलाईन शिक्षण -

प्रत्यक्ष वर्गामध्ये जाऊन सर्वासमवेत शिक्षका समोर घेतलेले शिक्षण म्हणजे ऑफलाईन शिक्षण होय.

३) अडचणी :-

ऑफलाईन शिक्षणात जाणवणाऱ्या समस्या म्हणजे अडचणी होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) लॉकडाऊन नंतर ऑफलाईन शिक्षणातील अध्ययन अध्यापनाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
- २) लॉकडाऊन नंतर ऑफलाईन शिक्षणात अध्ययन अध्यापनात जाणवणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.
- ३) लॉकडाऊन नंतर ऑफलाईन शिक्षणातील अडचणींवर शिफारशी सुचविणे.

संशोधनाची कार्यपद्धती :-

१) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनात सद्यस्थितीच्या अडचणीचा अभ्यास करायचा असल्यामुळे वर्णनात्मक संशोधन पद्धती निवडण्यात आली.

२) नमुना निवड :-

सोलापूर जिल्ह्यातील माढा तालुक्यातील प्राथमीक आणि माध्यमिक शाळेतून अनुक्रमे ५०-५० शिक्षकांची व १००-१०० विद्यार्थ्यांची सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने नमुना निवड करण्यात आली.

३) साधने आणि तंत्रे :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रश्नावली भरून दिलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी शेकडेवारी या साधनाचा वापर केला व अर्थनिर्वचन करून अंतिम निष्कर्ष काढण्यात आले.

निष्कर्ष :-

प्रतिसादकाकडून प्राप्त माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करून पुढील निष्कर्ष प्राप्त झाले.

- १) ९०% विद्यार्थ्यांना वयोगटानुसार क्रमीक इयत्तेमधील ज्ञानावर प्रभुत्व प्राप्त झाले नाही.
- २) Online अध्यापनामुळे ६५% विद्यार्थ्यांची लेखनाची सवय मोडली.
- ३) प्रकटवाचनाच्या अभावामुळे ७५% विद्यार्थ्यांच्या वाचनाच्या सवयी मोडून जोडशब्द, अवघड शब्द विद्यार्थ्यांना क्रमिक इयत्तेमधील उच्चारता येत नाहीत.
- ४) ६९% विद्यार्थ्यांना वर्गामध्ये पूर्णवेळ बसण्याची सवय सुटली आहे.
- ५) शाळा बंद झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांची आकलन क्षमता कमी झाली आहे.
- ६) Online शिक्षणाच्या बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांची शब्दांची, अक्षरांची ओळख पुसली आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांची एकाग्रता कमी झाली आहे.
- ७) विद्यार्थी शालेय प्रवाहापासून दूर गेल्याने अंकगणिताची आकडेमोडीची, भौमितीक, आकृत्याचा, पाढ्यांचा विसर पडला आहे.
- ८) वाचन कमी झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शब्दसंग्रह कमी झाला आहे शिवाय अभ्यासामधील संकल्पना स्पष्ट झाल्या नाहीत.
- ९) ऑनलाईन चाचण्या सोडविणे, परिक्षा नसल्याने अभ्यास ही व्यवस्थित न करणे यामुळे विद्यार्थी निष्क्रिय बनला आहे.

शिफारशी

- १) शब्दांची, अंकांची अक्षरांची ओळख पुसल्याने विद्यार्थ्यांना प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी शिक्षकांना खूप परिश्रम घ्यावे लागणार आहे ते विद्यार्थ्यांच्या कलाने घ्यावे .
- २) गृहपाठ देऊन वर्गात प्रकटवाचन करायला सांगून विद्यार्थ्यांची लिखाणाचा व वाचनाचा वेग वाढवावा.
- ३) विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त वर्गामध्ये कृतीशील ठेवून त्यांची आकलनशक्ती एकाग्रता व स्मरण शक्ती वाढवण्यासाठी प्रयत्नशील रहावे लागणार आहे.
- ४) दैनंदिन आठ तासीकेमध्ये विद्यार्थ्यांना सतत बसवून न ठेवता गट करून त्यांना वेगवेगळे कृतीयुक्त प्रकल्प घ्यावेत.
- ५) वर्गातील निर्जंतुकीकरण व्हावे म्हणून काही तास वर्गाच्या बाहेर क्रीडांगणातील झाडाखाली स्वच्छ हवेत घ्यावेत.
- ६) विद्यार्थ्यांचे गट करून ठरावीक वेळेत वाचनालय, प्रयोगशाळा, भूगोल कक्षात विद्यार्थ्यांना पाठवावे.
- ७) १० ते ५.०० हा जास्त शाळेचा कालावधी न ठेवता सुरवातीला कमी असावा.
- ८) दिलेला गृहपाठ शिक्षकांनी शुध्दलेखन पाहून काळजीपूर्वक तपासावा. तरच विद्यार्थ्यांना अभ्यासाविषयी गोडी निर्माण होईल.

संदर्भग्रंथ :-

- १) भिंताडे वि.रा. - शिक्षणातील संशोधन पद्धती, पुणे : नित्य नुतन प्रकाशन
- २) डॉ. दुनाखे अरविंद (जुन २००६) शालेय व्यवस्थापन, प्रशासन संघटन व नियोजन, नित्य नुतन प्रकाशन
- ३) डॉ. के.यु. घोरमोडे (२००९), उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- ४) WWW. Education. Gov.in

इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास व त्यावर केलेल्या उपायांची परिणामकारकता तपासणे.

विक्रम सौदागर डांगे

बी. एड. भाग२

उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पंढरपूर.

प्रस्तावना:-

आज आपण २१ व्या शतकात प्रवेश केला आहे. मानवाच्या प्रगतीमध्ये विज्ञानाचा महत्त्वाचा वाटा आहे. 'विज्ञान म्हणजे निरीक्षणातून मिळवलेले विशेष ज्ञान होय'. आपल्या सभोवतालच्या परिसरात होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास विज्ञान विषयात केला जातो. विद्यार्थ्यांच्या अंगी वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करणे हे मूल्य शिक्षणातील प्रमुख मूल्य आहे. घटनेमध्ये सुद्धा भारताचा नागरिकवास्तविकदृष्टिकोणबाळगणारा असावा असे अभिप्रेत आहे.

सध्या मात्र कोव्हिड-१९ साथ आणि त्यानंतर लावण्यात आलेलेलॉकडाऊनमुळे देशभरातील शाळा व्यवस्था पारंपारिक वर्गामधून डिजिटल माध्यमावर स्थलांतरित झाली आहे. ऑनलाईन शिक्षणाच्या दिशेने घाईत उचलल्या गेलेल्या या अनियोजित पावल्यामुळे डिजिटल उपलब्धता नसलेला एक मोठा वर्ग या आभासी वर्गाबाहेर फेकला गेला. पण समस्या फक्त एवढीच नसून ज्या वर्गाकडे या सुविधा उपलब्ध आहेत त्यांनापण या तंत्रज्ञानाची पुरेशी माहिती नसल्यामुळे बराच गोंधळ उडालेला आहे. त्याशिवाय डिजिटल शिक्षणासाठी लागणाऱ्या पायाभूत सुविधा जसे की इंटरनेट, वीज या पण भारतातल्या अतिदुर्गम भागापर्यंत अजून पोहोचलेल्या नाहीत. त्यामुळेही विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात बऱ्याच समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

इयत्ता दहावीचे वर्ष हे शैक्षणिक दृष्ट्या विद्यार्थ्यांसाठी अतिशय महत्त्वाचे वर्ष आहे. त्यातसुद्धा विज्ञान विषय हा अतिशय महत्त्वाचा, कारण आजपर्यंत विद्यार्थ्यांनी शिकलेल्या सामान्य विज्ञान व इयत्ता अकरावी मध्ये येणाऱ्या विज्ञानाच्या विविध शाखा यांची सांगड घालणारे हे वर्ष. पण बऱ्याच विद्यार्थ्यांचे पूर्ण वर्ष ऑनलाईन माध्यमाद्वारे पूर्ण झाले आणि मग या विद्यार्थ्यांसमोर विज्ञान विषय शिकत असताना वेगवेगळ्या अडचणी उभ्या राहिल्या. संशोधक स्वतः विज्ञानाचा शिक्षक असल्याकारणाने त्या अडचणी जाणून घेणे व त्यावर उपाय योजने हे क्रमप्राप्तच होते. तसेच या संशोधनाद्वारे योजलेल्या उपायांची परिणामकारकताही जाणून घेण्यास मदत झाली.

संशोधनाची गरज:-

विज्ञान हा विषय प्रात्यक्षिक, निरीक्षणे आणि कृती यांवर आधारलेला व जीवनाशी प्रत्यक्ष संबंध असलेला विषय आहे. विज्ञानाचे अध्यापन योग्य प्रकारे झाल्यास योग्य परिणाम दिसून येईल. विज्ञान शिक्षकांना विज्ञानाच्या अध्यापनात निरनिराळ्या समस्या जाणवतात. संशोधक गेले दोन वर्षे विज्ञान विषयचे ऑनलाईन माध्यमाद्वारे अध्यापन करत असून ते स्वतः देखील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाचे प्रशिक्षणार्थी म्हणून अध्ययन करीत आहेत. हे करीत असताना त्यांना वेगवेगळ्या समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्यामुळे संशोधकाला ऑनलाईन माध्यमाद्वारे शिक्षण घेत असताना विद्यार्थ्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे वाटले.

संशोधनाचे महत्त्व:-

प्रस्तुत संशोधनाचा उपयोग ऑनलाईन माध्यमांद्वारे अध्यापन करणाऱ्या शिक्षक व विद्यार्थ्यांना होणार आहे. प्राप्त परिस्थितीत विज्ञानाचे अध्यापन प्रभावीपणे कसे करता येईल? याची उकल या संशोधनामुळे शिक्षकांना होणार आहे. विज्ञानाचे अध्यापन व अध्ययन करीत असताना येणाऱ्या अडचणींची माहिती संबंधित मुख्याध्यापक किंवा संस्थाचालक यांना समजल्यावर आणखी उपाययोजना करता येईल. शिक्षकांना अध्यापनाचे नियोजन करून अध्यापनाची प्रक्रिया प्रभावी करण्यास मदत होणार आहे.

संशोधन समस्येचे शीर्षक:-

इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास व त्यावर केलेल्या उपायांची परिणामकारकता तपासणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- १) इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना येणाऱ्या समस्यांचा शोध घेणे.
- २) इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना येणाऱ्या समस्या वर उपायांचा शोध घेणे.
- ३) विद्यार्थ्यांच्या समस्या वर केलेल्या उपायांची परिणामकारकता तपासणे.

गृहितके:-

- प्रयोगात सहभागी असलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांकडे ऑनलाइन शिक्षणासाठी लागणाऱ्यामोबाईल व इंटरनेट सारख्या सुविधा उपलब्ध आहेत व ते ऑनलाइन शिक्षण घेत आहेत.
- प्रयोगात सहभागी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शाळेत विज्ञान विषयाची सर्व प्रात्यक्षिके घेतली जात नाहीत.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा:-

- संबंधित संशोधन इयत्ता दहावीच्या वर्गाशीसंबंधित आहे.
- संबंधित संशोधन दहावीच्या 25 विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.
- संबंधित संशोधन विज्ञान व तंत्रज्ञान याविषयाशी संबंधित आहे.
- संबंधित संशोधन कोरोनाकालावधी पुरतेच मर्यादित आहे.

जनसंख्या व नमुना निवड:- तिसंगी गावातील संपूर्ण मराठी व सेमी इंग्रजी माध्यमातील 25 विद्यार्थ्यांचा जनसंकेत समावेश करण्यात आला.

संशोधन पद्धती, साधने व तंत्रे:-

वर्तमान अवस्था व सद्यस्थिती यांच्या अभ्यासासाठी प्रस्तुत संशोधनाकरिता सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. त्याकरिता प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनाकरिता मुलांसाठी संबंधित विषयासाठी प्रश्नावली या संशोधन साधनाची निवड करण्यात आली.

माहितीचे संकलन विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:-

माहितीचेसंकलन करण्यासाठी प्रश्नावली या साधनाचा वापर करण्यात आला.सदर प्रश्नावलीमध्ये मिळालेल्या सांख्यिकीय माहितीचे संकलन करून उद्दिष्टानुसार वर्गीकरण केले व माहितीचे विश्लेषण व स्पष्टीकरण करण्यात आले. विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावलीत नोंदवलेल्या प्रतिसादाचे पूर्वनिर्धारित निष्कर्षप्रमाणे टक्केवारी काढण्यात आली. विद्यार्थ्यांना प्रश्नावली देऊनल्यात विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे होय/नाही या पद्धतीत नोंदवण्यात आली. अशाप्रकारे तयार केलेल्या प्रश्नावलीच्या आधारे विषयासंबंधीत माहिती विद्यार्थ्यांकडून गोळा करण्यात आली.

संशोधन कार्यवाही:-

संशोधकांनी विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण घेत असताना येणाऱ्या अडचणी व त्यावर केलेल्या उपायांची परिणामकारकता जाणून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रश्नावली दिली व त्यामध्ये विद्यार्थ्यांचे प्रतिसाद नोंदवून घेतले.मिळालेल्या प्रतिसादाचे रूपांतर टक्केवारीत करून निरीक्षण तक्ता तयार केला आहे.

निरीक्षण तक्ता:-

प्र. क्र.	विद्यार्थ्यांकरिता प्रश्न	होय	नाही	एकूण
१)	ऑनलाईन पद्धतीने शिक्षण घेत असताना तुम्हाला समस्या जाणवतात का?	१००%	०%	१००%
२)	या समस्यांपैकी तंत्रज्ञानाच्या कमतरतेमुळे आणि रेंज मुळे किती लोकांना समस्या येते?	८०%	२०%	१००%
३)	ऑनलाईन शिक्षण घेण्यापूर्वी शिक्षक व विद्यार्थ्यांना पूर्व प्रशिक्षण न दिल्यामुळे समस्या येतात का?	३०%	७०%	१००%
४)	पाठ्यपुस्तकातील सैद्धांतिक भाग शिकत असताना समस्या जाणवतात का?	१०%	९०%	१००%
५)	प्रात्यक्षिकाचाभाग शिकत असताना समस्या जाणवतात का?	७०%	३०%	१००%
६)	प्रात्यक्षिक घेत असताना व्हिडिओ व सिम्युलेशन चा वापर केला तर समजण्यास मदत होते का?	१००%	०%	१००%
७)	ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना संकल्पना समजली नाही तर प्रश्न विचारण्याची संधी मिळते का?	८४%	१६%	१००%

प्रमुख निष्कर्ष:-

- तंत्रज्ञानाची कमतरता व कमी रेंज यामुळे बहुतांश विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षणात समस्या जाणवते.
- विज्ञानातील सैद्धांतिक भाग शिकत असताना मात्र बहुतांश विद्यार्थ्यांना समस्या जाणवत नाही.
- प्रात्यक्षिक शिकत असताना मात्र बऱ्याच विद्यार्थ्यांना संकल्पना समजूनघेण्यामध्ये समस्या येतात.
- प्रात्यक्षिक घेत असताना इंटरनेटवर उपलब्ध असलेले व्हिडिओज आणि सिम्युलेशन यांचा वापर केल्यानंतर संकल्पना समजण्यास विद्यार्थ्यांना पुरेपूर मदत होते.
- विद्यार्थ्यांना शंका उपस्थित करण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षणात बऱ्यापैकी वाव दिला जातो.

संदर्भ:-

- महाराष्ट्र टाईम्स: कोरोना विषाणू व शिक्षक. – प्रा. शरदजावडेकर.
- शिक्षणसमीक्षा: नियतकालिक :शोधनिबंध- डॉ. ढोरेआर. एन.
- विज्ञान व तंत्रज्ञान अज्ञापनात येणाऱ्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास- हाबळे डी. आर.

ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणात महिला बचतगटांच्या भूमिकेचा अभ्यास

प्रा.डॉ. महादेव सदाशिव डिसले

सहयोगी प्राध्यापक

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, बार्शी जि. सोलापूर

सारांश (ABSTRACT)

ग्रामीण भागाचा कायापालट करावयाचा असेल, तसेच दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची प्रगती करण्यासाठी किंवा ज्यांचे उत्पन्न अल्प आहे अशा सर्वांसाठी एकत्र येऊन बचतगटाच्या माध्यमातून लोकांची आर्थिक प्रगती करणे हा एक उत्तम राजमार्ग प्रस्थापित होत आहे.

ग्रामीण भागात महिलांच्या सक्रीय सहभागामुळे गावोगावी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ जोमाने वाढत आहे. बचत गटामुळे बचत संकलनाच्या कामाला चालना मिळून पतनिर्मितीद्वारे रोजगार निर्माण होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होत आहे. विशेषतः ग्रामीण परिसरातील दारिद्र्य निमुलनात बचतगट हे विकासाचे साधन बनले आहे. बचत गटाविषयी सखोल अभ्यास करून बचत गटांना येणाऱ्या अडचणी लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

बचत गटातील महिलांनी प्रशिक्षण घेतले आहे का? बचत गटातील महिला इतर बचत गटाची मदत घेतात का? इतर बचत गटाची मदत घेऊन कोणकोणते उपक्रम राबविले जातात. उपक्रम राबविताना कोणकोणत्या अडचणी येतात याविषयी माहिती घेणे व बचत गटातील महिलांना याविषयी माहिती देणे यासाठी सदरचे संशोधन कार्य हाती घेतले.

मुख्य शब्द : ग्रामीण भाग, बचत गट, महिला सबलीकरण

प्रस्तावना

ज्यात प्रामुख्याने सामाजिक प्रश्न, समान आचार-विचार, समान मते आणि परस्पर जवळीक असणारे 15 ते 20 लोक, स्त्री किंवा पुरुष एकत्र येतात व नियमित बचतीच्या माध्यमातून आपल्या छोट्या मोठ्या आर्थिक गरजा भागवून सर्वांगीण विकास साधतात त्यास 'बचत गट' असे म्हणतात. थोडक्यात, बचतगट म्हणजे काही समविचारी लोक एकत्र येवून आपल्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी नियमितपणे केलेली बचत होय. अलिकडील काळात प्रत्येक गावात स्वतंत्रपणे महिला बचतगट चालवित आहेत.

छोट्या रकमेचे कर्ज एका कुटुंबात बदल घडवू शकतात. अशी बदलेली कुटुंबे समाजाला वेळेवर मदत करतात व असे हजारो समाजगट संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत परिवर्तन घडवू शकतात. छोट्या कर्जाच्या या किमयाचे प्रत्यंतर आता भारत, बंगलादेश, केनिया, फिलिपाईन्स ही विकसनशिल राष्ट्रे अनुभवी लागली आहेत.

अवघ्या दहा बारा वर्षांपूर्वी सुरु झालेल्या बचतगटाच्या चळवळीने थोड्या काळात उत्तुंग भरारी घेतली राज्यात आजमितीस जवळपास सव्वा लाख बचतगट आज कार्यरत आहे. थोडक्यात ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या, दुर्बल स्त्रीवर्गाचे सक्षमीकरण करण्याची आणि त्याद्वारे संपूर्ण समाजाची दरी कमी करण्याचा व्यापक दृष्टिकोन बचतगटाच्या स्थापने मागे आहे.

समस्या विधान

ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणात महिला बचतगटांच्या भूमिकेचा अभ्यास

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील सद्यःस्थितीत सुरु असलेल्या महिला बचतगटांचा शोध घेणे.
- 2) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणात बचतगटाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- 3) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील बचतगटाच्या कार्यप्रणालीचा अभ्यास करणे.
- 4) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांना बचतगट काम करताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 5) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांना बचतगटामार्फत अधिक-अधिक सक्षम होण्यासाठी अनुरूप शिफारशी सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके

- 1) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांना बचत गट चालविताना अडचणी येतात.
- 2) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये बचतगटाबाबत अधिक जाणिव जागृतीचा अभाव आहे.
- 3) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांना बचत गट व बचत गटाद्वारे विविध अर्थसहाय्य व योजनांची माहिती दिल्यास त्यांना स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होण्यासाठी फायदा होईल.
- 4) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील बचत गटाद्वारे ग्रामीण भागातील महिला विविधांगी सबल होतील.

संशोधनाची व्याप्ती

1. सदर संशोधन हे सोलापूर जिल्ह्याशी संबंधित आहे.
2. सदर संशोधन सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी तालुक्यांशी संबंधित आहे.
3. सदर संशोधन हे बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागामध्ये महिलांद्वारे चालू असलेल्या बचत गटाच्या कार्यप्रणालीशी संबंधित आहे.
4. सदर संशोधन हे ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणाशी संबंधित आहे.

संशोधनाची मर्यादा:-

- 1) सदर संशोधन हे सोलापूर जिल्ह्यापुरतेच मर्यादित आहे.
- 2) सदर संशोधन सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी तालुक्यापुरतेच मर्यादित आहे.
- 3) सदर संशोधन हे बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागामध्ये महिलांद्वारे चालू असलेल्या बचत गटाच्या कार्यप्रणाली पुरतेच मर्यादित आहे.
- 4) सदर संशोधन हे ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणा पुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीमधील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला असून असंभाव्यतेवर आधारित सहेतूक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून एकूण वीस (20) ग्रामीण भागातील बचत गटाची नमुना निवड म्हणून निवड करण्यात आली आहे. एका बचत गटातील सरासरी 10 या प्रमाणे एकूण 20 बचत गटातील 200 महिलांची नमुना निवड करण्यात आली.

नमुना म्हणून निवडलेल्या बचत गटातील महिलांकडून बचत गट व बचतगटामध्ये येणाऱ्या समस्या या विषयी माहिती संकलित करण्यासाठी संशोधकनिर्मित प्रश्नावली वापरली असून या प्रश्नावलीमध्ये बचत गटाचे कार्यप्रणाली बचतगट चालवितांना येणाऱ्या अडचणी, हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. वरील घटकांवर आधारित 30 प्रश्नांची प्रश्नावली बचत गटातील महिला प्रमुख यांच्याकडून भरून घेण्यात आली. प्रश्नावलीद्वारे संकलित झालेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय तंत्रांचा वापर केला आहे.

माहिती संकलनाची साधने

सदर संशोधनासाठी प्राथमिक स्रोत म्हणून प्रश्नावली व संरचित मुलाखत सूची या तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे तसेच दुय्यम स्रोत म्हणून प्रकाशित व अप्रकाशित दोन्ही स्रोतांचा, स्थळ भेटी, वर्तमानपत्रातील लेख, मासिके, साप्ताहिके, संदर्भग्रंथ, शासकीय दस्तऐवज, इंटरनेटवरील वेळोवेळीची अद्यावत माहिती इ. वापर करून माहिती संकलन केले आहे

निष्कर्ष

संशोधकास प्राप्त झालेले संशोधनाचे ठळक निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1) सर्वच बचत गटामध्ये 10 महिला आहेत, बचतगटातील महिला अल्पशिक्षित आहेत.
- 2) बचत गटातील महिलांनी बँकेमार्फत कर्ज घेऊन आपला विकास करतात.
- 3) ग्रामीण भागातील बचत गटातील महिलांना विमा उतरविलेला नाही.
- 4) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिला बचत गटामार्फत सामाजिक कार्य केले जाते.
- 5) बचत गटातील महिलांना व्यवसाय शिक्षण/प्रशिक्षण कमी-अधिक प्रमाणात मिळालेले आहे.
- 6) बचतगटातील महिला शासकीय योजनांचा लाभ घेतात.
- 7) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील बचतगटातील महिलांचे बचतगटामुळे आर्थिक समस्या कमी झाल्या आहेत.
- 8) बचत गटामार्फत उत्पादन करण्यासाठी प्रतिसाद कमी दिसून येतो.
- 9) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील बचत गटामार्फत तयार केलेल्या उत्पादनास बाजारपेठेमधील विक्रीसाठी, योग्य जागा, समाजाचा दृष्टिकोन, समाजाची मानसिकता, या अडचणी आहेत.
- 10) बचत गटातील महिला बचतगटातील कर्जाचा वापर घरातील सामान आणणे, घरदुरुस्ती, मुलांचे शिक्षण, शेतीपूरक व्यवसाय यासाठी करतात. अडचण आहे.
- 11) बचत गटामार्फत महिलांना रोजगाराच्या संधी मिळण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत.
- 12) बचतगटातील बहुतांश महिला शेळीपालन, दुग्ध व्यवसाय, मसाले तयार करणे हा व्यवसाय करतात.
- 13) विविध बचतगट एकत्र येऊन शहरामध्ये स्टॉल लावून बचतगटातील उत्पादनाचे स्टॉल लावण्याचे प्रयत्न केले जातात. बचतगटामार्फत सामाजिक उपक्रम राबविले जातात.

मनोगतातून मिळालेले निष्कर्ष

- 1) बार्शी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील बचतगटात येण्यापूर्वी हलाखीची परिस्थिती होती. बचतगटातील महिलांच्या मदतीने परिस्थिती सुधारली.
- 2) बचतगटामुळे आर्थिक अडचणी दूर होऊन सावकारांकडे जाणे बंद झाले.
- 3) बचतगटामुळे स्वावलंबी होण्याची प्रक्रिया सुरू होऊन आर्थिक विकास होत आहे.

- 4) ग्रामणी भागातील बचतगटास शासनामार्फत बाजारपेठेमध्ये जागा उपलब्ध करून मिळावी.
- 5) बचतगटामुळे महिलांमधील आर्थिक, सामाजिक, वैयक्तिक अडचणी दूर होण्यास मदत झाली.
- 6) बचतगटामुळे संभाषण, धाडसीपणा, निर्ययक्षमता, बँकेचे व्यवहार समजले व आत्मविश्वास वाढला.

शिफारशी

विश्लेषण व अर्थनिर्वचनानंतर शिफारशी पुढीलप्रमाणे तयार करण्यात आल्या आहेत.

- 1) शासनाने बचत गटासाठी गावपातळीवर प्रशिक्षण व मार्गदर्शन कार्यक्रमाचे आयोजन करावे.
- 2) ग्रामीण भागातील बचतगटातील महिलांसाठी बचतगटातील उत्पादन विक्री साठी बाजारपेठेमध्ये योग्य अशी जागा उपलब्ध करून द्यावी.
- 3) ग्रामीण भागातील बचतगटातील महिलांसाठी व्यावसायिक शिक्षण हा उपक्रम राबवावा.
- 4) ग्रामीण भागातील विविध शासकीय योजना गावपातळी पर्यंत पोहचविण्यासाठी जनजागृती करावी.
- 5) स्वस्त धान्य दुकान, शालेय पोषण आहार, घरपट्टी वसूली, पाणीपट्टी वसूली, अशा स्वरूपाच्या सर्व योजनांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी बचतगटावर द्यावी व त्यासाठी बचतगटास कमिशन देण्याची व्यवस्था करून, त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.
- 6) बचतगटातील महिलांना शिक्षित करण्यासाठी व भावी पिढीतील मुलींना स्वतंत्र अभ्यासक्रम तयार करून महिला सक्षमीकरण योजना राबवावी.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) मुळे, रा.रा., उमाठे, वि.तु. (1987) शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर
- २) पवार एस.बी. (2009), बचतगटांसाठी स्वयंरोजगाराचे 51 महामार्ग, शुभम बहुउद्देशीय संस्था, पुणे.
- ३) मुलाणी एम.यू., (2006), महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ४) हस्तपुस्तिका, (2005), महिला बचतगट, संपा. मोहन वैद्य

महिला सबलीकरण व योजना

अजित शरद चिद्रेवार

संशोधक विद्यार्थी,

उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पंढरपूर.

प्रस्तावना :-

भारतीय शासनाने २००१ हे वर्ष राष्ट्रीय पातळीवरच धोरण म्हणून स्त्रियांच्या सबलीकरणाचे वर्ष असे जाहीर केले. सबलीकरण म्हणजे काय हा प्रश्न प्राथमिक, मूलभूत पण; अत्यंत महत्वाचा आहे. सबलीकरण ही बहुआयामी, प्रक्रियात्मक, सृजनशील, प्रवाही संकल्पना आहे. भारतीय स्त्रियांनी आत्मप्रतिमा, आत्मविश्वास वाढवायचा झाला तर भारतातील विविधता, भिन्नता आणि तरी एकोपा या साऱ्यांचा सबलीकरणाच्या संदर्भात विचार केला पाहिजे. सबलीकरणातून स्त्रियांचे 'बाईपणाच्या असणाऱ्या समान दडपणुकीबद्दलचे भान' या सबलीकरणातून जागे झाल तर आपण एकविसाव्या शतकाच्या नव्या भारताच्या संदर्भात सबलीकरणाचा विचार करताना शरद पवार साहेबांचे योगदान, महिलांसाठीच्या विविध योजना याचा मागोवा घेणे गरजेचे ठरते.

उद्दिष्टे :-

- १) महिला सबलीकरणाचा अर्थ जाणून घेणे
- २) महिला सबलीकरणामध्ये शरद पवार साहेबांचे योगदान
- ३) महिला सबलीकरणासाठी जिल्हा परिषदेच्या योजना

अभ्यासपद्धती :-

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून यासाठी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्रातील लेख, इंटरनेट आदींचा वापर करण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :-

महिलांना स्वतःमधील सुप्त गुण, बुद्धी, सामर्थ्य व क्षमता ओळखून आत्मविश्वासाने स्वतःची एक सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क प्रदान करून देणे. विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेस स्त्री सबलीकरण असे म्हणतात. सबलीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये स्वतःच्या क्षमतांची जाणीव होऊन विविध उपक्रमातील सहभाग वाढविणे, निर्णय क्षमता विकसित करणे, महिलांना विचार स्वतंत्र व अभिव्यक्ती स्वतंत्र असावे त्यांना त्यांची क्षमता विकसित करण्याची संधी मिळावी एकंदरीत महिला स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनून राजकीय सामाजिक आर्थिक आर्थिक सांस्कृतिक क्षेत्रात त्यांचा विकास साध्य व्हावा.

महिला सबलीकरणामध्ये शरद पवार साहेबांचे योगदान :-

सध्या महिला वेगवेगळ्या क्षेत्रात कार्य करत आहेत त्यामागे निश्चितच शरदचंद्रजी पवार साहेब यांचे योगदान आहे ते पुढील प्रमाणे :-

महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री सबलीकरणासाठी जे सामाजिक कार्य केलं ते कार्य खऱ्या अर्थाने आज घडीला पुढे घेऊन जाणारा जर कोण नेता असेल तर ते आदरणीय शरदचंद्रजी पवार साहेब आहेत स्त्री वर्गाला सामाजिक सांस्कृतिक आणि राजकीय नेतृत्व देण्याची आणि स्त्रियांचे समाजातील दुय्यमत्व घालवण्याची भूमिका शरद पवार साहेबांनी घेतली तर जाणून घेऊयात शरद पवार साहेबांचं स्त्रियांसाठीचे योगदान

- १) मुख्यमंत्री असताना पवार साहेबांनी १९९३ मध्ये महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग स्थापन करून देशातील पहिले महिला धोरण तयार केलं या महिला धोरणात महिलांची सामाजिक स्थिती आणि प्रतिष्ठा सुधारणे महिलांसाठी असणाऱ्या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे, महिलांना समुपदेशन आणि निशुल्क कायदेशीर सल्ला देणे यावर भर दिला
- २) १९९३ साली कॅबिनेटमध्ये महिला व बाल विकास विभाग हा स्वतंत्र प्रशासकीय विभाग म्हणून स्थापन केला या विभागामार्फत आज महिलांच्या वेगवेगळ्या समस्यांवर आधारित विविध योजना राबविल्या जातात याचा खास फायदा ग्रामीण भागातील महिलांना झाला.
- ३) १९९४ मध्ये महिला व मुलींना आपल्या वडिलांच्या संपत्तीत समान वाटा देण्याचा कायदा केला हा कायदा पुढे २००५ मध्ये भारत सरकारनेही राबविला या कायद्यामुळे महिला व मुलींना आधार मिळाला.
- ४) १९९३साली राज्यात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणुकीत ३० टक्के आरक्षण देण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला पुढे २०११ मध्ये हे प्रमाण ५० टक्के केले. महिलांना "समान संधी समान सत्ता" या न्यायाने गावाचा, तालुक्याचा आणि जिल्ह्याचा कारभार करण्याची एक संधी मिळाली.
- ५) केंद्रीय संरक्षण मंत्री असताना त्यांनी महिलांना तिन्ही सैन्यदलात प्रवेश देण्याचा निर्णय घेतला. संरक्षण खात्यात महिलांना ११ टक्के आरक्षण हा त्यांचा निर्णय खऱ्या अर्थाने एक क्रांतिकारी निर्णय ठरला याचाच एक भाग म्हणून महिला मानाने देशसेवा करत आहेत
- ६) पवार साहेबांनी महिलांना पोलीस दलात भरती करण्याचा निर्णय घेतला त्यांच्या या निर्णयामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागातील कित्येक शिक्षित मुली पोलीस दलात भरती होऊ शकल्या.
- ७) ग्रामसभा मध्ये गावातील ७५ टक्के महिलांनी मागणी केल्यास गावातील दारूचे दुकान बंद होईल हा कायदा त्यांनी केला. हा निर्णय खऱ्या अर्थाने महिलांना झुकते माप देणार आहे.
- ८) पवार साहेबांनी कोणताही हुंडा न घेता लग्न केलं मुलगी सुप्रिया यांचा जन्म झाल्यानंतर स्वतःची कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून त्यांनी समाजापुढे आदर्श मांडला. मुलींना मुलाप्रमाणेच दर्जा मिळावा म्हणून त्यांनी घेतलेला हा निर्णय आदर्श आहे.
- ९) कोणत्याही शासकीय खरेदी विक्री पतीसोबत पत्नीचेही नाव लावणे कायदेशीर रित्या बंधन कारक करण्याचा निर्णय पवार साहेबांनी घेतला याचा फायदा असा झाला महिलांना निर्णय प्रक्रियेत महत्वाचं स्थान मिळाले.
- १०) महिलांना सक्षम करण्यासाठी बचत गट चळवळ उभी करून राज्यातील महिला बचत गटांना केवळ ४ टक्के व्याजदराने कर्ज देण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. यामुळे महिलांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होण्याची संधी मिळाली. कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला.

महिलांसाठी जिल्हा परिषदेच्या योजना :-

- १) पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर विशेष प्राविण्य मिळालेल्या मुलींना आर्थिक मदत (जि.प.निधी) :-
सन २०२०-२१ मध्ये इ.१० वी / १२ वी मध्ये ८०% पेक्षा अधिक गुण मिळालेल्या मुलींना पुढील शिक्षणासाठी रक्कम रु. ५०००/- एक रकमी लाभ.
- २) क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले इ. ७ वी ते १२ वी पास मुलींना संगणक प्रशिक्षण योजना :-
सन २०२१-२२ मध्ये MSCIT, CCC वा समकक्ष प्रशिक्षण पूर्ण करणा-या मुलींना रु.४२००/- लाभ देणेत येईल.
- ३) ग्रामीण भागातील महिलांना व्यवसायभिमुख व जिवनावश्यक साहित्य पुरविणे अंतर्गत :-
सदर योजने अंतर्गत पात्र व मंजूरी प्राप्त महिलांना पीठगीरणी / शिलाई मशीन / तेलघाणा / सोलर वॉटर हिटर पुरविणे यापैकी कोणत्याही एका वस्तुचे खरेदी नंतर खालील प्रमाणे लाभ देणेत येईल. पिठगीरणी / तेलघाणा / सोलर वॉटर हिटर प्रत्येकी रक्कम रु.१२०००/- चे ९०% लाभ, शिलाई मशीन रक्कम रु. ७५००/- चे ९०% लाभ. टिप- वस्तु खरेदी विभागाने निश्चित केलेल्या किंमती पेक्षा कमी असलेस प्रत्यक्ष खरेदी किंमतीचे ९०% व खरेदीची किंमत जास्त असलेस विभागाने | निश्चित केलेल्यास किंमतीचे ९०% रकमे एवढा लाभ देणेत येईल.
- ४) महिलांसाठी घरकुल दुरुस्ती योजना :-
सदर योजने अंतर्गत पात्र व मंजूरी प्राप्त महिलांना महिलांना घरकुल दुरुस्तीसाठी रक्कम रु. ५०,०००/- पर्यंत थेट लाभ हस्तांतरण पद्धतीने लाभ देणेत येईल.
- ५) पिक टॅक्सी योजना :-
महिला व मुलींना टॅक्सी ड्रायव्हींगसाठी प्रशिक्षण व टॅक्सी खरेदीसाठी अर्थ सहाय्य (बँकेचे कर्ज घेणेसाठी डाऊन पेमेंट प्रशिक्षण खर्च रक्कम रु. ३००००/- प्रती लाभार्थी च्या मर्यादेत).

निष्कर्ष :-

- १) महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्याची संधी मिळाली.
- २) महिला शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय या क्षेत्रात चांगल्या पद्धतीने कार्य करू लागल्या.
- ३) महिला सबलीकरण ही अखंड, प्रवाही, गतिशील अशी प्रक्रिया आहे.

संदर्भ :-

- १) सामाजिक परिवर्तन चिकित्सा आणि परिवर्तन :- शरद जावडेकर, वसुधा जोशी
- २) लोकराज्य :- डिसेंबर २०१७
- ३) योजना :- भागवत राजपुरे

बीड जिल्ह्यातील लिंग समभाव विकसनात माध्यमिक शिक्षणाच्या भूमिकेचा अभ्यास

बाळासाहेब मुरलीधर गायकवाड

विषय सहायक

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे

प्रस्तावना :

प्राचीन किंवा वैदिक काळात भारतीय समाजातील महिलांचे स्थान नक्कीच प्राथमिकतेचे होते. त्यावेळी सभा व समिती यासारख्या सामाजिक संस्थांमध्ये महिलांचे समान प्रतिनिधित्व होते. प्राचीन काळानंतर मध्ययुगीन काळात स्त्रियांची स्थिती व प्राथमिकतेचे स्थान आणखीनच ढासळत गेले. स्त्री स्वातंत्र्यासाठी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात काही आधुनिक विचारवंतांनी केलेले प्रयत्न कौतुकास्पद होते आणि या प्रयत्नांमुळे स्वातंत्रोत्तर भारतीय राज्यघटनेत स्त्री-पुरुष समानता ही नवीन संकल्पना उदयास आली. त्यासाठी अनेक उपक्रम राबविण्यात आले किंवा तरतुदी देखील करण्यात आल्या.

जागतिक आर्थिक मंच (वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम) Global Gender Gap Index अहवाल प्रकाशित करते. 2019 चाली प्रकाशित झालेल्या अहवालात 166 देशांचा समावेश होता. ग्लोबल जेंडर गॅप इंडेक्स आरोग्य, शिक्षण, अर्थव्यवस्था आणि राजकारणासह चार महत्वाच्या क्षेत्रांमध्ये महिला व पुरुष यांच्यातील सापेक्ष अंतरावर आधारित लैंगिक संबंधाचे मापन करते. 2021 मध्ये यात सहभागी झालेल्या 166 राष्ट्रांमध्ये भारत 140 व्या स्थानी आहे. दक्षिण आशियाई देशांमध्ये सर्वात खराब कामगिरी करणाऱ्या देशांमध्ये पाकिस्तान व अफगाणिस्तान नंतर भारताचा तिसरा क्रमांक आहे. यामध्ये महिलांचे अपात्र प्रतिनिधित्व, तांत्रिक व नेतृत्व भूमिकेतील स्त्रियांची श्रमशक्ती सहभाग दर कमी होणे, आरोग्यसेवा कमी असणे, पुरुष साक्षरतेच्या प्रमाणात महिलांच्या तुलनेत घट या कारणामुळे भारतातील लैंगिक दरीचे प्रमाण वाढले आहे. भारत आर्थिक-राजकीय प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करत असताना आजही देशात लैंगिक विषमतेची परिस्थिती गंभीर आहे. Global Gender Gap Index ने जागतिक पातळीवरही लैंगिक विषमता समाप्त होण्यासाठी शेकडो वर्षांचा अंदाज वर्तविले आहे. गेल्या दोन दशकात मुलींच्या शैक्षणिक नोंदणीत वाढ झाली आहे पण माध्यमिक शिक्षणापर्यंतच्या लैंगिक समानतेचा दर्जा अद्यापही भरून काढला जात नाही. शैक्षणिक विषमतेचे हे विष पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने पेरले आहे. स्त्रियांना समान शिक्षणाच्या संधी नसल्याने ही दरी अजून खोलवर जाते.

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावना, मूलभूत हक्क, मूलभूत कर्तव्य आणि धोरणांचे निर्देशक तत्वांमध्ये लिंग समानतेचे (Gender Equality) चे तत्व समाविष्ट केले गेले आहे. घटनेत केवळ महिलांना समानतेचा दर्जा नाही तर स्त्रियांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभावासाठी उपाययोजना करण्याचे सामर्थ्य दिले जाते. स्वभाव आणि लिंगभेद नाहीत, ते खऱ्या अर्थाने समाजात प्रचलित काही तत्वे आहेत त्यावर आधारलेली ही विषमता आहे. भारतीय संविधानानुसार स्त्री आता नागरिक झालेली आहे.

1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये स्त्री-पुरुष समानता हा गाभाघटक प्रामुख्याने समावेश करण्यात आला आहे. अभ्यासक्रमांमध्ये ठरवून दिलेल्या धोरणानुसार माध्यमिक स्तरावर लिंग समभाव विकसित करण्यासाठी पाठ्यपुस्तकांमध्ये लैंगिक समानता विषयक घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सर्व प्रयत्न करूनही शाळेतील मुलींची गळती, बालविवाह, गुणोत्तर प्रमाण कमी झाल्याचे निदर्शनास येत नाही. शालेय पातळीवर लैंगिक समानता विषयक दृष्टिकोन विकसित करून शिक्षण व्यवस्थेतील महत्वाचे घटक असलेले शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर होणारा परिणाम पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची गरज व महत्व:

1. शिक्षणातून विद्यार्थ्याला समकालीन सामाजिक समस्यांची जाण निर्माण करणे.
2. इयत्ता ९वी व १० वीच्या विषयाच्या पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून लैंगिक शिक्षण हे मूल्य रुजविणे.
3. शालेय शिक्षणातून लैंगिक समानता या विषयीचा दृष्टीकोन सकारात्मक, विकसित करणे.
4. माध्यमिक शिक्षणातून शिक्षक, विद्यार्थी यांचा लिंग समभाव विकसित करून जबाबदार नागरिक घडविणे व निकोप सामाजिक स्वास्थ्य विकसित करणे.
5. स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करून प्रशासकीय व्यवस्था, शासन स्तरावरील पर्यवेक्षीय यंत्रणा यामध्ये सुसूत्रता आणणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववी व दहावीच्या पाठ्यपुस्तकातील लिंग समभाव विकसित करणाऱ्या पाठ्याघटकांचा शोध घेणे.
2. लिंग समभावबाबत माध्यमिक शिक्षकांच्या दृष्टिकोनाचा शोध घेणे.
3. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या लिंग समभावविषयी दृष्टिकोनाचा शोध घेणे.
4. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळास आवश्यक सुधारणा सुचवणे.

संशोधनाची व्याप्ती:

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती बीड जिल्ह्यातील महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाच्या अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी करणाऱ्या मराठी माध्यमिक शाळेतील शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या लिंग समभाव या घटकापुरतीच आहे.

संशोधनाची मर्यादा:

1. प्रस्तुत संशोधन हे बीड जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे.
2. प्रस्तुत संशोधन बीड जिल्ह्यातील महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाच्या अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी करणाऱ्या मराठी माध्यमिक शाळेतील शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या लिंग समभाव या विषयापुरते मर्यादित आहे.
3. प्रस्तुत संशोधन हे लिंग समभाव या विषयापुरते मर्यादित आहे.

संशोधनाची पद्धती व न्यादर्श :

संशोधनाची पद्धती: प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

न्यादर्श : प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने बीड जिल्ह्यातील ११० माध्यमिक शिक्षक व ४४० विद्यार्थ्यांची सहेतुक पद्धतीचा वापर करून निवड केली आहे.

माहिती संकलन साधन:

प्रस्तुत संशोधनात शिक्षक व विद्यार्थी यांचा लिंग समभाव विषयी दृष्टीकोन पाहण्यासाठी स्वनिर्मित मतावली (Opinary) या साधनाचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती:

संपूर्ण जनसंख्या तिर्यक छेद घेऊन नमुना निवडून त्याची मुलाखत प्रश्नावलीच्या साह्याने गुणात्मक व संख्यात्मक माहिती गोळा करण्यात आली. प्रश्नावली व पडताळा सूची ह्या संशोधन साधनांचा वापर प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आला आहे. प्रश्नावली आणि निरीक्षण सूचीद्वारे नोंदीचे अर्थनिर्वचन करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

निष्कर्ष:

1. पाठ्यघटकात स्त्री-पुरुष समानता असणारे घटक आहेत असे ७०% शिक्षकांनी सांगितले आहे तर ३०% शिक्षकांनी अजून काही घटकांचा समावेश करण्याविषयी सांगितले आहे.
2. लैंगिक समानता या विषयासंदर्भात शालेय वातावरणात विद्यार्थ्यांचे वर्तन सकारात्मक आहे असे ८०% शिक्षकांचे मत आहे तर २०% शिक्षकांनी वर्तन नकारात्मक आहे असे सांगितले आहे.
3. स्थानिक परिस्थितीत समाजजीवनाचा लैंगिक शिक्षणावर परिणाम होतो असे ७०% शिक्षकांचे मत आहे तर ३०% शिक्षकांनी परिणाम होत नाही असे सांगितले आहे.
4. शिक्षक मुलींच्या बाजूने न्याय देतात असे ९०% विद्यार्थ्यांचे मत आहे तर १०% विद्यार्थी मुलांच्या बाजूने शिक्षक न्याय देतात असे सांगितले आहे.

उपाययोजना:

1. शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात लैंगिकता शिक्षण यासंदर्भात चर्चा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करावा.
2. लैंगिक शिक्षणात नाविन्यता आणण्याचा प्रयत्न करावा.
3. लैंगिक शिक्षण याविषयी जाणीवजागृती होण्याकरिता शालेय स्तरावर प्रात्यक्षिके/उपक्रम/कृतियुक्त खेळ यांची अंमलबजावणी करावी.
4. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळास लैंगिक शिक्षण याविषयी काही पाठ्य घटकांचा समावेश करण्याविषयी कळवणे.

समारोप:

कोणत्याही क्षेत्रामध्ये लिंग समभाव हा महत्वाचा घटक आहे. एखाद्या कार्यामध्ये पुरुष व स्त्रियांचे मनुष्यबळ समप्रमाणात असेल तर त्या कार्यामध्ये गतिमानता येते तसेच कार्याची गुणवत्ता सुद्धा वाढते. सद्यस्थितीत लिंग समभाव या विषयासंदर्भात अनेक समस्या व अडचणी आहेत. एकंदरीत या विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा परंपरागत नकारात्मक आहे. सदर संशोधनातून लैंगिक समानतेविषयीच्या समस्या व अडचणींचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजनात्मक व्यवस्था निर्माण करता येईल तसेच सामाजिक स्वास्थ्य व निकोप शालेय वातावरण तयार करण्यास मदत होईल.

संदर्भग्रंथ सूची:

- 1.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 - मानव संसाधन व विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
- 2.महिला सबलीकरण राष्ट्रीय धोरण 2001
- 3.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 - मानव संसाधन व विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
- 4.शालेय शिक्षण सुधार समिती शिफारशी १९८४
- ५.शिक्षण आयोग (१९६४-६६) चा अहवाल, समाजप्रबोधन संस्था,पुणे-२

- ६.बापट, डॉ.भा.गो. : शैक्षणिक संशोधन ; नित्यनूतन प्रकाशन, बी/६/१ राक्षलेखा सोसायटी, दत्तवाडी, पुणे ३०;तृतीयावृत्ती १९८८;पृ.२१६.
- ७.आफळे रा.रा.;भा.वे. बापट: शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान; श्रीविद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे ३०;१७९३;पृ.४१५.
- ८.Bhintade V.R.: Critical Study of Educational Problems of The Textile Mill Workers Children Studying in the Secondary Schools in Solapur City with a view to Suggesting Problem Solutions; Unpublished Thesis;1986;pp415.
- ९.Abu-Ghaida, D. and S. Klasen (2004).The costs of missingthe Millennium Development Goal on gender equity. WorldDevelopment, vol. 32, No. 7, pp. 1075-1107.
- १०.Vimala Ramachandran, (2004) Gender and Social Equity in Primary Education; Sage Publication India Pvt.Ltd, B-42, Panchsheel Enclave, New Delhi.
- ११.Rekha Wazir,(2000) The Gender Gap In Basic Education; Sage Publication India Pvt.Ltd, M-32,Market, Greater Kailash Part-1, New Delhi.
- 12.Christine Skelton, Becky Francis, Lisa Smulyan (2006) Gender and Education; Sage Publication India Pvt.Ltd, B-42, Panchsheel Enclave, New Delhi.
- 13.डॉ.विठ्ठल प्रभू, (२००५)लैंगिकता शिक्षण; दिलीप माजगावकर, राजहंस प्रकाशन, १०२५, सदाशिव पेठ, पुणे ३०.
- १४.www.google.com

पंढरपूर तालुक्यातील, चळे केंद्रातील माता महिलामध्ये सक्षमीकरणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या
जाणीव जागृतीच कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

प्रा.संध्या काळे

जि.प.प्रा.शाळा ढोलेवस्ती (रांझणी) ता पंढरपूर जि. सोलापूर

प्रास्ताविक -

एका राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्व आणि अधिकार संपूर्ण समाजाला कळावे यासाठी जगभरात आंतरराष्ट्रीय महिला दिन /मातृदिन यांसारखे स्त्रियांचे दिवस साजरे करून त्यांना सक्षम करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. आपल्या देशात समाजातील स्त्रियांचे अधिकार आणि मुल्ये मारून टाकणाऱ्या कुप्रथा जसे हुंडा , अशिक्षा , लैंगिक अत्याचार, असमानता स्त्री भ्रूण हत्या आणि घरेलू हिंसा इत्यादींना बंदी घालण्यात आली आहे. जर कोणी असे आढळले तर त्याला कठोर दंड आणि शिक्षा देण्याची देखील तरतूद करण्यात आली आहे.

स्त्रीला सृजनशक्ती मानले जाते म्हणजेच स्त्री मानव जातीचे अस्तित्व आहे ; तिच्यामुळेच सृष्टीचे निर्माण झाले आहे ; म्हणूनच स्त्रीला संपूर्ण आर्थिक , राजनैतिक , विचार , अभिव्यक्ती , विश्वास , श्रद्धा धर्म आणि उपासना इत्यादीचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार देणे आवश्यक आहे .रोजगार , शिक्षण आणि आर्थिक व्यवहारात स्त्रीला पुरुषांप्रमाणेच अधिकार दिले गेले पाहिजेत .इत्यादी गोष्टींची पूर्तता केल्यास एकस स्त्री संपूर्णपणे सशक्त आणि सक्षम होईल. आपले निर्णय स्वतः घेण्यास ती पूर्णपणे तयार झालेली असेल.

वेगाने बदलणाऱ्या आजच्या आधुनिक युगात महिला सशक्तिकरण महिला सक्षमीकरण हा महत्वाचा मुद्दा आहे. सशक्तिकरण आणि सक्षमीकरण हे दोन्ही शब्द तसे सारखेच आहेत. एखादा व्यक्ती सक्षम असणे याचा अर्थ आहे तो स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ शकतो आणि कोणाचाही सहाय्याशिवाय जीवन जगू शकतो. मग महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय तर कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक , सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय या सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे , विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेलाच महिला सक्षमीकरण किंवा महिला सबलीकरण असे म्हणतात .

आज भारत शासनाद्वारे महिलांच्या सबलीकरणासाठी अनेक योजना राबवल्या जात आहेत . महिला व बालकल्याण विकास मंत्रालयाद्वारे महिला सशक्तिकरण याकडे विशेष लक्ष दिले जात आहे .

- १ बेटी बचाव बेटी पढाव योजना
- २ महिला हेल्पलाइन योजना ३ उज्ज्वला योजना
- ४ सपोर्ट टू ट्रेनिंग एम्प्लॉयमेंट प्रोग्राम फॉर विमेन
- ५ महिला शक्ती केंद्र आणि
- ६ पंचायती मध्ये महिलांसाठी आरक्षण इत्यादी काही प्रमुख महिला सशक्तिकरण योजना भारत शासनाद्वारे राबविण्यात येत आहेत .

आज भारताची जलद होणारी आर्थिक प्रगती पाहता लक्षात येते की येत्या काही वर्षांमध्ये भारत महिला सक्षमीकरण याचे ध्येय साध्य करेल परंतु लवकरात लवकर संपूर्ण देशातील महिलांना सशक्त करण्याकरिता योग्य निर्णय आणि उपक्रम राबवणे आवश्यक आहे. यासाठी स्त्रियांची मानसिकता बदलणे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वतः निर्णय घेऊ शकत नाहीत ; तेथे त्या पुरुषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात त्यांची निर्णयक्षमता वाढणे गरजेचे आहे. घटनेने अनेक अधिकार दिलेले आहेत याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचली पाहिजे ; प्रबोधन झाले पाहिजे स्त्री अजूनही 100% सक्षम आहे हे आपण मान्य करू शकत नाही .महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रामुख्याने

- १ आर्थिक सक्षमता
- २ शैक्षणिक क्षमता
- ३ मानसिक सक्षमता
- ४ राजकीय सक्षमता आणि ५ लैंगिक आरोग्य

हे महत्वाचे मुद्दे आहेत . महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिणवणे नव्हे , त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठता सिद्ध करणे असे नव्हे तर फक्त महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म क्षमता परंपरा यांच्यासह समानतेने वागवणे होय . असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल .स्त्री शक्तीच्या रूपात देशात असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य , शिक्षण , संस्कार व स्वावलंबन हेच या आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात स्वराज्य आणि सुराज्य दिसेल.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ -

- १ स्त्री व्यक्तिमत्त्व विकास समान व सुदृढ बनवून तिला सर्वांगीण विकासाची संधी मिळवून देणे ; म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण.
- २.स्त्रियांच्या निर्णय क्षमतेत वाढ करून तिला माणूस म्हणून जगण्याचे अधिकार बहाल करणे म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण.

संशोधनाची गरज व महत्त्व -

- १ महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ व संकल्पना समजण्यात प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे .
- २ महिलांची सद्यस्थिती जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे .
- ३ महिलांचे जीवनमान व राहणीमान दर्जा उंचावण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे.
- ४ महिलांमधील निर्णयक्षमता विकसित होण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे.
- ५ महिलांमध्ये कायदेविषयक जनजागृती होण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे .

समस्या विधान - महिला सक्षमीकरण यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे .

संशोधनाची उद्दिष्टे -

- १ महिला सक्षमीकरण यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमाच्या सद्यस्थितीचा शोध घेणे .
- २ महिला सक्षमीकरणासाठी जाणीव जागृती करण्यासाठी कार्यक्रमाची निर्मिती करणे.
- ३ महिला सक्षमीकरणासाठी निर्मित कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे.
- ४ महिला सक्षमीकरण यासाठी राबविण्यात आलेल्या कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे .

गृहितके

- १ महिला सक्षमीकरणासाठी माता पालक संघामार्फत विविध कार्यक्रम घेतले जातात .
- २ महिला सक्षमीकरण यासाठी माता पालक संघ किंवा विशाखा समिती गठित केली जाते.
- ३ महिला सक्षमीकरणासाठी माता पालक संघामार्फत विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. संशोधनाची व्याप्ती व

मर्यादा -

- १ संबंधित संशोधन पंढरपूर तालुक्यातील चळे केंद्रातील विद्यालयांशी संबंधित आहे.
- २ प्रस्तुत संशोधन महिला सक्षमीकरण या घटकाशी संबंधित आहे .
- ३ प्रस्तुत संशोधन २०२१-२२ वर्षा पुरते मर्यादित आहे .
- ४ प्रस्तुत संशोधन जाणीवजागृती कार्यक्रमा पुरते मर्यादित आहे.
- ५ प्रस्तुत संशोधन चळे केंद्रातील माता पालकां पुरतेच मर्यादित आहे .

जनसंख्या व नमुना निवड प्रस्तुत संशोधनासाठी संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील यादृच्छिक लॉटरी पद्धतीने केंद्रातील महिलांची निवड करण्यात आली .

संशोधन पद्धती प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधक प्रायोगिक पद्धतीचा अवलंब करणार असून त्यासाठी घटनात्मक अभिकल्पातील समान गट अभिकल्प या प्रकल्पाची निवड करण्यात आली.

संशोधन साधन

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधक पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी चा वापर करून माहितीचे संकलन करण्यात आले .

सांख्यिकीय तंत्र

प्रस्तुत संशोधनात माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान प्रमाण विचलन व टी परीक्षांचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन कार्यवाही - संशोधकाने महिला सक्षमीकरणासाठी विशाखा समिती मार्फत / माता पालक संघ यांच्याद्वारे विविध कार्यक्रमाची माहिती देण्यात आली . केंद्रातील 50 महिलांना चाचणी देण्यात आली. (उपचारापूर्वी) यानंतर , महिलांना माता-पालक समितीमार्फत विविध कार्यक्रमाच्या मदतीने माहिती व प्रशिक्षण देण्यात आले.(प्रायोगिक उपचार) पंधरा दिवसांच्या नियोजित कालावधीपर्यंत महिला सक्षमीकरणासाठी उपचारापूर्वी दिली होती ती चाचणी देण्यात आली. उपचारापूर्वी आणि उपचारानंतर दिलेल्या कार्यक्रम चाचणी च्या गुणांच्या संख्याशास्त्रीय विश्लेषणासाठी मध्यमान प्रमाण विचलन व टी मूल्य याद्वारे माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले .

पुर्वचाचणी	उत्तर चाचणी	प्राप्त मूल्य	सारणी मूल्य
N = 50	N =50	-	0.01 स्तर 2.021
M = 9.82	M2 = 12.15	3.088	0.05 स्तर 2.021

महिला सक्षमीकरणासाठी विविध कार्यक्रमाचे आयोजनाने व प्रशिक्षणाने प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये जाणीवजागृती घडून येते .

निष्कर्ष -

- १ महिला मानसिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी विशाखा समिती / माता पालक संघ अंतर्गत कार्यक्रम अधिक परिणामकारक ठरतो
- २ महिला आत्मनिर्भर होण्यासाठी जाणीव जागृती कार्यक्रम परिणामकारक ठरतो .
- ३ जाणीव जागृती कार्यक्रमांमुळे कायदेविषयक जनजागृती निर्माण होते .
- ४ जाणीव जागृती कार्यक्रमांमुळे महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना अधिक दृढ होण्यास मदत होते.
- ५ निर्णय क्षमता विकसित होण्यासाठी जाणीव जागृती कार्यक्रम परिणामकारक ठरतात.
- ६ अधिकाराबाबत जाणीव जागृती होते .

शिफारशी -

- १ महाविद्यालयीन स्तरावर विशाखा समिती / माता पालक संघ अंतर्गत विविध कार्यक्रमांचे नियोजन करणे .
- २ महिला सक्षमीकरण यासाठी शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या सुदृढ होण्यासाठी प्रशिक्षणाचे आयोजन करण्यात यावे .
- ३ महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी विविध कायद्यांची जनजागृती करावी.
- ४ महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर विविध कार्यक्रमाची निर्मिती करावी .
- ५ महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी विविध कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात यावी

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १ बन्सी बिहारी पंडित (2010) शिक्षणातील संशोधन , पुणे , नित्य नूतन प्रकाशन
- २ लीला पाटील (2017) महिलांचे कर्तृत्व समाजासमोर यायला हवे , उद्योजक मासिक , औरंगाबाद , महाराष्ट्र उद्योजक विकास केन्द्र , पृष्ठ क्रमांक 23
- ३ सप्रे नीलिमा (2006) शिक्षणातील आधुनिक विचार प्रवाह
- ४ पवार वैशाली (2012) महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख डायमंड पब्लिकेशन , पुणे

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये बहुकौशल्य विकसनासाठी राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास .

प्रो.डॉ. विष्णू पांडुरंग शिखरे,

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय बार्शी

प्रा. सविता शिवाजी दूधभाते

उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पंढरपूर.

प्रास्ताविक :

21 वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे शतक म्हणून ओळखले जाते. प्रत्येक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाने क्रांती घडवून आणली आहे. माहितीचा विस्फोटामुळे वेगवेगळे विचार ,तंत्र शिक्षण क्षेत्रात आलेले आहे. माहितीच्या विस्फोटामुळे जग जणू एक खेडे बनले आहे. शिक्षण क्षेत्राने ही या होणाऱ्या परिवर्तनाला अंगीकारले आहे. एकविसाव्या शतकात विद्यार्थ्यांना ज्ञानसंपन्न क्षमता संपन्न व कौशल्य संपन्न बनवणे महत्वाचे आहे. भविष्यातील आव्हानांना पेलण्याचे बळ विद्यार्थ्यांत निर्माण झाले पाहिजे. आणि हे शिक्षणातून शक्य आहे.

2020 च्या नव्या शैक्षणिक धोरणात देशाच्या भवितव्याची इमारत उभी करणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट ठरवले आहे. नवभारताच्या आकांक्षांची पूर्ती करण्यासाठी नवयुवक हे भारताच्या विकासाचे इंजिन आहेत म्हणूनच बालपणापासून या मुलांना विविध अनुभवात सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. शोधण्याची जिज्ञासा अभिव्यक्ती कौशल्य आत्मविश्वासाने कार्य करण्याची क्षमता या अनुषंगाने वाटचाल करण्यासाठी पोषक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या क्षमता व कौशल्य विकसित करण्यावर भर दिला जावा असे नमूद केले आहे. अशा विद्यार्थ्यांचे भवितव्य घडवणारे शिक्षक ही तितकेच क्षमता व कौशल्य परिपूर्ण असणे आवश्यक आहे. एकविसाव्या शतकात समर्थपणे वाटचाल करण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षणार्थी यामध्ये बहुविध कौशल्याचे ज्ञान, माहिती चा वापर करता आले पाहिजे.

बहुविध कौशल्याची संकल्पना

- 1) क्षमता आणि व्यवहारामुळे आपल्याला दररोजच्या जीवनातील घटना आणि आव्हाने प्रभावीपणे हाताळण्यास मदत करतात त्या घटकांना कौशल्य म्हणतात.
- 2) यशस्वी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या क्षमता व आव्हाने यांची सांगड घालता येणे यास कौशल्य म्हणतात.

संशोधनाची गरज व महत्त्व

- 1) स्वतःतील क्षमतांची जाणीव होण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन गरजेचे आहे.
- 2) जागतिकीकरणाच्या युगात समर्थपणे सामोरे जाण्यासाठी विविध कौशल्याचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे.
- 3) प्रभावी संप्रेषण कौशल्यासाठी प्रस्तुत संशोधन गरजेचे आहे.
- 4) यशस्वी जीवनासाठी क्षमता संपन्न असणे गरजेचे आहे.
- 5) बहुविध कौशल्य रुजविण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन गरजेचे आहे.
- 6) दैनंदिन जीवनातील आव्हानांना सामोरे जाण्याची सकारात्मक वृत्ती निर्माण करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे.

- 7) एकविसाव्या शतकात वावरताना स्वतःमधील क्षमताना संधी मिळण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे.
- 8) माहिती संप्रेषण कौशल्य व तांत्रिक कौशल्य कुशलता प्राप्त होण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे आहे.

समस्या विधान

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीमध्ये बहुविध कौशल्य विकसनासाठी राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास .

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी मध्ये बहुविध कौशल्य विकसनासाठी राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमाच्या सद्यस्थितीचा शोध घेणे.
- 2) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी यामध्ये बहुविध कौशल्य विकसनासाठी उपक्रमाची निर्मिती करणे.
- 3) शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी मध्ये कौशल्य विकसनासाठी उपक्रमाची अंमलबजावणी करणे.
- 4) शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी मध्ये कौशल्य विकसनासाठी राबविण्यात आलेल्या उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

गृहितके

- 1) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात कौशल्य विकसनासाठी व्यक्तिमत्व विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध कार्यक्रम घेतले जातात.
- 2) शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयात इ पी सी अंतर्गत विविध कौशल्य विकसनावर भर दिला जातो .
- 3) शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयात शालेय अनुभव कार्यक्रमातून विविध कौशल्याचा विकास केला जातो.
- 4) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात कौशल्य विकासासाठी विविध उपक्रमाचे आयोजन केले जाते.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

- 1) संबंधित संशोधन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाशी संबंधित आहे
- 2) प्रस्तुत संशोधन कौशल्य या घटकाशी संबंधित आहे
- 3) प्रस्तुत संशोधन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी पुरते मर्यादित आहे
- 4) प्रस्तुत संशोधन सन 2020-21 या वर्षापुरते मर्यादित आहे .
- 5) प्रस्तुत संशोधन कौशल्यावर आधारित उपक्रमापुरते मर्यादित आहे .

जनसंख्या व नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनासाठी असंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सुगम यादृच्छिक पद्धतीतील लॉटरी पद्धतीने महाविद्यालयाची निवड करण्यात आली. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची यात निवड करण्यात आली.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधक प्रायोगिक पद्धतीचा अवलंब करणार असून त्यासाठी घटक आत्म कभी कल्पातील समान गट अभिकल्प ची निवड करण्यात आली.

संशोधन साधन

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधक पूर्व चाचणी ,उत्तर चाचणीचा वापर करून माहितीचे संकलन करण्यात आले.

सांख्यिकीय तंत्र

प्रस्तुत संशोधनात माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व t परीक्षकाचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन कार्यवाही

संशोधकाने बहू कौशल्या संदर्भात माहिती विविध उपक्रमाच्या अनुषंगाने दिली (उपचारापूर्वी) वर्गातील 50 विद्यार्थ्यांना चाचणी देण्यात आली. यानंतर EPC,CPD, शालेय अनुभव विविध दिनविशेष कार्यक्रमांतर्गत एकविसाव्या शतकातील बहू कौशल्याची माहिती दिली व प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन कृतियुक्त पद्धतीने प्रशिक्षण दिले (प्रायोगिक उपचार)

महिनाभराच्या नियोजित कालावधीपर्यंत चाचणी उपचारापूर्वी दिली होती चाचणी देण्यात आली. उपचारापूर्वी आणि उपचारानंतर दिलेल्या उपक्रम चाचणीच्या गुणाच्या संख्याशास्त्रीय विश्लेषणासाठी मध्यमान प्रमाण विचलन, व t मूल्य याद्वारे माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

मापन	प्रायोगिक गट	नियंत्रित गट	फरक
विद्यार्थी संख्या	N1 =25	N1=25	0
मध्यमान	M1 =17	M2=13	4
प्रमाण विचलन	=1.26	=1.92	-0.66
T मूल्य			10.05
स्वाधीनता मात्रा		38	
शून्य परिकल्पना स्वीकार/ त्याज्य		शून्य परिकल्पना त्याज्य	

बहुविध कौशल्य व उपक्रमाचा तक्ता :---

अनुक्रमणिका	बहुविध कौशल्य	उपक्रम
1	संप्रेषण कौशल्य	मुलाखत,चर्चा,संवाद सादरीकरण
2	समस्या निराकरण कौशल्य	प्रकल्प, बुद्धी मंथन, उकल
3	सृजनशीलता कौशल्य	सांस्कृतिक कार्यक्रम, पोस्टर मेकिंग, काव्य लेखन
4	सहकार्य कौशल्य	गटकार्य, साधन निर्मिती
5	स्व जाणीव कौशल्य	SWOT, छंद,

6	ताण - तणाव निवारण कौशल्य	योगा,talk to walk, म्युझिक थेरपी,
7	चिकित्सक विचार कौशल्य	पुस्तक परीक्षण, चित्रपट परीक्षण, प्रयोग
8	निर्णय क्षमता कौशल्य	उपक्रमाची अंमलबजावणी
9	माहिती तंत्रज्ञान कौशल्य	गुगल कॉन्फरन्स, क्विज सोडविणे.
10	अभिव्यक्ती कौशल्य	स्व अनुभवलेखन, स्क्रिप्ट, संवाद लेखन
11	नेतृत्व कौशल्य	आभासी मंत्रिमंडळ, लोकसभा नेतृत्व

निष्कर्ष

- 1) विद्यार्थ्यांना यशस्वी जीवन जगण्यासाठी बहुकौशल्य उपक्रम परिणामकारक ठरतो.
- 2) बहु कौशल्य विकसनासाठी सी. पी. डी ,इ .पी .सी अंतर्गत असणारे उपक्रम फायदेशीर ठरतात.
- 3) एकविसाव्या शतकात आत्मनिर्भर ते साठी कौशल्य महत्वाचे आहेत.
- 4) मानवी जीवनातील ताण-तणाव दूर करण्यासाठी कौशल्य महत्वाची आहेत.
- 5) सकारात्मक विचारधारा निर्माण होण्यासाठी बहुविध उपक्रमाचे नियोजन परिणामकारक ठरते.
- 6) सृजन क्षमता संप्रेषण कौशल्य चिकित्सक विचार विकासासाठी उपक्रम फायदेशीर ठरतात.
- 7) शारीरिक मानसिक व बौद्धिक क्रिया कौशल्याचा विकास घडवून आणण्यासाठी विविध उपक्रम परिणामकारक ठरतात.
- 8) जिज्ञासा निर्मिती, कृतियुक्त सहभाग व प्रत्यक्ष अनुभव मिळण्यासाठी विविध उपक्रमाचे आयोजन फायदेशीर ठरते.

शिफारशी

- 1) बहुविध कौशल्य विकसनासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर विविध कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात यावे.
- 2) बहुविध कौशल्य विकसनासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर विविध उपक्रमाचे आयोजन करण्यात यावे
- 3) डिजिटल कौशल्य विकसनासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर विविध कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात यावे.
- 4) बहुविध कौशल्य विकसनासाठी विविध तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन व व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात यावे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) पंडित ब.बि., (2007) , शिक्षणातील संशोधन, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे.
- 2) भिंताडे वि.रा.(1987) , शैक्षणिक संशोधन, नूतन प्रकाशन पुणे.
- 3) मुळे रा. श., उमाठे वि.तु.,(1987), शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.
- 4) Multiple intelligence, by Armstrong T.
- 5) Motivation and personslity,ed, II ,by Maslow A.

ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनात शिक्षक शिक्षणासमोरील आव्हाने

प्रा. सुकेशनी मच्छिंद्र गव्हाणे.

सहाय्यक प्राध्यापक,

श्री साई जनविकास प्रतिष्ठान संचलित,

अध्यापक महाविद्यालय आळणी-गडपाटी उस्मानाबाद.

सारांश:-

शिक्षण हा मानवी जीवनाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. शिक्षणाने व्यक्तीचा संपूर्ण विकास होतो. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालयीन कोणत्याही स्तरावरील शिक्षण असो, प्रत्येक स्तरावर शिक्षणाचे विशेष महत्त्व आहे कोव्हिड-१९ या महामारीच्या एका विषाणूने संपूर्ण शिक्षण पद्धतीच हादरून टाकली आहे असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. शिक्षण क्षेत्रही याला अपवाद नाही. सर्व क्षेत्रात जसे बदल झाले आहेत तसे शिक्षणक्षेत्रातही बदल झालेले दिसून येत आहेत. कोव्हिडच्या काळातही शिक्षक-शिक्षण ऑनलाईनच्या माध्यमातून सुरूच आहे.

ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनात काही फायदे आहेत जसे की, लवचिकता, वेळेचे नियोजन, नवनवीन तंत्रज्ञान हाताळणीचे कौशल्य, विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या गतीने शिकता येते, इत्यादी, तसेच काही मर्यादाही जाणवतात. शिक्षक शिक्षणासमोर नवनवीन आव्हाने उभी आहेत. तांत्रिक अडचणी, साधनांची उपलब्धता, मूल्यमापन मर्यादा, विद्यार्थ्यांची उपस्थिती, अध्यापन पद्धतीतील नवीन बदल, विद्यार्थ्यांची संपूर्ण माहिती इत्यादी अनेक प्रश्नांना शिक्षकांना सामोरे जावे लागत आहे.

प्रस्तावना:-

शिक्षण ही जीवनाभिमुख प्रक्रिया आहे शिक्षणाचा दर्जा हा बहुतांशवेळा त्याला मिळालेल्या प्रशिक्षणावर अवलंबून असतो. कोरोनासारख्या महामारीमुळे शाळा, महाविद्यालये बंद करावी लागली. पर्याय म्हणून ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापन ही संकल्पना पुढे आली अनेक ठिकाणी मोबाईल, लॅपटॉप, टॅब, कॉम्प्यूटर इत्यादी साधने वापरून झूम, गूगलमीट, टीचमिंट, स्काईप यांसारख्या ॲपचा वापर करून अध्ययन अध्यापन सुरू आहे.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षक घडवण्यासाठी तसेच भविष्यकाळातील जबाबदा-या उत्तमप्रकारे पेलू शकेल असा शिक्षक घडला जावा असे वाटत असले तरी ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनात काही आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनात जसे काही फायदे आहेत तसेच काही तोटेही आहेत.

शिक्षक प्रशिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण टप्पे:-

- सूक्ष्मपाठ-सेतूपाठ, दिग्दर्शन पाठ
- सरावपाठ, वार्षिक पाठ
- निरीक्षण
- छात्रसेवाकाल
- कार्यशाळा
- प्रात्यक्षिके
- प्रत्याभरण
- सांस्कृतिक कार्यक्रम
- क्रिडा स्पर्धा
- मूल्यमापन, इत्यादी

शिक्षक-शिक्षणासमोरील आव्हाने

१. तांत्रिक अडचणी

अनेक शिक्षकांना आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने पाठ नियोजन करताना तांत्रिक अडचणी जाणवतात साहित्य वापरण्याचे सुयोग्य ज्ञान नसेल तर साहित्य खराब होऊन अडचणी निर्माण होऊ शकतात.

२. साधनांची कमतरता

ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनासाठी आवश्यक असणा-या साधनांची कमतरता जाणवते तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे वरचेवर नवनवीन साधने उपलब्ध होतात पण सर्वांना ती लगेच विकत घेणे परवडत नसल्याने साधनांची कमतरता जाणवते.

उदा. चांगल्या क्षमतेचा कॉम्प्यूटर, मोबाईल, इंटरनेट कनेक्शन, लाईट, रेंज, वाय-फाय सुविधा, इत्यादी

३. इंटरनेटची उपलब्धता :
अनेक ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना आर्थिक परिस्थितीमुळे मोबाईल, लॅपटॉप, इत्यादी साधने व इंटरनेटची सुविधा उपलब्ध होण्यास अडचणी निर्माण होतात.
४. संगणक साक्षरता :
अनेकवेळा सर्व साधने उपलब्ध असतात पण संगणक किंवा इत्यादी साधनांचा योग्य प्रकारे उपयोग कसा करावा याचे ज्ञान नसेल तर साधनांचा उपयोग होत नाही.
५. रेंजची अडचण :
अनेक विद्यार्थी खेड्यापाड्यातून शिक्षण पूर्ण करत आहेत अनेकवेळा नेटवर्क उपलब्ध होण्यास अडचणी निर्माण होतात. जरी नेटवर्क उपलब्ध झाले तरी अनेक अडथळे पार करावे लागतात.
६. प्रेरणेचा अभाव :
अनेक विद्यार्थी एकाच वेळी शिक्षण घेत असले तरी सगळे विद्यार्थी शिक्षकाला एकत्र दिसत नाहीत, त्यामुळे कोण सहभागी आहे? कोण सहभागी नाही? कोण उत्तरे देतो? कोण शांतच आहे? याचा फारसा अंदाज शिक्षकाला करता येत नाही. त्यामुळे शिक्षकांची शाब्बासकी किंवा पुरेसे कौतूक विद्यार्थ्यांना मिळत नाही, म्हणून प्रेरणेचा अभाव जाणवतो.
७. भावनिकतेचा अभाव :
वर्गातील वातावरण जसे पूर्वी होते तसे राहिलेले दिसत नाही, विद्यार्थी त्यांच्या सोयीप्रमाणे लेफ्ट व जॉईन होताना दिसून येते. शिक्षक व विद्यार्थी संबंध यामध्ये भावनिक बंध कमी होताना दिसून येत आहे.
८. शिक्षकांना विद्यार्थ्यांची पूर्ण माहिती नसणे :
एखादा विद्यार्थी कोणत्या परिस्थितीतून शिक्षण घेत आहे, त्याची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे, त्याची क्षमता कितपत आहे, तो काय करू शकतो? तो काय करू शकत नाही? याचा अंदाज लावणे कठीण आहे. पुरेशी ओळखही विद्यार्थ्यांची होत नाही.
९. वेळेची मर्यादा :
ठरवून दिलेल्या वेळेतच ठरवून दिलेला नियोजित पाठ्यक्रम घ्यावा लागतो. इतर अवांतर बोलणे किंवा विद्यार्थ्यांशी मनमोकळा संवाद करणे शक्य होत नाही. वेळेची मर्यादा येते.
१०. विद्यार्थ्यांची निष्क्रीयता :
शिक्षक त्यांच्या नियोजित असलेला पाठ्यघटक नियोजित वेळेत पूर्ण करण्यासाठी धडपडतात व विद्यार्थी केवळ निष्क्रिय राहण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
११. अध्यापन पद्धतीत बदल :
पारंपारिक अध्यापन पद्धतीत बदल करून ऑनलाईन अध्ययन अध्यापनात आधुनिक पद्धतीचा वापर करणे आवश्यक आहे. पावरपॉइंट प्रझेंटेशनचा वापर करून विविध स्लाईडची निर्मिती करणे व नेटवरून विविध साहित्य मिळवून अध्यापन आकर्षक बनविणे आवश्यक आहे पण अनेक वेळा शिक्षकांना हे काम त्रासदायक वाटते, म्हणून अडचणी निर्माण होतात.
१२. सादरीकरणाचा ताण :
अध्यापन ऑनलाईन असेल तर केवळ आपला विद्यार्थ्यांचाच नाही तर विद्यार्थ्यांच्या घरातील सर्व व्यक्ती सादरीकरणापाहू शकतात अनेकवेळा लोकांकडून नको ती लुडबूड सहन करावी लागते म्हणून शिक्षकाला सादरीकरणाचा ताण येऊ शकतो.
१३. सादरीकरणातील अडथळे :
अनेकवेळा एकापेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांचा माईक किंवा व्हिडीओ चालू असेल तर आवाज ब्रेक होतो तसेच विद्यार्थ्यांच्या घरातील व आसपासचा गोंगाट अडथळा निर्माण करतो.
१४. विद्यार्थ्यांची उपस्थिती :
ऑनलाईन तासासाठी किंवा इतर उपक्रमांसाठी काही विद्यार्थ्यांना उपस्थित राहायचे असले तरी मर्यादा येते. उदा, एखादा सांस्कृतिक कार्यक्रम असेल व प्रथम, द्वितीय वर्षातील दोन्ही विद्यार्थी एकत्र केले तर कार्यक्रमासाठी काही ॲप आपल्याला १०० विद्यार्थी किंवा व्यक्तींची मर्यादा देतात.
दररोजच्या तासाची उपस्थिती ठेवण्यातही अडचणी निर्माण होतात. विद्यार्थी कधी-कधी आपल्या सोयीनुसार जॉईन व लेफ्ट होतात.
१५. काही विद्यार्थी मागे पडण्याची शक्यता :
अनेकवेळा तेच तेच विद्यार्थी उत्तरे किंवा प्रतिसाद देतात, काही विद्यार्थी सहभाग घेत नाहीत असे विद्यार्थी अभ्यासात मागे पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

१६. मूल्यमापन मर्यादा :

अनेकवेळा विद्यार्थी उत्तरे देतात, व्हिडीओ बंद असेल तर पाहून उत्तरे देत आहेत की मनाने सांगत आहेत याचा अंदाज येणे कठीण होते तसेच, चाचणी परीक्षा सोडवताना उत्तरे सर्व करून लिहीले जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. ऑनलाईन शिक्षक-प्रशिक्षणात जरी अडथळे आले तरी कोव्हिड-१९ सारख्या महामारीमुळे ऑनलाईन शिवाय पर्याय नाही. ही गोष्ट मान्य करावीच लागेल. जरी शिक्षक-प्रशिक्षणात शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना आव्हानांना सामोरे जावे लागले तरी ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापन आज काळाची गरज आहे.

आव्हानांवरील करता येण्याजोगे उपाय :

१. तांत्रिक शिक्षणाची उपलब्धता करावी.
२. साधनांचा पुरवठा मूबलक असावा.
३. इंटरनेटची उपलब्धता, सुविधा असणे आवश्यक आहे.
४. विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देण्याचा प्रयत्न करावा.
५. विद्यार्थ्यांसोबत भावनिक संबंधही जोपासण्याचा प्रयत्न करावा.
६. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची पूर्ण माहिती करून घ्यावी.
७. विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढवण्याचा प्रयत्न करावा.
८. आधुनिकतेचा स्वीकार करावा व अध्यापन पद्धतीत बदल करावेत.
९. अध्यापनासाठी सादरीकरणाची पूर्वतयारी करावी.(पीपीटी,इत्यादी)
१०. विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देऊन उपस्थिती वाढविण्याचा प्रयत्न करावा. उपस्थितीच्या नोंदी, स्क्रीनशॉट किंवा इतर मार्गांनी ठेवाव्यात.
११. विद्यार्थ्यांना स्वतः च्या गतीने शिकण्यासाठी पुरेसा वेळ द्यावा.
१२. मूल्यमापनात पारदर्शकता आणण्याचा प्रयत्न करावा.
वरील सर्व बाबींचा विचार करता ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनात, शिक्षक-प्रशिक्षणासमोर अनेक आव्हाने आहेत त्यावर योग्य ते उपाय करून ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापन कसे प्रभावी होईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

१. भिंताडे वि. रा.,(२००६), शैक्षणिक संशोधन, पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
२. चंद्रकांत मोरे, सदानंद भिलेगांवकर(२००८),शैक्षणिक संशोधन, पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
३. अरविंद दुनाखे.(२००६), शिक्षण प्रशिक्षण, पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० लिंग संवेदनशीलता आणि मानसशास्त्राची भूमिका

डॉ. मनोज कांता बोराटे

प्राचार्य

श्री शिवाजी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय मासवड पुणे

प्रस्तावना

प्राचीन काळातील गुरुकुल पद्धतीपासून ते आज अखेर भारतातील शिक्षणक्षेत्राने आपल्या वेगळेपणाची जाणीव जगासमोर सतत मांडली आहे. आणि त्याचा इतिहासही आपणास पाहता येतो. तत्वज्ञान विज्ञान वैदिक गणित भाषा संस्कार विचार दृष्टिकोन कौशल्य आरोग्य विविध प्रकारच्या कला यांत संगीत चित्रकला नृत्य या सर्वच बाबतींत भारत देश संपूर्ण जगाचा मार्गदर्शक आहे असे म्हंटले तरी वावगे ठरणार नाही. कारण भारतातील विविध भाषांचा कलांचा सांस्कृतिक वैविध्याचा अभ्यास इतर देशांतील अभ्यासक पूर्वीपासूनच भारतात प्रत्यक्ष येवून करीत आहेत. भारतातील शिक्षण पद्धतीसाठी अनेक आयोग समीत्या यांची नेमणूक करून भारतीय शिक्षणपद्धती ही ठरलेल्या आकृतीबंधाप्रमाणे ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य करीत आहे. सद्यस्थितीत १९८६च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाप्रमाणे आपली शिक्षणपद्धती सुरू होती. मानवाने आपल्या अलौकिक बुद्धिने अनेक क्षेत्रात जी घडवून आणली त्यामुळे समाजात सुद्धा अनेक परिवर्तने झाल्याने साहजिकच यांचा परिणाम समाजातील गरजा अपेक्षा बदलत गेल्या. कौशल्याधारीत क्षमताधारीत शिक्षणाची चर्चा होऊ लागली आणि या शैक्षणिक धोरणात बदल घडवून आणण्याची प्रीवर्तन करण्याची चर्चा सर्वत्र होऊ लागली. जवळ जवळ ३४ वर्षांनंतर प्रचलित शिक्षण पद्धतीत सुधारणा करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाची निर्मिती होऊन विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी कौशल्य विकसनासाठी क्षमता विकसनासाठी आणि संशोधनात्मक वृत्ती वाढविण्यासाठी विचार झाला पाहिजे अशा प्रकारची मते पुढे येऊ लागली.

भारत सरकारने के.कस्तुरीरंगन यांचे अध्यक्षतेखाली एक समीती नेमली होती. त्या समीतीच्या शिफारसींच्या आधारे नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा भारत सरकारच्या मंत्रीमंडळाने मान्य केला. शालेय आणि उच्च शिक्षणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना यात मोठ्या प्रमाणावर वाव देण्यात आला आहे. एकविसाव्या शतकातले हे पहिले शैक्षणिक धोरण असून ३४ वर्ष जुन्या १९८६ च्या शैक्षणिक राष्ट्रीय धोरणाची जागा नवे धोरण घेणार आहे. सर्वांना संधी निष्पक्षता दर्जा प्रवडणारे आणि उत्तरदायित्व या स्तंभावर याची उभारणी करण्यात आली आहे. २०२३ च्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी याची सांगड घालण्यात आली आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक समग्र बहुशाखीय २१ व्या शतकाच्या गरजांना अनुरूप करत भारताचे चैतन्यशील प्रज्ञावंत समाज आणि जागतिक ज्ञान महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडवणे आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या क्षमता पुढे आणणे हा या धोरणाचा प्रमुख मानस आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची ध्येये

१. सर्वासाठी उच्च दर्जाचे शिक्षण देऊन एक समन्यायी व ऊत्साही असा ज्ञानी समाज निर्माण करणारी एक शिक्षण प्रणाली विकसित करणे.
२. आपल्या देशाला एकत्र जोडून ठेवणारा आणि बदलत्या जगातील आपल्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या यांची जाणीव मूलभूत अधिकार कर्तव्ये व संविधानात्मक मूल्ये यांच्याप्रती सखोल आदरभाव निर्माण करणे.
३. मानवी हक्क निरंतर विकास आणि राहणीमान विश्वकल्याण आणि त्यातून प्रतिबिंबीत होणारा एक खराखुरा जागतिक नागरीक यांच्या विश्वासाहार्य बांधिलकिस सहाय्यभूत ठरणारे कौशल्ये मूल्ये आणि वृत्ती यांची जोपासणा करणे. वरील तिन्ही ध्येयांचा विचार केल्यास असे लक्षात येते की ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी उच्च दर्जाचे शिक्षण समान न्याय आणि उत्साह या गोष्टी नमूद केल्या आहे असा समाज घडविण्यासाठी प्रत्येकाने आपली जबाबदारी ओळखून भूमिका आणि मूल्ये यांच्या समन्वयातून राष्ट्रासाठी पर्यायाने देशासाठी आपले वर्तन चांगले ठेवून एक आदर्श समोर ठेवावा हे अपेक्षित आहे. आणि एक जागतिक नागरीक म्हणून आपली स्वतःशी आणि इतरांशी समाजाप्रती राष्ट्राप्रती आणि देशाप्रती बांधिलकी ठेवून आपल्या क्षमतांबरोबरच दृष्टिकोनही सातत्याने विकसित करावा असे अपेक्षित आहे.

समाजाचे स्वरूप निश्चित करताना अनेक घटक अनेक दबाव आव्हाने आणि अनेक प्रेरणा असतात. शिक्षणाची प्रेरणा ही सर्वात सुखदायक असते. समाज बदलवायचा म्हटला तर तो अनेक मार्गांनी बदलता येतो. कायद्याचा बडगा हा समाज आणि समाजातील कुनीती बदलण्यास प्रेरक ठरू शकतो. परंतु तो तीतका सुखदायक व आनंदाने स्विकारला जाणारा असावा. सामाजिक पुनर्रचनेचे ते एक हत्यार मानले जाते. शिक्षणाद्वारे माणसा-माणसांतील आंतरिक व बाह्य बदल अपेक्षित असतात. समाजातील बदल हे कायद्याने राजकीय दृष्ट्या घडू शकतात. आपल्या भारतीयांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन आणि जीवन पद्धती ही निराळी आहे. अनेक धर्म विश्वासा जाती-उपजाती अनेक संस्कृती अनेक भाषा अशा विविधतेने आपला देश व्याप्त आहे. त्यादृष्टिने समाजाच्या स्थितीचे दर्शन आपणास

घडते. यासाठी आपल्याला आपल्या समाजाच्या आजच्या स्थितीचे आकलन होणे महत्वाचे असते. समाजाचे सद्यस्थितीतील चित्र पाहिले तर फार विदारक असे आहे. भारतीय राज्यघटना वंशलिंगभाषा व धर्म या आधारावर कोणताही भेदभाव होणार नाही याची हमी देते. यादृष्टिने शिक्षणातून लिंग संवेदनशीलता निर्माण करणे आवश्यक आहे. सद्यस्थितीत स्त्रीयांना दुय्यम वागणूक दिली जाणारी अनेक उदाहरणे आपणास भारतीय समाजामध्ये दिसतात. स्त्री भ्रूणहत्या, बलात्कार, कुडावळी, कौटुंबिक हिंसाचार, बालविवाह, स्त्रीयांचा शारीरिक-मानसिक छळ इत्यादी घटनांमधून स्त्रीयांना समाजामध्ये दुय्यम स्वरूपातील वागणूक दिली जात असल्याचे दिसते.

लिंग संवेदनशीलता

एखादी व्यक्ती स्त्री आहे किंवा पुरुष आहे म्हणून तिच्याकडून ज्या अपेक्षा केल्या जातात त्याचा संदर्भ लिंग भावाशी असतो स्त्रिया व पुरुष यांच्यात समाजाने निर्माण केलेला संबंध म्हणजे लिंगभाव होय.

लिंग संवेदनशीलता म्हणजे 'स्त्री व पुरुषांमध्ये भेदभाव न करता त्यांना एकसमान वागणूक देणे होय'.

किंवा 'स्त्री व पुरुष असे साचेबद्ध भूमिकेने न पाहता त्यांच्या विचारांचा, स्वतंत्राचा आदर करण्यास शिकणे म्हणजे लिंग संवेदनशीलता होय. बऱ्याचदा समाजामध्ये स्त्री पुरुषांच्या शरीर रचनेमध्ये फरक आहे म्हणजेच चेहऱ्याची ठेवण, शरीरयष्टी, उंची या अर्थाने त्याचबरोबर स्त्री व पुरुषांनी कसे वागावे यांच्या कल्पना समाज नकळतपणे लादतो. उदाहरणार्थ स्त्रीने सहनशील व नम्र असावे व पुरुषांनी रडू नये अशाप्रकारे लिंग संवेदनशीलता हा सामाजिक संरचनेतून घडविला जातो. पुरुषप्रधान समाजात लिंगभावाची क्र संवेदनशीलतेची जडणघडण पुरुषांना झुकते माप देणारे असते. आणि स्त्रीयांना पक्षपाताची वगणूक दिली जाते. त्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते हे टाळण्यासाठी लिंग संवेदनशीलता रुजविणे आवश्यक आहे.

लिंग संवेदनशीलता रुजविण्याची गरज

समाजातील सद्यस्थिती बदलवावयाची असेल तर लिंग संवेदनशीलतेबाबत समाजात जनजागृती होणे आवश्यक आहे. आणि याच पार्श्वभूमीवर आपणाला लिंग संवेदनशीलतेची गरज स्पष्ट करता येईल.

१. स्त्रीयांचा मानसिमान वाढविणे

समाज कुटुंबात आजही स्त्रीयांना प्रत्येकवेळी दुय्यम स्थान दिले जाते. मानसिमानाच्यावेळी सुद्धा त्यांना बेरजेत धरले जात नाही. हे पहिल्यांदा कुटुंबातून झाले पाहिजे कारण कुटुंबातून ही संवेदनशीलता वाढविली तर समाजात समभाव वाढेल पर्यायाने देशात पण त्यांना मानसिमान मिळेल.

२. मुले व मुली यांच्यात भेदभाव टाळणे

कुटुंब समाज शाळा यांमध्ये अनेकदा मुले व मुली यांच्यात भेदभाव केला जातो. कुटुंबात मुली हे दुसऱ्यांचे धन आहे. अशी विचारधारा असल्याने त्यांना कुटुंबात व्यवस्थीत पाहिले जात नाही. समाजातील चालीरिती बंधने ही मुलांपेक्षा मुलींनाच जास्त असतात. अशा वेळी भेदभाव होतो. शाळेतसुद्धा या बाबतीत मुलींना हवे तेवढे स्वातंत्र्य मिळत नाही. उदा. शाळेतील शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला 'तुम्ही मुली आहात' याची जाणीवपूर्वक जाणीव करून दिली जाते. त्यातून भेदभाव होतो तो होता कामा नये.

३. मुलींना निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य हवे

मुलींना स्वतःचे निर्णय घेण्यास घर शाळा यांतून स्वातंत्र्य दिले जात नाही. घरात वडील किंवा भाऊ यांचे निर्णय त्यांना स्विकारवे लागतात. शिक्षण घरातील छोट्या मोठ्या गोष्टी घटना सण उत्सव समारंभ या व अशा अनेक बाबतींतील निर्णय यांमध्ये त्यांना विचारात घेतले जात नाही. उलट 'तुला काय समजते?' अशी भूमिका आपली असते. असे न करता घरातील अगदी छोट्यातील छोट्या निर्णयात सुद्धा त्यांचे विचार घेतले पाहिजे. शैक्षणिक करीयर असेल जीवनातील निर्णय असतील तर त्यावर तीची मते निर्णय घेतला पाहिजे की ज्यांतून तीचा आत्मविश्वास वाढीस लागेल व भावी आयुष्य चांगले जगता येईल.

४. सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी

समाजात स्त्रीयांविषयी जो दृष्टिकोन आहे म्हणजे चुल आणि मुल आजही ग्रामीण भागांमधून असे वातावरण आपणास पाहावयास मिळते. अजूनही स्त्रीयांना जून्या चालीरिती पाळाव्या लागतात. या बाबतीत जनजागृती होणे आवश्यक आहे. कुटुंबाचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलणे आवश्यक आहे. यात काही सांस्कृतीक बदल सुद्धा अपेक्षित आहेत. आजही काही मंदीरांमध्ये महिलांना जाण्यास प्रवेश नाकारला जातो. या विषयीचा सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होत नाही तोपर्यंत समाज चांगली प्रगती करू शकत नाही. देशाचे प्रतिनिधीत्व महिलेने केले तरीसुद्धा तीच्या क्षमतांवर समाज विश्वास ठेवू शकत नाही. या सर्व गोष्टींमध्ये परिवर्तन होणे आवश्यक आहे.

५. सामाजिक स्थिरता व शांतता मिळविण्यासाठी

आज देशात तसेच समाजात प्रसार माध्यमांतून महिलांवर होणा-या अत्याचाराच्या बातम्या पाहावयास मिळतात. या कारणाने समाजमन अस्वस्थ असलेले दिसून येते. समाजाला स्थिरता व समाजात शांतता हवी असेल तर उच्च कोटीतील मूल्यांचा संस्काराचा

विकास होणे आवश्यक आहे असे झाले तर भावी समाजाची निर्मितीज्ञानाधिष्ठित होऊन स्थिर व शांतता निर्माण करणारी असेल म्हणून लिंगसंवेदनशीलतेची आवश्यकता आहे .

मानसशास्त्राची भूमिका

मानसशास्त्रामध्ये मानवी वर्तनाचा अभ्यास केला जातो . या वर्तनावर अनेक आंतरबिह्य घटक परिणाम करित असतात . मानसशास्त्रातील विविध संकल्पनांचा विचार या दृष्टिने प्रस्तुत ठिकाणी केला आहे . म्हणजे मानसशास्त्रातील प्रेरणाभावनाअवधानक्षमतासंवेदनशीलता या संज्ञांच्या माध्यमातून आपण दैनंदिन जीवनातून या विषयाची जाणीव जागृती करू शकतो . म्हणजेच अतीतयुगातील स्त्री व पुरुष यांच्या योगदानावर चर्चा करून तात्कालीन परिस्थिती सांगून संवेदनशीलता वाढविता येवू शकते . सद्यस्थितीत लोकशाहीतील सहभागाकडे अवधान देवून त्यांचे लक्ष वेधून घेता येईल . तसेच समाज सुधारकांचे विचारयांनी केलेले कार्य यांद्वारे प्रेरणा देता येईल . समाजात त्यांच्या आदर्श विचारांची कृती घडवून येताना त्यांच्यात भावनिक बदल सुद्धा झालेले दिसतील . थोडक्यात फक्त 'काय' द्यायचे? याचा विचार करून चालत नाही तर ते 'कसे' द्यावे? या विषयी मानसशास्त्र मार्गदर्शन करित असते . विद्यार्थ्यांच्या भावनामानसिक आरोग्यबुद्धिमत्तासृजनशीलतागरजाशारीरिकमानसिकभावनिकसामाजिक विकास यांचाही विचार या संदर्भात करावा लागतो .

समारोप

आज शिक्षणामुळे बऱ्याच क्षेत्रात स्त्रीया आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविताना दिसत आहेत . स्वतःमधील असलेल्या क्षमताजिद्दविकाटीसहनशीलतास्वावलंबनस्वाभिमान या घटकांच्या जोरावर आणि शिक्षणातून मिळालेल्या संधीचा उपयोग आत्मविश्वासाने करणारी पीढी निर्माण होईल अशी पीढी कुटुंबसमाजराष्ट्र आणि देशाचे भवितव्य घडविण्यासाठी सक्षम असेल .

संदर्भ

१. वी . मदनराय . पवार २०१६ लिंगभावशाळा आणि समाजजळगावप्रशांत पब्लिकेशन . लिंगभाव संवेदनशीलता जाणे २०११ महिला विकास कक्षमुंबई विद्यापीठमुंबई .
२. भारतीय शिक्षणअंक सप्टेंबरऑक्टोबर२०२० .
३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण२०२० .

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० लादण्यासाठी हरीतीकीकरण

प्रा. सुनिल विष्णू पुंड

सहाय्यक प्राध्यापक

श्री शिवाजी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, सासवड, जि. पुणे

१. प्रस्तावना

आज दिवसेंदिवस पर्यावरणात अनेक प्रकारचे बदल होत आहेत. जगातील पर्यावरण विषयक अनेक समस्यांना संपूर्ण मानवजात सामोरी जात आहे. वाढते प्रदूषण, कचरा व्यवस्थापन, लेकसंख्यावाढ, साधनसंपत्तीचा वेगवान वापर, वनांचा हिराव, वन्यजीवांचा हिराव इत्यादीमुळे जैवविविधता धोक्यात आली आहे. जागृतीक तापमानवाढ ही तर मोठी समस्या जगापुढे आ वासुन उभी आहे. पर्यावरणातील झालेल्या बदलांविषयी प्रत्येकजण चिंता व्यक्त करताना दिसत आहे. पर्यावरणाच्या झालेल्या हिरावामुळे जगातील प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात पर्यावरण संरक्षणाविषयी अनेक विचार येतात. पर्यावरणाचे शिक्षण शालेय स्तरावरूनही औपचारिक पद्धतीने दिले जाते. याच प्रमाणे हे पर्यावरणविषयक शिक्षण अनौपचारिक पद्धतीने किंवा स्वतःप्रेरीत होऊन घेता येते. आपल्यापैकी अनेकजण पदव्या घेऊन शिक्षणाचा टेभा मिरवत सुशिक्षित असल्याचा आव आणत असतात.

खूपजण पर्यावरणाच्या संरक्षणाविषयी मोठमोठी भाषणे देतात. परंतु “लोकां सांगे ब्रम्हज्ञान.....” या उक्तीप्रमाणे केवळ भाषणबाजी करणारेच जास्त प्रमाणात दिसून येतात. तरीही प्रत्यक्ष कृती करणारे थोड्या प्रमाणात का होईना प्रसूत आहेत. शिक्षण हे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करते. म्हणूनच शालेय वयापासूनच विद्यार्थ्यांच्या मनावर पर्यावरण विषयक योग्य संस्करण केले गेले तर भावी पीढी ही पर्यावरणविषयक जागृत होऊन पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणारी असेल. यासाठी शालेय स्तरापासूनच विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमातूनच पर्यावरणाची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे. म्हणूनसाठी शालेय अभ्यासक्रमातील विविध पाठांमध्ये पर्यावरणाची मूल्ये रुजविण्याचा अभ्यासक्रमाचा अधिक प्रमाणात समावेश असणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये अभ्यासक्रमा व पाठ्यक्रमांमध्येही मोठा बदल होणार असून भावी पीढ्यांना योग्य मार्गदर्शन करणारा अभ्यासक्रम असणे आवश्यक आहे.

२. अर्थ

हरीतीकीकरण या शब्दाचा अर्थ सांगताना “कायाकल्प” असा शब्द वापरला तरी वावगे ठरणार नाही. कारण कायाकल्प करणे म्हणजे अशी एखादी प्रक्रिया की जीच्यामुळे एखादी गोष्ट पूर्णपणे शुद्ध होऊन तीचे कामकाज अगदी व्यवस्थित चालेल. थोडक्यात कायाकल्प म्हणजे गेलेली ऊर्जा नष्ट जाणे इत्यादी पुन्हा प्राप्त करून देणारी प्रक्रिया असे सांगता येईल.

३. व्याख्या

१. हरित म्हणजे हिरवे आणि हरीतीकीकरण म्हणजे पर्यावरणविषयक जाणीव व योग्य दृष्टिकोन निर्माण करणे.
२. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी व्यक्तीच्या मनामध्ये योग्य जाणीव निर्माण करणे म्हणजे हरीतीकीकरण होय.
३. पृथ्वीवरील पर्यावरणविषयक सर्वच बाबींचे संरक्षण व संवर्धन करण्याच्या दृष्टिने व्यक्तीमनामध्ये घडवून आणलेले परिवर्तन म्हणजे हरीतीकीकरण.
४. नैसर्गिक गोष्टींचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी व्यक्तीमधील योग्य क्षमतांचा विकास म्हणजे हरीतीकीकरण होय.
५. हरीतीकीकरण म्हणजे पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाची आवड व अभिरूची निर्माण करणे तसेच पर्यावरण विषयक मूल्यांची रुजवणूक करणे होय.
६. हरीतीकीकरण म्हणजे पर्यावरणीय समस्यांची जाणीव होऊन त्या समस्या सोडविण्याचे आकलन होणे.

४. गरज

आपली पृथ्वी ही केवळ एक ग्रह नाही तर ती एक सजीवसृष्टी आहे. जी ज्यामध्ये अनेक परिसंस्था कार्यरत आहेत. परिसंस्थेतील प्रत्येक सजीवाचा इतर सजीवांशीच नाही तर निर्जीव घटकांशीसुद्धा निकटचा संबंध येतो. परस्परांच्या आंतरक्रियांमुळे परिसंस्थेचे संतुलन विघटन होऊन नाही याची दक्षता निसर्गात घेतलेली असते. मात्र इतर सजीवांच्या तुलनेत मनुष्य हा सर्वात बुद्धिमान आणि विवेकशील प्राणी असल्यामुळे पर्यावरण संवर्धन व संरक्षणाची संपूर्ण जबाबदारी मानवाचीच आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

मानवाला आजच्या प्रगत स्थितीपर्यंत पोहचण्यासाठी अनेक वर्षांचा कालावधी पार करावा लागला. बुद्धिच्या जोरावर मानवाने ही प्रगती साधली असून सृष्टीतील सर्व सजीवांवर मानवाने अधिराज्य गाजवले आहे. मानवाने निसर्गातील अनेक गोष्टींचा वेगवान वापर

केला . मानवाने उत्तीच्या विविध टप्प्यांमध्ये अनेक सुधारणा केल्या . मानवाने स्वतःचा विकास साधत असताना पर्यावरणाच्या होणाऱ्या हिसाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले . म्हणूनच तर मनुष्य प्राणी सर्वात बुद्धिमान असुनही मानवी जीवनच आज धोक्यात आलेले आहे . याचे एकमेव कारण म्हणजे पर्यावरणाचा झालेला हिस . आणि पर्यावरणाचा होणारा हाच हिस थांबला नाही पर्यावरणाचे संवर्धन व संरक्षण झाले नाही तर मानवच्या भविष्यातील पीढीचे अस्तित्वच धोक्यात येऊ शकते . याठीच जगातील प्रत्येक मानवाच्या मनामध्ये हरितीकीकरण करण्याची आवश्यकता आहे .

५ . महत्व

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हे शिक्षणाचे मुळ उद्दिष्ट आहे . सर्वांगीण विकास म्हणजे बालकाचा ज्ञानात्मक भावनात्मक आणि शारीरिक विकास करणे . परंतु या विकासाच्या नावाखाली मानवाने पर्यावरणाची जी दयनीय अवस्था करून टाकली आहे ती निश्चितच क्लेशदायक आहे . पर्यावरणाचा विचार करणारे फारच थोडक्या प्रमाणात दिसून येतात . याची काही उदाहरणे म्हणजे महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील रहिवाई पॅपेर आसाम राज्यातील मोलाई जादव यांसारख्या पर्यावरण साक्षर व्यक्तींची देता येतील . इतकेच नव्हे तर स्वीडन या देशातील पर्यावरण कार्यकर्ती ग्रेटा थुनबर्ग हीने तर वयाच्या सोळाव्या वर्षी स्वीडनच्या संसदेसमोर पर्यावरणविषयक आंदोलन केले . मोलाई यांना तर २०१५ मध्ये भारत सरकारच्या पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे . या उदाहरणांमधूनच औपचारिक शिक्षणाप्रमाणेच अनौपचारिक पद्धतीने ही पर्यावरण शिक्षणाद्वारे मनुष्याच्या मनाचे हरितीकीकरण होणे किती महत्वाचे आहे हे लक्षात येते .

शालेय पर्यावरणीय शिक्षणाद्वारे विविध प्रकारच्या कृती प्रकल्प आणि उप विद्यालयीन स्तरावर राबवल्याशिवाय आणि विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग प्राप्त केल्याशिवाय या विषयाचे मूळ उद्दिष्ट साध्य होणार नाही . पर्यावरणासंबंधी सकारात्मक दृष्टिकोनावरोबरच निसर्गाबद्दल प्रेम आणि आदर संवेदनशीलता मीडिनेटकेपणा निसर्गाबरोबर एकरूपता निसर्गसंगत जीवनशैलीचा अंगीकार स्वच्छता महजीवन कृतीशीलता इत्यादी मूल्यांचा विकास विद्यार्थ्यांमध्ये व्हावा यासाठी शालेय शिक्षणातील अभ्यासाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते .

६ . उद्दिष्टे

अभ्यासातून होणाऱ्या हरितीकीकरणातून सामान्यतः पुढील उद्दिष्टे साध्य होऊ शकतात .

- १ . पर्यावरणाविषयी अभिरूची निर्माण करणे .
- २ . पर्यावरणाच्या विविध अंगांविषयी कुतुहल निर्माण करणे व त्याचे आकलन होण्यास मदत करणे .
- ३ . पर्यावरणाच्या संवर्धनावरोबरच संरक्षणाची जाणीव जागृतीसह संवेदना जागृत करणे .
- ४ . पर्यावरणाशी संबंधित समस्या ओळखण्यास आणि त्या सोडविण्यास आवश्यक कौशल्ये आत्मसात करण्यास मदत करणे .
- ५ . पर्यावरणाशी संबंधित वैयक्तिक आणि सामुहिक स्तरावर विविध प्रकारचे कार्यक्रम उप आणि प्रकल्प राबविणे .

बुद्धिमत्ता सर्जनशीलता कल्पकता सहकार्य परिश्रम सद्विचार आणि उत्साह यांच्या बळावर शालेय स्तरावर विविध उप राबवून वरील ठरविलेली उद्दिष्टे साध्य होऊ शकतात .

७ . पाठ्यपुस्तकांद्वारे हरितीकीकरण

पाठ्यपुस्तकांद्वारे हरितीकीकरण करणे म्हणजे विविध स्तरावरील विद्यार्थ्यांना पर्यावरणविषयक वर्तन व संकल्पनांचे शिक्षण देऊन उद्याचे जबाबदार नागरीक बनविण्याबरोबरच त्यांच्यामध्ये पर्यावरणविषयक मूल्यांची रुजवणूक करणे होय . विद्यार्थी मनावर पाठ्यपुस्तकांमधील आशय प्रतिबिंबित होत असतो . शालेय अध्ययन अध्यापन कार्यात विद्यार्थी विद्यार्थी पाठ्यांशाच्या अध्ययनातून जीवन जगण्यास सज्ज होऊन चिकित्सक विचार करण्यास सज्ज होतात . म्हणून शालेय पाठ्यपुस्तकांमधील आशयाद्वारे पर्यावरण निसर्ग व जैवविविधतेसंबंधी जागृती करणे आवश्यक आहे .

अध्यापन कार्यात अभ्यासाची ध्येये व उद्दिष्टे साध्य करताना तसेच विविध प्रकारचा आशय विद्यार्थ्यांपर्यंत नेमकेपणाने पोहचविण्यासाठी पाठ्यपुस्तके शिक्षकांना मोलाची मदत करतात . शालेय विषयांतील आशयाद्वारे विद्यार्थ्यांना पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन समजावणे हाच पाठ्यपुस्तकांच्या हरितीकीकरणामागचा मूळ उद्देश . पाठ्यपुस्तकांच्या हरितीकीकरणामुळे पर्यावरणीय शिक्षण कसे सुकर होईल याचा विचार सुरुवातीलाच पाठ्यपुस्तक तयार करताना केला जातो . विद्यार्थ्यांपर्यंत केवळ आशय पोहचविणे महत्वाचे नसून त्या आशयामधून पर्यावरणविषयक योग्य दृष्टिकोन निर्माण होणे महत्वाचे असते . यासाठी पाठ्यपुस्तकांची भूमिका फार महत्वाची ठरते .

भाषा हे व्यक्तीच्या मनातील विचार प्रकट करणाचे साधन आहे . विविध भाषांमधील पाठ्यपुस्तकांद्वारे पर्यावरणविषयक ज्ञान विद्यार्थ्यांपर्यंत त्यांच्या मातृभाषेतून पोहोचविल्यास विद्यार्थी पर्यावरणविषयक अधिक जागृत होऊन उद्याची पीढी पर्यावरण साक्षर होण्यास मदत होईल . आणि त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन होण्यास हातभार लागेल . भाषाविषयक पाठ्यपुस्तकांमधून विविध पाठकथा, कविता, अभंग, ओव्या, जादय, चरीत्र, आत्मचरीत्र, प्रवासवर्णने, स्थूलवाचन इत्यादींद्वारे विविध प्रकारचा आशय समाविष्ट झालेला असतो .

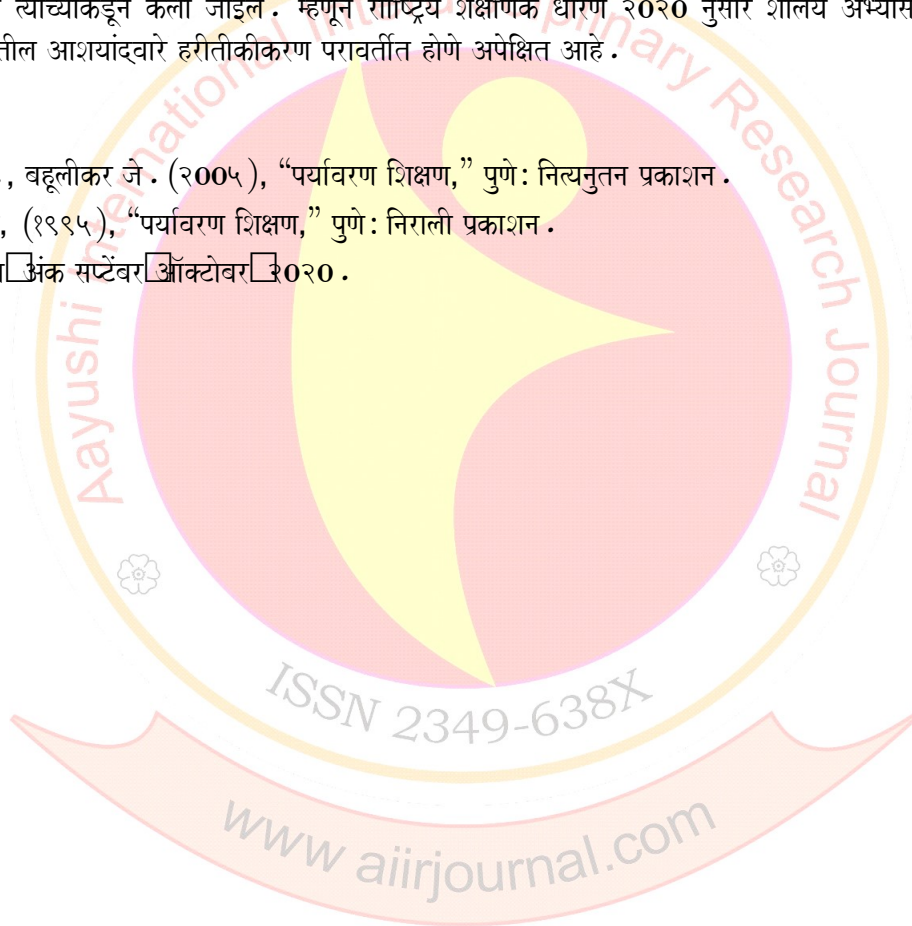
या आशयाशी निगडित पूर्वज्ञान जागृत करताना शिक्षकांनी पर्यावरणविषयक संदर्भ देणे आवश्यक आहे . उदा . मराठी भाषेतील 'वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे' हि कविता, हिंदीतील 'आम का पेड' हा पाठ तसेच इंग्रजीतील 'The Babool Tree' यांसारखे पाठ शिकविताना प्रस्तावनेपासूनच वनस्पतींची माहिती व उपयोग, गरज, महत्व, विविधता इत्यादींचे महत्व पटवून देऊन त्यांचे संवर्धन व संरक्षण कसे महत्वाचे ठरेल हे सांगितले पाहिजे .

समारोप

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकास करण्यास शाळा महत्वाची भूमिका पार पाडते . पुस्तके हे विद्यार्थी व शिक्षक यांना वर्तन परिवर्तनासाठी सहाय्यभूत ठरते . शालेय अभ्यासक्रमांतून विद्यार्थ्यांवर पर्यावरणविषयीचे मूल्ये, दृष्टिकोन, आवडी, निवडी यांद्वारे साधक वर्तन घडते . विद्यार्थ्यांच्या अशा वर्तनासाठी त्यांना कुटूंबातून, शाळेतून, समाजातून प्रेरणा दिली पाहिजे . अशा प्रेरणेमुळे प्रेरीत होऊन पर्यावरणविषयक योग्य कृती त्यांच्याकडून केली जाईल . म्हणून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार शालेय अभ्यासक्रमातील विविध विषयांच्या पाठ्यपुस्तकांतील आशयांद्वारे हरीतीकीकरण परावर्तीत होणे अपेक्षित आहे .

संदर्भग्रंथ

- १ . पारसनस एच ., बहलीकर जे . (२००५), "पर्यावरण शिक्षण," पुणे: नित्यनुतन प्रकाशन .
- २ . पाटील गजानन, (१९९५), "पर्यावरण शिक्षण," पुणे: निराली प्रकाशन .
- ३ . भारतीय शिक्षण अंक सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०२० .

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-2020 व शिक्षकांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास

डॉ. नितु सुनील गावंडे

वरिष्ठ अधिव्याख्याता

जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, वर्धा

सारांश (Abstract):

राष्ट्राला प्रगतीपथावर घेऊन जाणारे कुशल व स्वयंपूर्ण असे मनुष्यबळ निर्माण करणारे शिक्षण मिळावे या हेतूने आपल्या देशाने २९ जुलै २०२० रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० पारित केले. या धोरणाने शिक्षण व्यवस्थेला एक नवी दृष्टी दिली जी आपल्या राष्ट्राला सातत्याने न्याय्य व चैतन्यमय ज्ञानी समाजामध्ये परिवर्तीत करण्याची दिशा देते. शिक्षणातून बालकाच्या सर्व प्रकारच्या बौद्धिक, भावनिक, शारीरिक, सामाजिक, क्षमतांचा समग्र विकास घडवून आणणे तसेच उच्च दर्जाची कल्पनाशक्ती, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, सहज व प्रभावी सुसंवाद कौशल्य या क्षमतांचा विकास साधून संतुलीत असे व्यक्तिमत्व विकसित करणे, हे शिक्षणाचे अंतिम ध्येय असावे असे या धोरणाने सुचवले आहे. शिक्षण प्रणाली मध्ये 'शिक्षक' हा महत्वपूर्ण घटक असतो. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासांमध्ये शिक्षकाची महत्वाची भूमिका असते. शिक्षकाचे ज्ञान, कौशल्ये व दृष्टीकोन याचा प्रत्यक्ष सहसंबंध अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेशी असतो. त्यामुळे शिक्षकाला काळाच्या गरजेनुसार अद्ययावत असणे आवश्यक असते. त्यासाठी शिक्षकांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास होणे महत्वाचे असते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० मध्ये शिक्षकांच्या सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाच्या दृष्टीने मार्गदर्शक सूचना दिलेल्या आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधात शिक्षकांच्या सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची संकल्पना, विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता विकासाच्या संदर्भात त्याची गरज व महत्व विशद करण्यात आले आहे. शिक्षकांनी काळाच्या गरजेनुसार आवश्यक ज्ञान, कौशल्ये वृद्धिंगत करणे व स्वतःच्या उणीवा दूर करण्यासाठी स्वयं प्रेरणेने व्यावसायिक विकासाच्या विविध उपलब्ध संधींचा तसेच रेडीओ, टीव्ही, वृत्तपत्रे, electronics social media, पुस्तके, मासिके, इ. च्या माध्यमातून स्वतःला समृद्ध करणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारे प्रस्तुत शोध निबंधात NEP-2020 मध्ये अंतर्भूत शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासाच्या संदर्भात केलेल्या शिफारशी व विविध पैलूंच्या अनुषंगाने चर्चा करण्यात आली आहे.

Key words: व्यावसायिक विकास, अध्यापनशास्त्र, निरंतर, सेवांतर्गत, विचारप्रवाह, इ.

उद्दिष्टे (Objectives):

- १) सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची संकल्पना व महत्व विशद करणे.
- २) सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची उद्दिष्टे जाणून घेणे.
- ३) विविध स्तरावर शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासाची गरज स्पष्ट करणे.
- ४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- 2020 मधील शिफारशींचा अभ्यास करणे.

सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास :

शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास ही एक निरंतर प्रक्रिया आहे. व्यावसायिक विकास हा अचानक घडणारा एखादा प्रसंग नसून ती एक यशाला चालना देणारी महत्वाची प्रक्रिया आहे. सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासात शिक्षकांच्या दैनंदिन गरजा आणि कौशल्ये यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षकांचा सातत्याने, निरंतर, सुसंगत, व्यावसायिक विकास आवश्यक आहे.

“शिक्षकांच्या व्यावसायिक वाढीसाठी विविध उपक्रमांद्वारे त्यांचे व्यावसायिक ज्ञानसतत अद्ययावत ठेवण्यासाठी जे विविध कार्यक्रम आखले जातात त्याला सेवांतर्गत प्रशिक्षण असे म्हणतात.” – एम. बी. बुच

सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची उद्दिष्टे:

- १) सेवेत असलेल्या शिक्षकांची व्यावसायिक अर्हता वृद्धिंगत करणे.
- २) स्वयंअध्ययन, स्व-विचार व सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देणे.
- ३) नवनवीन आधुनिक विचारप्रवाह, तंत्रे साधन सामग्री स्वीकारण्यास मदत करणे.
- ४) शिक्षकाला अध्यापन विषयामध्ये प्रभुत्व मिळवण्यासाठी मदत करणे.
- ५) NCERT, SCERT, DIET इ. राष्ट्रीय, राज्य, व जिल्हा स्तरावरील शिखर संस्थांद्वारे दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षण कार्यक्रमातून व्यावसायिक कौशल्ये विकसित करणे.
- ६) नवनवीन अध्ययन-अध्यापन तंत्रे अवगत करण्यास प्रेरित करणे.
- ७) शिक्षकांमध्ये सहकार्य, अभिरुची, अभिवृत्ती विकसित करणे.

- ८) अभ्यासक्रमातील आशय, पद्धती व मूल्यमापन तंत्रे यांच्यातील बदलानुरूप आवश्यक माहिती व कौशल्य अवगत करण्यास सहाय्य करणे.

विविध स्तरावर शिक्षकांच्या व्यावसायिक तयारीची व विकासाची गरज :

शिक्षकाची व्यावसायिक तयारी व विकास सेवापूर्व व सेवांतर्गत या दोन्ही शिक्षण प्रक्रियेत होत असते. सेवापूर्व प्रशिक्षणात प्रारंभिक स्वरूपातील व्यावसायिक परिवर्तन अपेक्षित असते. शिक्षकी व्यवसायासाठी आवश्यक सखोल ज्ञान, त्याला आवश्यक नैतिक अधिष्ठान, हक्क व कर्तव्य या संबंधीचे कायदेशीर ज्ञान निर्माण करणे हे महत्वपूर्ण कार्य शिक्षकांच्या व्यावसायिक तयारीत अपेक्षित आहे. बदलत जाणारे तंत्रज्ञान, त्यानुसार अध्यापन पद्धतीचा स्वीकार या सर्व गोष्टींचा परिचय सेवांतर्गत प्रशिक्षणाच्या काळात होणे आवश्यक असते. शिक्षणाची ठरवलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षणाच्या सर्वच स्तरावर शिक्षक महत्वपूर्ण भूमिका निभावतो. शिक्षकाला स्वतःचे मुल्यांकन करता येणे हाही त्याच्या व्यवसायाचा एक भाग आहे. अध्यापनकार्य उत्कृष्ट करण्यासाठी आपल्यामध्ये असलेल्या क्षमता, सामर्थ्ये शिक्षकाला माहित असले पाहिजे. परंतु त्याचबरोबर आपल्या कमतरता जाणून घेण्याची क्षमता त्याच्या ठिकाणी असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

शिक्षकांच्या व्यावसायिक क्षमता निश्चित करणे व त्या विकसित करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे असा नवीन विचार प्रवाह शिक्षण प्रणालीत आलेला आहे. शिक्षक हा शैक्षणिक गुणवत्ता विकास प्रक्रियेतील सर्वात प्रभावी घटक मानला जातो. त्या दृष्टीने शिक्षकांमधील विषयज्ञान, अध्यापन कौशल्य, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर इ. क्षमता वृद्धिंगत करणे आवश्यक आहे. राष्ट्रनिर्माण व राष्ट्रविकासाचे कार्य करताना शिक्षकाला विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात व त्यासाठी काळानुरूप स्वतःमध्ये क्षमता वाढवाव्या लागतात.

शिक्षकाला पार पाडाव्या लागणाऱ्या विविध भूमिका:

- १) **मुल्यसंवर्धन करणारा** : विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोनासोबतच नैतिक मुल्यांची रुजवणूक व संवर्धन शिक्षकाला करावे लागते.
- २) **मानवी संबंध विकसित करणारा** : व्यक्तीचा विकास समाजातून होतो तर समाज व्यक्तीच्या विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करतो. मानवी संबंधांना महत्व देणारा नागरिक घडवण्याचे कार्य शिक्षकाला करावे लागते.
- ३) **व्यक्तीस्वातंत्र्याचा उपासक** : आजची शिक्षण पद्धती ही विद्यार्थी केंद्रित असल्याने प्रत्येक वयोगटातील विद्यार्थ्यांचे मानसशास्त्र लक्षात घेऊन तसेच प्रत्येकाला सहभागी होण्याची संधी देऊन शिक्षकाला अध्यापनाचे कार्य करावे लागते.
- ४) **व्यवसाय मार्गदर्शक व समुपदेशक** : अध्यापना बरोबर शिक्षणातून मनुष्यबळ निर्माण व्हावे यादृष्टीने शिक्षणाच्या प्रत्येक स्तरावर शिक्षकाला विद्यार्थ्यांच्या क्षमता व अभिरुची लक्षात घेऊन व्यवसाय मार्गदर्शन करावे लागते.
- ५) **संशोधक** : संशोधन ही ज्ञानाची जननी आहे. शिक्षकामधील संशोधन वृत्ती त्याला सर्जनशील कार्य करण्यास व नवोपक्रम हाती घेण्यास प्रेरक ठरते.
- ६) **उपचारात्मक अध्यापन कर्ता** : अपेक्षित उद्दिष्टांपर्यंत न पोहचू शकणाऱ्या व अभ्यासात तुलनेने मागे पडलेल्या विद्यार्थ्यांच्या समस्यांचे निदान करून त्यावर उपचारात्मक अध्यापनाकरीता नियोजन करता यायला पाहिजे.
- ७) **लोकशाहीचा पुरस्कर्ता** : भारतीय घटनेत नमूद केलेली स्वातंत्र्य, न्याय, समता, बंधुता या तत्वांचा पुरस्कार व लोकशाहीतील ही शाश्वत मुल्ये शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवली पाहिजे.

रवींद्रनाथ टागोर म्हणतात , “ A Teacher can never truly teach unless he is still learning himself. A lamp can never light another lamp unless it continues to burn its own flame,”

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-2020 मधील शिफारशी:

- १) शालेय शिक्षणातील सर्व स्तरावरील सर्व विद्यार्थ्यांना व्यासंगी, उत्फुर्त, उच्चशिक्षित, व्यावसायिकदृष्ट्या प्रशिक्षित आणि सुसज्ज शिक्षकांकडून शिकवले जावे अशी शिफारस व्यक्त करण्यात आली आहे.
- २) शिक्षकांचा निरंतर व्यावसायिक विकास अतिशय लवचिक व विभागवार केलेल्या अभ्यासक्रमावर आधारित असेल.
- ३) यामध्ये स्वतःला काय शिकायचे आणि कशाप्रकारे शिकायचे आहे, हे शिक्षक ठरवू व निवडू शकतील.
- ४) शिक्षकपदी नव्याने काम करावयास सुरुवात केलेल्या उमेदवारांसाठी खास ओळख सत्र(Induction) आयोजित करण्यात येईल व त्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्याच्या प्रक्रिया अस्तित्वात आणल्या जातील.
- ५) पसंतीनुरूप व्यावसायिक विकास करता यावा व प्रत्येक शिक्षकाच्या व्यावसायिक कारकीर्दीच्या आलेखाचे मूल्यमापन करता यावे यासाठी सर्व राज्यांनी तंत्रज्ञानावर आधारित प्रणाली अस्तित्वात आणावी.
- ६) शिक्षकांच्या निरंतर व्यावसायिक विकासाचा अभ्यासक्रम ठरवण्याची कोणतीही मध्यवर्ती पद्धती नसेल.
- ७) शिक्षकांच्या प्रशिक्षणात Cascademodel पद्धतीचे प्रशिक्षण नसेल आणि त्याचे नियम देखील कडक नसतील.
- ८) शिक्षकांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी प्रशिक्षक म्हणून योग्य व्यक्तींची काळजीपूर्वक निवड केल्या जाईल.

- ९) प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण हे प्रभावीपणे दिले जाईल. त्यांच्या पूर्वतयारीसाठी त्यांच्या भूमिकेमध्ये यासाठी स्वतंत्र कालावधी असेल.
- १०) शिक्षकांना स्व-विकास घडवून आणण्यासाठी तसेच नवनवीन व आधुनिक अध्यापन तंत्रे अवगत करून स्वतःला अद्ययावत ठेवण्यासाठी सातत्याने त्यांना संधी उपलब्ध करून दिली जाईल.
- ११) शिक्षकाने स्वतःच्या क्षमता व कौशल्ये ओळखून काळाच्या गरजेनुसार आवश्यक नवीन तंत्रे शिकण्यासाठी नेहमी तयार असावे अशा स्वरूपाचा दृष्टीकोन विकसित केला जाईल.
- १२) शिक्षकांनी त्यांचा सातत्याने व्यावसायिक विकास करावा यासाठी आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्य, स्थानिक अशा विविध स्तरावर विषयज्ञान व अध्यापन पद्धती संबंधी कार्यशाळांचे आयोजन करण्यात येईल.
- १३) शिक्षकांना त्यांच्या व्यावसायिक गरजा ओळखून त्यानुसार प्रशिक्षण घटक संच(TrainingModule)निवडता येईल. त्यादृष्टीने online पद्धतीने त्यांना विविध पर्याय उपलब्ध करून दिले जातील.
- १४) शिक्षक व मुख्याध्यापक यांच्या नवनवीन कल्पना, अध्यापन तंत्रे व त्यांनी शाळेत घेतलेल्या विविध उपक्रमांची माहिती इतरांना व्हावी यासाठी त्यांना online व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात येईल.
- १५) प्रत्येक शिक्षकाने प्रत्येक वर्षात साधारणतः एकूण ५० तास विविध प्रकारची प्रशिक्षणे, कार्यशाळा, मार्गदर्शन सत्रे इ. कार्यक्रमांना उपस्थित राहून स्वतःला अद्ययावत करणे अपेक्षित आहे.
- १६) शिक्षकांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास साधत असतांना ज्या विविध कार्यशाळा आयोजित करण्यात येतात, त्यामध्ये सद्यस्थितीवर आधारित समस्या व आशयाचा अंतर्भाव असेल.
जसे-
  - १) पायाभूत साक्षरता व अंकज्ञान संदर्भात नवनवीन अध्यापन पद्धती व तंत्रे,
  - २) अध्ययन निष्पत्तींचे आकारिक व संकलित मूल्यमापन,
  - ३) व्यक्तिगत व क्षमता आधारित अध्ययन आणि संबंधित अध्यापन पद्धती उदा. प्रायोगिक अध्ययन, कलात्मक, क्रीडात्मक व गोष्टींवर आधारित तंत्रे इ.
- १७) शालेय नेतृत्व विकसनांतर्गत सर्व शाळा प्रमुख (प्राचार्य, मुख्याध्यापक) व शाळासंकुल प्रमुखांच्या स्वतःच्या निरंतर नेतृत्व व व्यवस्थापन कौशल्य विकसनासाठी विविध online व offline कार्यशाळा व व्यासपीठ उपलब्ध करून शाळा प्रमुखांचा देखील वर्षभरात एकूण ५० तास सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास होईल.
- १८) शाळा प्रमुखांच्या व्यावसायिक विकासामध्ये नेतृत्व कौशल्य व व्यवस्थापन कौशल्य विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल. तसेच आशयज्ञान व अध्यापन पद्धतीचा समावेश या मोड्यूलमध्ये करण्यात येईल.
- १९) विद्यार्थ्यांची संपादनूक वाढण्यासाठी व त्यांच्या विविध विषयांतील कौशल्य विकसनासाठी शाळा स्तरावर विविध प्रकारच्या अध्यापनाची तंत्रे व पद्धतींची योजना आखून क्षमता व अध्ययन निष्पत्ती आधारित शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून त्यावर काटेकोरपणे अंमलबजावणी व्हावी यादृष्टीने शाळा प्रमुखांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास करण्यात येईल. उदा. चर्चासत्रे, व्याख्याने, परिसंवाद इ.

निष्कर्ष (Findings) :

- १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ला अपेक्षित विद्यार्थ्यांचा समग्र विकास(Holisticdevelopment)करण्यासाठी शिक्षकांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास महत्वाचा आहे.
- २) NEP-2020या धोरणात सुचवल्याप्रमाणे केंद्र व राज्य शासनाच्या वतीने NCERT, NIEPA, SCERT,MIEPA,DIET इ. शैक्षणिक संस्थांद्वारे राष्ट्रीय, राज्य, व जिल्हा स्तरावर तसेच स्थानिक स्तरावर विविध प्रकारची प्रशिक्षणे, मार्गदर्शन सत्रे, कार्यशाळांचे आयोजन नियमितपणे व्हावे असे अपेक्षित आहे.
- ३) शिक्षकांनी विविध स्तरावर सातत्याने आयोजित व्यावसायिक विकासाच्या विविध प्रकारच्या संधींचा पुरेपूर लाभ घेऊन स्वतःमधील क्षमता वृद्धिंगत करणे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.
- ४) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्ता विकासाच्या दृष्टीने स्वतःच्या गरजा ओळखून, स्वतःमधील उणीवा दूर करण्यासाठी व काळाची आव्हाने पेलण्यासाठी स्वतःला ज्ञान व कौशल्यानिशी अद्ययावत करणे गरजेचे आहे.
- ५) कोविड -१९ ची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन यासारख्या आपात्कालीन परिस्थितीत विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुरु राहावे यासाठी online अध्ययन-अध्यापनाची नवीन तंत्रे शिक्षकांनी अवगत करणे ही काळाची गरज आहे.
- ६) शिक्षकांनी विविध प्रकारच्या TV, Radio, Newspaper, electronic media,सारख्या प्रसार माध्यमातून स्वतःला समृद्ध करणे अपेक्षित आहे.

- ७) शिक्षकांनी स्वतःच्या सर्जनशीलता, प्रतिभाशक्ती, कल्पनाशक्ती, संशोधन वृत्ती इ. सुसक्षमतांचा उपयोग करून नवनिर्मितीला चालना द्यावी जेणेकरून इतर शिक्षक व विद्यार्थ्यांना त्याचा फायदामिळेल.

संदर्भ :

- 1) National Education Policy-2020,
- 2) National Education Policy-1986
- 3) National Curriculum Framework-2005

Researches:

- १) बिचुकले भाग्यश्री, “शिक्षकांची कौशल्ये वाढविण्यासाठी आयसीटीचा वापर.” Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies, ISSN 2278-8808, 2013-14
- २) Muhammad Dilshad, Bashir Hussain and Humera Batool, “Continuous Professional Development of Teachers.” Bulletin of Education and Research, December 2019, Vol. 41, No. 3 pp. 119-130

Websites:

- 1) <http://www.nmu.ac.in>
- 2) <http://shodh.inflibnet.ac.in>
- 3) <http://mr.eferrit.com>
- 4) <http://lib.unipune.ac.in>
- 5) <http://itpd.ncert.gov.in>
- 6) <http://mr.vikaspadia.in>
- 7) <http://www.netinebag.com>

स्पष्टीकरण व राऊंड - रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. केशव रामभाऊ मोरे

सहाय्यक प्राध्यापक,

रयत शिक्षण संस्थेचे, आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा.

प्रास्ताविक :- (Introduction)

शिक्षकाला परिणामकारक अध्यापन करावयाचे असेल तर आशय व विद्यार्थी यांनुसार अचूक अध्यापन पद्धती व तंत्राची निवड करता यायला हवी. आशय, विद्यार्थी व अध्यापन पद्धती व तंत्राचे सहजगत्या एकात्मिकरण करणे ज्या शिक्षकाला जमते तो शिक्षक हा यशस्वी होतोच. यासाठी प्रथमतः त्या अध्यापन पद्धतीचे व तंत्राचे बारीक- सारीक मुद्दे, वैशिष्ट्ये शिक्षकाला माहिती असायला हवेत. विषयाचे स्वरूप, सहाय्यक साधनसामग्रीची उपलब्धता, विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान, त्यांची आवड व कुवत इत्यादी गोष्टींचा विचार करून अध्यापन पद्धती व तंत्र ठरवायला हवे. अर्थातच त्यासाठी शिक्षकाला विविध अध्यापन पद्धती, तंत्रे, सूत्रे, कार्यनीती माहिती असायला हव्यात. सदर पेपरमध्ये स्पष्टीकरण व राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास संशोधकाने केला आहे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व :- (Need & Importance of the Research)

विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य भावना निर्माण करण्यासाठी सहकार्यात्मक अध्ययनामधील राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढविला जातो. राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्रामध्ये प्रत्येक सहभागी सदस्य आपल्या कल्पनांचा परिचय करून देतो, प्रत्येकाला चर्चेला हातभार लावण्याची संधी दिली जाते, एकमेकांना कल्पना मांडण्यासाठी उत्तेजन दिले जाते व एखादी समस्या सोडवली जाते. तसेच विविध विषयांवर वेवेगळ्या कल्पनांचा स्वीकार केला जातो.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांनी विविध विषयांवर आपली मते प्रदर्शित करावीत, विचार मांडावेत, कल्पना मांडाव्यात अशी अपेक्षा आहे. राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या सहाय्याने विविध प्रश्न, विविध विषय विद्यार्थ्यांना चर्चेसाठी दिले जातात. या तंत्राच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांचा चर्चेतील सहभाग, वचनबद्धता, निष्ठा आणि उत्साह वाढवता येतो. या तंत्रामध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या कल्पना विचारल्या जातात. विद्यार्थ्यांनी विविध विषयांवर आपली मते प्रदर्शित करावीत, आपले विचार मांडावेत, आपल्या कल्पना मांडाव्यात, त्यांचा आत्मविश्वास वाढवा यासाठी या संशोधनाची गरज आहे. तसेच स्पष्टीकरण व राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी या संशोधनाची गरज आहे.

समस्या विधान :- (Statement of the Research)

स्पष्टीकरण व राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे :- (Objectives of the Research)

१. '२१ व्या शतकातील शिक्षकाच्या बदलत्या भूमिका व कौशल्ये' ह्या घटकावर संपादन चाचणी विकसित करणे.
२. स्पष्टीकरण व राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन परिकल्पना (Research Hypothesis)

'स्पष्टीकरण' तंत्रापेक्षा 'थिंक पेअर शेअर' या तंत्राच्या सहाय्याने अध्यापन केल्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सकारात्मक फरक पडतो.

शून्य परिकल्पना :- (Null Hypothesis)

स्पष्टीकरण व राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राच्या सहाय्याने अध्यापन केले असता विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये कोणताच फरक पडत नाही.

संशोधनाची व्याप्ती :- (Scope of the Research)

१. सदर संशोधनामध्ये सातारा शहरातील आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशनचा समावेश केलेला आहे.

संशोधनाची मर्यादा :- (Limitation of the Research)

- सदर संशोधन शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० यापुरते मर्यादित आहे.
- सदर संशोधन ज्ञान आणि अभ्यासक्रम विषयातील '२१ व्या शतकातील शिक्षकाच्या भूमिका व कौशल्ये' या घटकापुरते मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती :- (Research Method)

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

नमुना निवड :- (Selection of the Sampling)

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा या महाविद्यालयाची निवड सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने केली. तसेच नियंत्रित व प्रायोगिक गटाची निवड सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीतील लॉटरी पद्धतीने केली आहे. समान गट अभिकल्पाचा वापर करून ३५ विद्यार्थ्यांची नियंत्रित व ३५ विद्यार्थ्यांची प्रायोगिक गटात नमुना म्हणून निवड केली.

संशोधन अभिकल्प:- (Research Design) पूर्व आणि उत्तर चाचणी समान गट अभिकल्पाची निवड सदर संशोधनासाठी केली आहे.

संशोधन साधन :- (Research Tool)

प्रस्तुत संशोधनाची माहिती संकलित करण्यासाठी संशोधकाने स्वतः तयार केलेली वस्तुनिष्ठ स्वरूपाची २५ गुणांची '२१ व्या शतकातील शिक्षकाच्या भूमिका व कौशल्ये' या घटकावर आधारित पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी वापरण्यात आली.

संशोधनाची कार्यपद्धती:- (Research Procedure)

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. समान गट अभिकल्पाचा वापर करून विद्यार्थ्यांची दोन समान गटात विभागणी करून पहिल्या नियंत्रित गटास स्पर्ष्टीकरण व दुसऱ्या प्रायोगिक गटास राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राचा वापर करून विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर होणाऱ्या परिणामाची तुलना करण्यात आली. 'टी' परिक्षिका या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करून संशोधनाचे निष्कर्ष काढण्यात आले.

संशोधनासाठी संख्याशास्त्रीय तंत्रे :- (Statistical Techniques)

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने मध्यमान, प्रमाण विचलन, 't' परिक्षिका या संख्याशास्त्रीय तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन :-

दोन्ही गटावरील अध्यापन झाल्यानंतर, घटक चाचणी गुणदान झाल्यावर सांख्यिकीय परिमाण यांचा वापर केला असता दिसलेले निरीक्षण खालील सारणीत मांडलेले आहे.

कोष्टक क्रमांक १

स्पर्ष्टीकरण व राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राचा विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर होणाऱ्या परिणामासंदर्भात
मध्यमान, प्रमाण विचलन व 't' मूल्य दर्शविणारे कोष्टक

गट	विद्यार्थी संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	नमुना 't' मूल्य सार्थकता स्तर		प्राप्त 't' मूल्य	परिकल्पनेसंदर्भात निर्णय
				०.०५	०.०१		
नियंत्रित गट	३५	१०.५७	१.७०	१.६६४	२.३७४	१०.६७*	त्याग
प्रायोगिक गट	३५	१४.४२	१.२८				

निरीक्षण व अर्थनिर्वचन :-

वरील कोष्टक क्र. १ वरून असे दिसून येते की, प्राप्त 't' मूल्य १०.६७ हे दोन्ही सार्थकता स्तरावरील नमुना 't' मूल्यापेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे शून्य परिकल्पनेचा ०.०५ व ०.०१ या दोन्ही सार्थकता स्तरावर त्याग करावा लागेल.

निष्कर्ष :- (Conclusions)

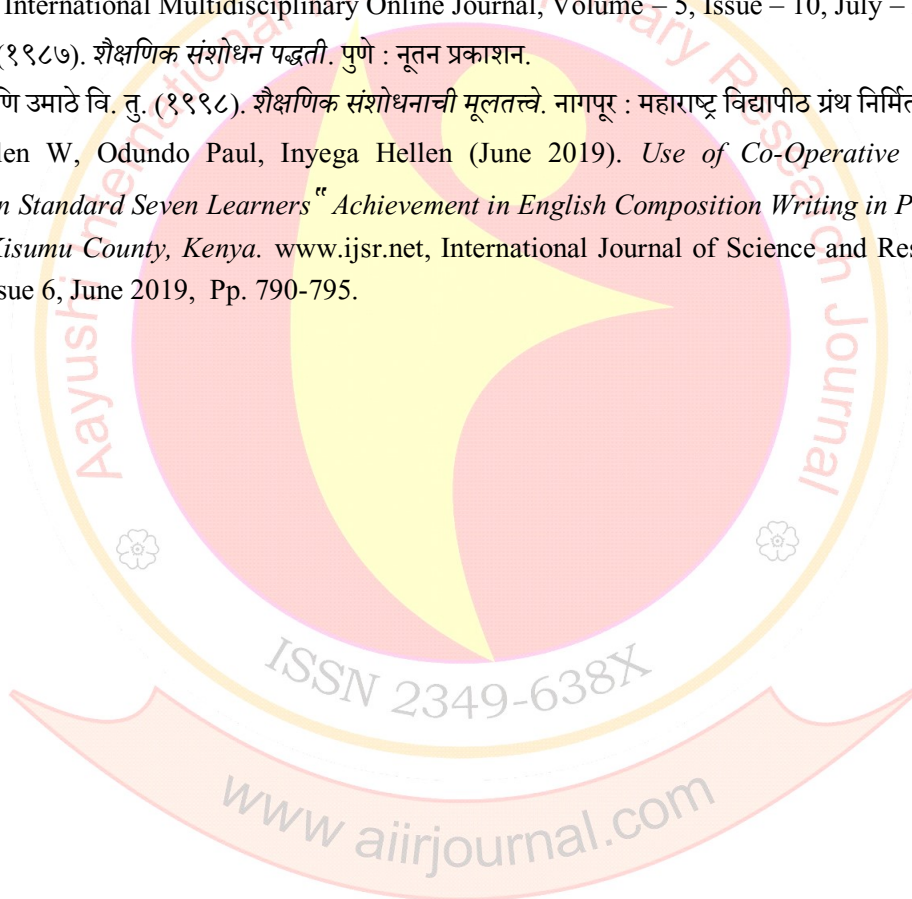
'२१ व्या शतकातील शिक्षकाच्या भूमिका व कौशल्ये' या घटकाच्या अध्यापनासाठी स्पर्ष्टीकरण या तंत्रापेक्षा राऊंड-रॉबिन ब्रेनस्टॉर्मिंग या तंत्राचा वापर जास्त उपयुक्त आणि परिणामकारक आहे.

शिफारशी :- (Suggestions)

१. प्राध्यापकांनी आपल्या अध्यापनात सहकार्यात्मक अध्ययन पद्धतीच्या विविध तंत्रांचा घटकाला अनुसरून वापर करावा.
२. अध्यापनात विविध तंत्रांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना आपली मते, विचार, कल्पना मांडण्याची संधी द्यावी.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. आहरे चिंतामणी आणि पगारे प्रशांत (२०१७). उच्च प्राथमिक स्तरावर गणित विषयाचे ज्ञानरचनावादी अध्यापन व त्याची परिणामकारकता. www.srjis.com, Scholarly Research Journal for Humanity Science & English Language, Feb.-March, 2018, VOL- 6/26, Pp. 7763- 7767.
2. चव्हाण गणेश (२००९). अध्ययन-अध्यापन पारंपरिक ते आधुनिक. पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.
3. दांडेकर वा. ना. (१९९७). शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र. पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
4. धाबळे अतुल, (जुलै, २०२०). उच्च माध्यमिक स्तरावर अर्थशास्त्र विषयातील संख्याशास्त्र अध्यापनात 'सामूहिक अध्ययन पद्धती' च्या परिणामकारकतेचा अभ्यास. मैत्रीच्या पत्तीकडे, जुलै, २०२०, पान नं. ४२-४४.
5. पवार अमोल (१९९८). माध्यमिक स्तरावर हिंदी विषयासाठी भूमिकापालन प्रतिमानाद्वारे अध्यापन परिणामकारकतेचा अभ्यास. www.isrj.in, International Multidisciplinary Online Journal, Volume – 5, Issue – 10, July – 2016, Pp. 1-3.
6. भिंताडे वि. रा. (१९८७). शैक्षणिक संशोधन पद्धती. पुणे : नूतन प्रकाशन.
7. मुळे रा. श. आणि उमाठे वि. तु. (१९९८). शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे. नागपूर : महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.
8. Kamau Hellen W, Odundo Paul, Inyega Hellen (June 2019). *Use of Co-Operative Round Robin Technique on Standard Seven Learners " Achievement in English Composition Writing in Public Primary Schools in Kisumu County, Kenya.* www.ijsr.net, International Journal of Science and Research (IJSR), Volume 8 Issue 6, June 2019, Pp. 790-795.

महाराष्ट्रातील प्राथमिक स्तरावरील शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी बालरक्षकांची भूमिका व परिणामकारकता : एक अभ्यास

अनुराधा कडाजी चव्हाण

विषय सहायक

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते आजपर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी म्हणजे सहा ते चौदा वयोगटातील सर्व मुले शालेय शिक्षण प्रवाहात दाखल होऊन त्यांना इयत्ता आठवी पर्यंतचे शिक्षण मोफत मिळावे यासाठी विचार करण्यात आलेला आहे. भारतीय राज्य घटनेच्या 45 व्या कलमांमध्ये ही राज्यघटना अंमलात आल्यापासून दहा वर्षांच्या आत देशातील सर्व बालकांना त्यांच्या वयाचे 14 वर्ष पूर्ण होईपर्यंत सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण देण्यासाठी शासन प्रयत्नांची पराकाष्ठा करील अशी निःसंदिग्ध ग्वाही देण्यात आली. या मार्गदर्शक तत्वानुसार 1960 पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी चे उद्दिष्ट साध्य व्हायला हवे होते परंतु विविधांगी आणि विविध स्तरीय प्रयत्नानंतरही आपण या उद्दिष्टापासून दूरच आहोत.

सन 1968 मध्ये स्वतंत्र भारताने आपले पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. त्यात 1975 पर्यंत 14 वर्षे वयापर्यंतच्या सर्व मुलामुलींना मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याचा निर्धार व्यक्त केला होता. त्यानंतर प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी ठरवून घेतलेले ही कालमर्यादा इ.स.वी. सन 1980, 1985 व 1990 अशी वाढत गेली. सन 1986 मध्ये केंद्र शासनाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. त्यात 1995 पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा निर्धार करण्यात आला होता. तसेच प्राथमिक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय स्तरावर विविध आयोगाची स्थापना करण्यात आली. कोठारी आयोग 1964, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 त्यानंतरसुद्धा अद्यापपर्यंत आपण शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामध्ये यशस्वी झालेलो नाही.

केंद्र सरकारने बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 राज्यात 1 एप्रिल 2010 पासून अंमलात आणला. सदर कायद्यांतर्गत 6 ते 14 वयोगटातील प्रत्येक बालकास शाळेच्या पटावर नोंदविले जाणे, बालकांनी नियमित शाळेत येणे आणि त्याला दर्जेदार शिक्षण मिळणे हा हक्क कायद्याने प्राप्त झाला आहे. या कायद्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाला वैधानिक दर्जा प्राप्त झाला. या कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी सुरू झाली तरीसुद्धा 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुले शाळेत दाखल होऊ शकले नाही. याचाच परिणाम राज्यात आजही अनेक बालके विविध कारणांमुळे शाळाबाह्य आहेत हे वास्तव नाकारून चालणार नाही.

सन 2015 साली महाराष्ट्रामध्ये प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना शाळेत आणण्याबरोबरच शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी प्रयत्न करण्यात आले. महाराष्ट्रामध्ये बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियमाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात आली तथापि शिक्षण विभागाने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार सन 2016- 17 मध्ये 98,102 मुले शाळाबाह्य असल्याचे आढळून आले. याचाच पुढील विस्तारित भाग म्हणून जलद प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम राबविण्यात आला. दि.९ जानेवारी २०१७ च्या शासन निर्णयानुसार महाराष्ट्रात सर्वप्रथम “बालरक्षक” संकल्पना अस्तित्वात आली. त्यानुसार शाळाबाह्य मुले शून्यावर आणण्यासाठी निर्धार करण्यात आला. त्यातूनच महाराष्ट्रात सर्वप्रथम बालरक्षक ही संकल्पना अस्तित्वात आली. सदर शासन निर्णयानुसार प्रत्येक तालुक्यासाठी २ बालरक्षक

समन्वयक, शहर साधन केंद्रासाठी ५ बालरक्षक समन्वयक व आदिवासी बहुल केंद्रासाठी दोन बालरक्षक समन्वयक असे एकूण २८७० बालरक्षक समन्वयक सदयस्थितीत महाराष्ट्रत काम करत आहेत.

“शासन व्यवस्थेत काम करून सरकारी वेतन घेणारी व संवेदनशीलपणे मुलांच्या शिक्षणाप्रती उच्च कमिटमेंट असलेली आणि झपाटून काम करणारी व्यक्ती म्हणजे बालरक्षक होय.” ज्या शाळांमध्ये गुणवत्तापूर्ण शिक्षण दिले जाते तेथील मुले शाळाबाह्य होत नाही. म्हणून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे हे बालरक्षक चळवळीचे अंतिम उद्दीष्ट आहे. शाळाबाह्य, अनियमित शाळेत उपस्थित असणारी, कधीही शाळेत दाखल नसलेली, स्थलांतरित होऊन जाणारी, परराज्यातून स्थलांतर होऊन येणाऱ्या बालकांच्या शैक्षणिक समस्या बालरक्षक सोडवत आहेत. तसेच ज्या-ज्या कारणांमुळे मुलांना शाळेत यायला समस्या आहेत त्या सर्व आव्हानांवर बालरक्षक गाव पातळीवरदेखील उपाययोजना करत आहेत. स्थलांतरित होणा-या मुलांसाठी शिक्षण हमी कार्ड चा (Education Guarantee Card) वापर करून बालकांना शिक्षण प्रवाहात टिकवून ठेवण्यात येत आहे. शहरी, ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्रातील मुलांच्या शैक्षणिक समस्या समजून घेऊन पालकांचे समुपदेशन करणे, मुलांना भावनिक व मानसिक आधार देऊन मुलांना शाळेत येतील, टिकती व शिकती करण्यासाठी बालरक्षक महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. प्राथमिक स्तरावरील शाळाबाह्य मुलांची संख्या विचारात घेता राज्यात बालरक्षक चळवळीच्या माध्यमातून शाळाबाह्य मुलांसाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांचा अभ्यास करून ते अधिक परिणामकारक करण्यासाठी संशोधकाने प्रस्तुत संशोधन हाती घेतले आहे. सदर संशोधनामुळे शिक्षकांना शाळाबाह्य मुलांच्या संदर्भात येणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी विविध उपाययोजना, विचारप्रवाह प्रत्यक्ष मूल दाखल करण्यासाठी सदर संशोधनामुळे निश्चितच दिशा मिळेल.

शाळेत दाखल झालेल्या शाळाबाह्य मुलांची सांख्यिकीय माहिती

(शाळा व्यवस्थापन समिती विकास आराखडा)

अ.क्र.	सन	शाळाबाह्य मुले शाळेच्या नियमित प्रवाहात
१	२०१६ - १७	९८१०२
२	२०१७ - १८	७४३७२
३	२०१८ - १९	४२७६८
४	२०१९ - २०	३५३०४
५	२०२० - २१	२६२६४

उपरोक्त सांख्यिकीय माहितीचा विचार करता सन २०१६-१७ मध्ये ९८,९०२ असणारी शाळाबाह्य मुलांची संख्या सन २०२०-२१ मध्ये २६,२६४ पर्यंत आणण्यात बालरक्षक चळवळीच्या माध्यमातून यश मिळाले आहे. ही चळवळ फक्त स्वयंप्रेरणेने काम करणाऱ्या शिक्षकांपुरती मर्यादित न राहता समाजातील विविध घटक ज्यामध्ये बसचालक, विमा प्रतिनिधी देखील काम करत आहेत.

सन २०२०च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात देशातील सुमारे २ कोटी शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आलेले आहे.

संशोधनाची गरज व महत्त्व :

शाळाबाह्य मुलांसाठी स्वयंप्रेरणेने काम करणारे अनेक शिक्षक, पर्यवेक्षीय यंत्रणेतील अधिकारी तसेच स्वयंप्रेरणेने काम करणारे समाजातील विविध घटक 'बालरक्षक' म्हणून काम करत आहेत. महाराष्ट्रातील बालरक्षकांची भूमिका समजून त्यांच्या माध्यमातून सन २०१७ पासून ते आजपर्यंत ७१,५५१ शाळाबाह्य मुलांना

शाळेत दाखल करून शिक्षण प्रवाहात आणण्यात मिळालेल्या प्रयत्नांची परिणामकारकता सर्वासमोर आणणे या प्रस्तुत संशोधनाच्या कार्याची गरज आहे.

1. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 अंतर्गत 6 ते 14 वयोगटातील प्रत्येक बालकास शिक्षण प्रवाहात आणणे.
2. विविध कारणांमुळे सर्वच भागात शाळाबाह्य मुले व मुली आहे हे नाकारता येणार नाही.या सर्व ठिकाणी शाळाबाह्य मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी बालरक्षकांनी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास व परिणामकारक सर्वासमोर आणणे हे प्रस्तुत संशोधनाची गरज आहे.
3. 100% पटनौदणी चे उद्दिष्ट साध्य करणे.
4. विद्यार्थी शाळाबाह्य राहतात या प्रमुख समस्येची सोडवणूक करण्यासाठी या समस्येवर बालरक्षक कसे काम करतात याचा अभ्यास करणे.
5. एक महिन्यापेक्षा अधिक काळ गैरहजर राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शाळेच्या प्रवाहात टिकवून ठेवण्यासाठी उपाय योजना करणे.
6. सामाजिक स्वास्थ्य टिकवून ठेवणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- 1.महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील शाळाबाह्य मुलांना शाळेत आणण्यासाठी केलेले प्रयत्न आणि त्यातील उणीवा अभ्यासणे.
- 2.राज्यातील शाळाबाह्य मुलांसाठी काम करणाऱ्या बालरक्षकांच्या प्रयत्नांची परिणामकारकता तपासणे/अभ्यासणे.
- 3.शाळाबाह्य मुलांसाठी राज्यातील बालरक्षकांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती:

प्रस्तुत संशोधन महाराष्ट्र राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या प्राथमिक शाळेतील बालरक्षक या घटकापुरतीच व्याप्ती असेल.

संशोधनाची मर्यादा:

- 1.प्रस्तुत संशोधन हे महाराष्ट्र राज्यातील प्रत्येक तालुक्यासाठी 2 बालरक्षक समन्वयक, शहर साधन केंद्रासाठी 4 बालरक्षक समन्वयक व आदिवासी बहुल केंद्रासाठी 2 बालरक्षक समन्वयक असे एकूण 2792 बालरक्षक समन्वयक यापुरते मर्यादित आहे.
- 2.प्रस्तुत संशोधन महाराष्ट्र राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या प्राथमिक शाळेतील बालरक्षक या घटकापुरते मर्यादित आहे.
- 3.प्रस्तुत संशोधन हे शाळाबाह्य मुलांसाठी अनेक प्रयत्न होताना दिसून येतात त्यात बालरक्षकांनी केलेल्या प्रयत्नांची परिणामकारकता अभ्यासणे या विषयापुरते मर्यादित आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती:

सर्वेक्षण पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीमधील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

न्यादर्श -

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील २७९२ एकूण बालरक्षक संख्येच्या ५० बालरक्षक, मुख्याध्यापक व शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्य यांची सहेतुक पद्धतीचा वापर करून निवड केली आहे.

माहिती संकलन साधन:

प्रस्तुत संशोधनात बालरक्षकांनी शाळाबाह्य मुलांसाठी केलेल्या कामाची परिणामकारकता अभ्यासण्यासाठी स्वनिर्मित प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण या साधनाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील २७९२ एकूण बालरक्षक संख्येच्या ५० बालरक्षकांना प्रश्नावलीचे विकसन करून प्रश्नावली देण्यात आली. प्रश्नावलीच्या माध्यमातून शाळाबाह्य मुलांच्या संदर्भातील माहिती जाणून घेण्यात आली. १० बालरक्षक, १० मुख्याध्यापक व १० शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्य यांची निवड करून मुलाखत घेण्यात आली. १० बालरक्षकांच्या प्रत्यक्ष शाळाभेटीतून बालरक्षकांच्या कामाचे निरीक्षण करण्यात आले. शाळाबाह्य होण्याची कारणे कोणती आहेत? बालरक्षकांचे अनुभव अशा विविध प्रश्नांचा आढावा घेण्यात आला. सदर माहिती संकलन करण्यासाठी स्वनिर्मित प्रश्नावली, मुलाखत व निरीक्षण या साधनाचा उपयोग करून नोंदीचे अर्थनिर्वाचन करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

निष्कर्ष -

1. शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत हक्क आहे. त्यासाठी प्रत्येक बालकास शाळेच्या पटावर नोंदविले जाणे, बालकांनी नियमित शाळेत येणे आणि त्याला दर्जेदार शिक्षण मिळणे यासाठी राज्यातील बालरक्षक काम करत आहेत.
2. राज्यातील आदिवासी, दुर्गम, वाड्या-वस्त्या, झोपडपट्टी, ऊसतोड, स्थलांतरित, मुलांसाठी राज्यातील ८० टक्के बालरक्षक स्वयंप्रेरणेने काम करत आहेत.
3. अनेकवेळा पालकांचे हंगामी स्थलांतर होते परंतु जालना जिल्ह्यात सन २०१७-१८मध्ये बालरक्षक चळवळीच्या माध्यमातून ५३१० मुले विना वसतिगृह थांबविण्यात यश मिळाले आहे.
4. शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणासाठी स्वेच्छेने व स्वयंप्रेरणेने काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या २८,००० शिक्षकांनी लिंकद्वारे नावनोंदणी केली आहे.

उपाययोजना -

१. शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणासाठी स्वेच्छेने व स्वयंप्रेरणेने बालरक्षक काम करत आहेत. प्रत्येक शिक्षकाने बालरक्षक म्हणून भूमिका पार पाडावी.
2. गाव तेथे बालरक्षक हि संकल्पना राबवणे.
3. शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्य व पालक मुलांच्या शिक्षणासाठी यांच्यात जाणीव जागृती निर्माण करणे.
4. शिक्षण हमी कार्ड योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
५. १००% मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकवून त्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याचे ध्येय साध्य होण्यासाठी बालरक्षकांचे सक्षमीकरण करणे.

समारोप -

केंद्र सरकारने बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009 राज्यात 1 एप्रिल 2010 पासून अंमलात आणला. सदर कायद्यांतर्गत 6 ते 14 वयोगटातील प्रत्येक बालकास शाळेच्या पटावर नोंदविले जाणे, बालकांनी नियमित शाळेत येणे आणि त्याला दर्जेदार शिक्षण मिळावे याकरिता बालरक्षकांचे प्रयत्न सर्वासमोर आणून राज्यातील आदिवासी, दुर्गम, वाड्या-वस्त्या, झोपडपट्टी, ऊसतोड, स्थलांतरित, मुलांसाठी स्वयंप्रेरणेने काम करणाऱ्या शिक्षक, पर्यवेक्षीय यंत्रणेतील अधिकारी व समाजातील विविध घटक म्हणजेच बालरक्षकांचे या संशोधनातून अभ्यास करून सदर उपयोजनात्मक व दिशादर्शक बाबींमुळे शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणात बालरक्षकांनी पार पाडलेली भूमिका निश्चितच सर्वांसाठी महत्त्वपूर्ण होईल. १००% मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकवून त्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याचे ध्येय साध्य होईल.

संदर्भ ग्रंथसूची:

- 1.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 - मानव संसाधन व विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
- 2.राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 - मानव संसाधन व विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली.
- 3.जलद प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र शासन निर्णय दि.9 जाने.2017
- 4.शाळाबाह्य मुले बालरक्षक चळवळ नोट (समता विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे)
- 5.बालकांचा मोफत व शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम 2009
- ६.शाळाबाह्य मुलांचा शोध स्थलांतरित व नियमित मुलांच्या शिक्षणाबाबत राज्य स्तर जिल्हा तालुका केंद्र शाळा पातळीवरील विविध समित्यांची निर्मिती व कार्यवाही राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे परिपत्रक दि.23 ऑक्टो. 2019
- ७.प्रत्येक जिल्ह्यातून स्थलांतरित झालेल्या मुलांना शिक्षण हमी कार्ड उपलब्ध करून देण्याबाबत राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे, दि.16 ऑक्टो.2019
- ८.SARAL Database (Systematic Administrative Reforms For Achieving Learning by Students)
- ९.एक गाव एक बाल रक्षक संपूर्ण राज्यात राबविणेबाबत राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यांचे पत्र दि.२६/१०/२०२०.
- १०.शाळाबाह्य अनियमित व स्थलांतरित मुलांना शाळेच्या प्रवाहात दाखल करण्यासाठी विशेष शोधमोहीम राबविणेबाबत शासन निर्णय दि. २३ फेब्रुवारी २०२१.
- ११.www.samata.shiksha.com संकेतस्थळ समता विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- १२.यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक संशोधन अहवाल सारांश संकलन पुस्तिका.
- १३.प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण आणि साक्षरता कार्यक्रम- शालेय शिक्षण विभाग मंत्रालय, मुंबई.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील माध्यमिक शिक्षकाची भूमिका

प्रा. हरिचंद्र आदिनाथ इंगळे
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, माढा ता. माढा जि. सोलापूर

डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी भारताला महासत्ता बनवण्याचे स्वप्न पाहिले. त्यांच्या मतानुसार भारत केवळ अस्त्र आणि शस्त्रांच्या बाबतीत सामर्थ्य संपन्न होऊन चालणार नाही तर पूर्ण लोकसंख्या ही ज्ञानी व साक्षर झाली पाहिजे. तरच भारत देश आत्मनिर्भर बनेल. या भारताच्या मिसाईल मॅनच्या विचारांचा प्रयत्न २०२० च्या नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये येत आहे. ३४ वर्षांच्या प्रतीक्षेनंतर के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली ९ सदस्यांच्या समितीने जुलै २०२० रोजी धोरणाचा मसुदा तयार केला २९ जुलै ला मंजूर केलेल्या शिफारशी सकृतदर्शनी असल्यातरी स्वागतार्ह आहेत.

२०२० च्या NEP नुसार स्मरणावर भर न देता आकलनावर भर दिला आहे. शिक्षकांची भूमिका understanding level व Reflecting level या स्तरावर अध्यापन करण्याची आहे. सदर धोरणामध्ये केंद्रीय मनयुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नामकरण शिक्षण मंत्रालय, बोर्ड फक्त १२ वा ला, दहावी मंडळ, M.Phil रद्द मातृभाषेतून शिक्षण ९ वी ते १२ वी च्या सत्र परिक्षा, उच्च शिक्षणातही सुधारणा, सर्व सरकारी, खाजगी मान्यताप्राप्त संस्थांसाठी समान नियम, मल्टीडिसिप्लिनरी अभ्यासक्रम, बहुभाषिक शिक्षण विद्यार्थ्यांचे प्रगतीपुस्तक बदलून स्वमुल्यमापन सर्वांसाठी एकच सामायिक प्रवेश परीक्षा, नाविण्यपूर्ण अध्यापनपद्धती शिक्षक सक्षमीकरणाचा समूह, ५+३+३+४ आकृतीबंध, व्यक्तीगत शैक्षणिक कार्यक्रम बक्षीस योजना आंतरविद्याशाखीय विचारांना प्राधान्य शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर, Indian sign language या शिफारशी करण्यात आल्या. NEP २०२० नुसार शिक्षकाने स्वतःमध्ये बदल करण्याची व वेगळ्या भूमीकेची आवश्यकता आहे.

संशोधनाची गरज :-

NEP २०२० नुसार माध्यमिक शिक्षकांनी दृष्टीकोनाचा स्वीकार कितपत केला आहे आपल्या भूमिकेमध्ये काय बदल केला आहे यासाठी सदर संशोधन हाती घेतले. आहे सदर संशोधनाच्या माध्यमातून NEP २०२० च्या नुसार माध्यमिक शिक्षणासंबंधीच्या नावीन्यपूर्ण गोष्टीचे प्रशिक्षण शिक्षकांना देण्यासाठी संशोधनाची गरज आहे. माध्यमिक शिक्षणासंबंधी भविष्यातील शिक्षणाची माहिती माध्यमिक शिक्षकांना देण्यासाठी सदर संशोधन गरजेचे आहे.

महत्त्व :-

सदर संशोधन माध्यमिक शिक्षणाच्या दृष्टीने नवीन काय बदल केले आहेत. हे माहित होण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

संशोधन समस्या :-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील माध्यमिक शिक्षकाची भूमिका

उद्दिष्टे :-

- १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील धोरणाचा अभ्यास करणे.
- २) एनईपी २०२० नुसार माध्यमिक शिक्षकाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- ३) एनईपी २०२० बाबत माध्यमिक शिक्षकांचा अधिक सकारात्मक दृष्टिकोन होण्यासाठी अनुरूप शिफारशी सुचविणे.

संशोधनाची कार्यपद्धती :- सदर संशोधनात वर्णनात्मक संशोधनातील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे.

नमुना निवड :-

सदर संशोधनात असंभाव्यतेर आधारीत सहेतुक नमुना निवड पद्धतीच्या आधारे महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील ५ तालुक्याची सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने निवड करण्यात आली आहे. प्रत्येक तालुक्यातील ४० असे २०० माध्यमिक शिक्षकांची नमुना निवड करण्यात आली आहे. सदर संशोधनासाठी प्रश्नावली गुगल फॉर्म पद्धतीने भरून घेण्यात आली.

साधने तंत्रे :- सदर संशोधनात प्रश्नावली व शेकडेवारी या साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

माध्यमिक शिक्षकांच्या प्रश्नावलीवरून प्राप्त निष्कर्ष :-

- १) एनईपी २०२० मधील विविध शिफारशीची ८०% शिक्षकांना माहिती होती.
- २) एनईपी २०२० मधील ५+३+३+४ या आकृती बंधाची माहिती ७५% शिक्षकांनी घेतली आहे.
- ३) व्हर्च्युअल प्रयोगशाळेसाठी दीक्षा या प्लॅटफॉर्मची माहिती ४५% माध्यमिक शिक्षकांनी घेतली आहे.
- ४) एका भाषिकत्वाकडून बहुभाषिकत्वाकडे हा दृष्टिकोन ७०% शिक्षकांनी स्वीकारला आहे.
- ५) विद्यार्थ्यांसाठी मुल्यमापनामध्ये प्रगती पुस्तक बदलून स्वमुल्यमापन पद्धतीचा स्वीकार ८०% शिक्षकांनी केला आहे. एनईपी नुसार बहुआयामी शिक्षकांची माहिती ७०% शिक्षकांनी हाती घेतली आहे.
- ६) विद्यार्थ्यांना तांत्रिक ज्ञान देवून ऑनलाईन अध्ययन अध्यापन करण्याची तयारी ७०% शिक्षकांना आहे.

- ७) एनईपी २०२० नुसार माध्यमिक शिक्षकांच्या भुमिकेचा स्विकार ६५% शिक्षकांनी केला आहे.
- ८) विशिष्ट अक्षमता असलेल्या मुलांना कसे शिकवायचे याबद्दल रुपरेषा ४५% शिक्षकांना आहे.

शिफारशी :-

- १) एनईपी २०२० च्या शिफारशी वाचनासाठी परिषद किंवा कार्यशाळेचे आयोजन करणे .
- २) एनईपी २०२० नुसार माध्यमिक शिक्षणासंबंधी आढावा घेण्यासाठी शिक्षण तंत्राच्या मार्गदर्शनाची रुपरेषा ठरवणे.
- ३) एनईपी २०२० नुसार व्हर्च्युअल प्लॅटफॉर्मचा अभ्यास केलेल्या शिक्षकांनी इतर शिक्षकांना माहिती घ्यावी.
- ४) एनईपी २०२० नुसार बहुभाषीक शिक्षणाच्या दृष्टिने माध्यमीक शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे.
- ५) शिक्षकांनी स्वतःचे युट्युब चॅनल सुरु करावे.
- ६) शिक्षकांनी विविध विषयावरील जास्त माहितीचे व्हिडीओ तयार करावेत.
- ७) सामाजिक चेतना केंद्रे म्हणून मोफत शालेय पायाभूत सुविधा या योजनेसंबंधी माहिती शिक्षकांना घ्यावी.
- ८) रचनात्मक मूल्यमापन यासंबंधी शिक्षण तंत्राकडून माहिती माध्यमिक शिक्षकांना देण्याची तरतुद करावी.
- ९) शालेय उपक्रांतर्गत भारताच्या भाषाची ओळख विविध माध्यमातून करुन घ्यावी.
- १०) माध्यमीक शिक्षकांना अभ्यासक्रम तज्ञ मंडळीकडून अभ्यासक्रमाची माहिती घ्यावी.

संदर्भग्रंथ :-

- १) भिंताडे वि.रा. - शिक्षणातील संशोधन पध्दती, पुणे : नित्य नुतन प्रकाशन
- २) डॉ. दुनाखे अरविंद (जुन २००६) शालेय व्यवस्थापन, प्रशासन संघटन व नियोजन, नित्य नुतन प्रकाशन
- ३) डॉ. के.यु. घोरमोडे (२००९), उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- ४) WWW. Education. Gov.in

लिंगभाव संवेदना : काळाची गरज

प्रा. डॉ. युवराज यशवंत पवार

सहयोगी प्राध्यापक

श्रीमती पुतळाबेन शाह कॉलेज ऑफ एज्युकेशन सांगली

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरशी सल्लग्रीत

ई मेल- yuvarajypawar@gmail.com

सारांश :

लिंगभाव संवेदना म्हणजे लिंगभाव समानतेच्या चिंतेची संवेदना वाढवणे. हे लोकांना त्यांचे वैयक्तिक दृष्टिकोन आणि विश्वास तपासण्यास आणि दोन्ही लिंगांच्या वास्तविकतेवर प्रश्नचिन्ह लावण्यास मदत करते. लिंगभाव संवेदना लोकांना लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील फरक, लिंगभाव सामाजिकरित्या कसे तयार केले जातात आणि लिंगभाव भूमिकांभोवतीच्या रूढीबद्धता त्यांना लिंगभावाच्या बाबतीत कोणती गृहितक वैध आहेत आणि कोणत्या रूढीबद्धता आहेत हे निर्धारित करण्यास मदत करते. लिंगभाव संवेदनशीलतेची गरज म्हणजे कार्यरत व्यावसायिकांमध्ये संस्थेतील लिंगभाव संवेदनशीलतेच्या महत्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे. प्रस्तुत पेपरमध्ये लिंगभाव संवेदनेचा अर्थ, महत्व, प्रशिक्षण, उपयुक्त पद्धती, कामाच्या ठिकाणी लिंगभाव संवेदना प्रशिक्षणाचे महत्व व लिंगभाव संवेदना निर्माण करण्यासाठी शासकीय पातळीवर होत असलेले प्रयत्न इत्यादींची चर्चा केलेली आहे.

महत्वाचे शब्द : लिंगभाव, लिंगभाव रूढीबद्धता, लिंगभाव संवेदना

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात मुलगा-मुलगी असा भेद मोठ्या प्रमाणात केला जातो. मुलांपेक्षा मुलींना विकासाच्या संधी मिळण्याचे प्रमाण कमी आहे. दर हजार पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. भविष्यात याचे गंभीर परिणाम होतील. याचा विचार प्रत्येकाने करणे आवश्यक आहे. १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या सबलीकरणावर भर दिला आहे. १९९२ च्या कृतिकार्यक्रमात स्त्रीविषयक सकारात्मक भूमिका निर्माण करणेसाठी दहा निर्देश ठरविले आहेत. या निर्देशकानुसार अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकांतून ठरविलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्वच घटकांना प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातही 'स्त्री-पुरुष' समानता या घटकाचा दहा प्रमुख गाभा घटकांत समावेश केलेला आहे. शासकीय पातळीवरून, प्रसार माध्यमांद्वारे, सेवाभावी संस्था, विचारवंत आणि विविध सामाजिक संघटना यांच्याकडून 'स्त्री-पुरुष' समानता या संदर्भात चालना दिली जाते.

परंतु आजही भारतीय स्त्री, पुरुषांच्या बरोबरीने जीवन जगू शकत नाही. आत्मविश्वास, आत्माभिमान व आत्मनिर्भरतेच्या अभावी समाजातील अनेक स्त्रियांचे 'चूल आणि मूल' एवढेच कार्यक्षेत्र दिसते. या गोष्टींचा गांभीर्याने विचार केला तर जवळजवळ ५०% लोकसंख्येचा विकास प्रक्रियेत सहभाग होत नाही. देशातील सर्वच लोकसंख्येचा पूर्णक्षमतेने वापर करून घ्यावयाचा असेल तर स्त्रियांमध्ये, मुलींमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून, त्यांच्यातील क्षमतांचा विकास करून त्यांना आत्मनिर्भर बनविले पाहिजे. यासाठी प्रथम समाजातील पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा तसेच स्त्रियांचाही स्वतःकडे व इतर स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलणे गरजेचे आहे. लिंगभेदामुळे निर्माण झालेली समस्या दूर करण्यासाठी समाजातील सर्वच स्तरात आणि घटकांमध्ये जाणीव जागृती करणे ही काळाची गरज आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये नैसर्गिक व जीवशास्त्रीय दृष्टिकोनातून भेद आहेत. त्याला आपण लिंग असे संबोधतो. लिंगभाव हे सामाजिकदृष्ट्या शिकलेले वर्तन आहे, जे पुरुष आणि स्त्रियांकडून सामाजिक

अपेक्षांवर आधारित आहे. पुरुष आणि स्त्रीत्वाच्या प्रस्थापित नियमांनुसार जगण्यासाठी मुला-मुलींवर अवाजवी दबाव टाकला जातो. मुलींना अनावश्यक सामाजिक नियंत्रण, भेदभाव आणि वर्चस्व सहन करावे लागते. मुलांना भावनिक, सौम्य किंवा भयभीत होण्यापासून परावृत्त केले जाते. लिंगभाव संवेदना लिंगाबद्दल स्पष्ट आणि अचूक दृष्टिकोन देते आणि लिंगभाव हे "स्त्रियां" बदल नसून "लोकांबद्दल" आहे हे समजण्यास मदत करते. किशोरवयीन मुली आणि मुलांना विद्यमान लिंगभाव असमानतेबद्दल संवेदनशील करणे गरजेचे आहे. लिंगभाव संवेदनेद्वारे लिंगभाव आधारित हिंसेबाबत मनोवृत्तीत बदल घडवून आणता येईल. शालेय स्तरावर लैंगिक संवेदना आणि कायदेशीर जागरूकता कार्यक्रम सुरू केल्याने समानता, सर्वसमावेशकता आणि विविधतेची मूल्ये रुजवणे सुलभ होईल. जे किशोरवयीन मुला-मुलींमध्ये निरोगी समाज निर्माण करण्यासाठी आवश्यक आहेत. शिवाय, स्त्रियांशी संबंधित कायद्यांचे ज्ञान आणि लैंगिक संवेदना हे केवळ तरुण मनाचा समतोल विकास साधण्यासाठी महत्त्वाचे नाही तर विद्यार्थ्यांना योग्य मूल्ये, स्वयं-शिस्त आणि राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्यासही मदत करेल.

लिंगभाव संवेदना (Gender Sensitization) :

- लिंगभाव संवेदनशीलता म्हणजे लैंगिक समानतेच्या चिंतेबद्दल जागरूकता वाढवून वर्तनात बदल करणे.
- लिंगभाव संवेदना म्हणजे "वर्तनामध्ये बदल घडवणे आणि आपल्या स्वतःच्या आणि इतर लिंगांबद्दल आपण मानत असलेल्या मतांमध्ये सहानुभूती निर्माण करणे होय."
- लिंगभाव संवेदना लोकांना "त्यांच्या वैयक्तिक वृत्ती आणि विश्वासांचे परीक्षण करण्यात आणि त्यांना माहीत असलेल्या 'वास्तवावर' प्रश्न विचारण्यास मदत करते."
- लिंगभाव संवेदना म्हणजे आपल्या मानसिकतेत एक लक्षणीय बदल घडवून आणण्याच्या गरजेबद्दल लोकांना जागरूक करणे, ज्यामध्ये पुरुष हा भाकरी विजेता (मिळवणारा) आणि स्त्रीला घर सांभाळणारी म्हणून आपण तिच्याकडे पाहतो.

लिंगभाव संवेदनशीलता म्हणजे स्त्रियांना पुरुषांच्या विरोधात उभे करणे नाही. याउलट, लिंगभाव संवेदनशील शिक्षणाचा फायदा दोन्ही लिंगांच्या सदस्यांना होतो. लिंगभावाच्या बाबतीत कोणती गृहितकं वैध आहेत आणि कोणती रूढीबद्ध केलेली सामान्यीकरण आहेत हे निर्धारित करण्यात त्यांना मदत करते. लिंगभाव जागृतीसाठी केवळ बौद्धिक प्रयत्नांची गरज नाही तर संवेदनशीलता आणि खुल्या विचारांची देखील आवश्यकता आहे. हे स्त्री आणि पुरुष या दोघांसाठी जीवन पर्यायांची सर्वात विस्तृत श्रेणी उघडते.

लिंगभाव संवेदीकरणाचे महत्त्व:

- लिंगभाव संवेदनशीलता लिंगाची पर्वा न करता व्यक्तीबद्दल आदर निर्माण करण्यास मदत करते.
- हे लैंगिक अंतर कमी करण्यासाठी, शिक्षण, रोजगार आणि इतर कार्यक्षेत्र आणि कुटुंबातील समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी उरलेल्या अनेक आव्हानांना सूचित करते.
- आधुनिक प्रवाहानुसार, पुरुष आणि स्त्रिया कुटुंब, समुदाय आणि राष्ट्रीय घडामोडींमध्ये समान सक्रिय खेळाडू आहेत. मानव नावाच्या जगातील सर्वात मौल्यवान संसाधनाच्या अर्ध्या भागाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या म्हणून महिलांना ओळखलच गेल पाहिजे.
- नियोक्त्यांनी कामाच्या ठिकाणी समान रोजगार संधी देण्यास वचनबद्ध केले पाहिजे आणि व्यवस्थापनाने लिंगाच्या आधारावर लोकांमध्ये फरक करू नये. सर्व व्यवस्थापन हेतूसाठी, पुरुष आणि स्त्रिया दोघांनाही परिश्रमपूर्वक काम करण्याची क्षमता प्रदान केली जाते.

- व्यवस्थापनांनी कर्मचाऱ्यांना लैंगिक छळवणुकीशी संबंधित समस्या टाळण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी लैंगिक संवेदनशीलतेसाठी संवेदनशील करणे आवश्यक आहे. कर्मचाऱ्यांना अधिक बोलके होण्याचे आणि अशा लगट करण्याच्या प्रयत्नांना ठामपणे कसे नाही म्हणायचे याचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे.

लिंगभाव संवेदनशीलता प्रशिक्षण:

राष्ट्रीय महिला आयोगाने केंद्रीय विद्यालय संघटनेच्या सहकार्याने दिल्ली विभागातील केंद्रीय विद्यालयांच्या इयत्ता अकरावी आणि बारावीच्या विद्यार्थ्यांच्या लक्ष्य गटासह लैंगिक संवेदना आणि कायदेशीर जागरूकता कार्यक्रम चालविण्यासाठी एक पथदर्शी कार्यक्रम सुरू केलेला आहे. समितीने इयत्ता 11वी आणि 12वीच्या विद्यार्थ्यांच्या लैंगिक संवेदनेसाठी सामग्री तयार केली आहे, सामग्रीद्वारे किशोरवयीन शालेय मुलांना लैंगिक समानतेची ओळख करून देण्यासाठी आणि वृत्ती आणि वर्तणुकीशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, समजून घेण्यासाठी आणि जागरूकता निर्माण करण्यासाठी आणि लिंग आधारित हिंसाचार रोखण्यासाठी सामग्री तयार केली आहे. लिंगभाव संवेदनशीलता प्रशिक्षणाचा मुख्य उद्देश तुम्हाला आणि इतर सहभागींना अधिक रचनात्मक वर्तनासाठी महिलांच्या गरजा आणि चिंतांबद्दल शिक्षित करणे हा आहे जे तुम्हाला आणि संस्थेतील इतर प्रत्येकासाठी फायदेशीर असेल. हे एखाद्या व्यक्तीला तुमच्या वर्तनाची अंतर्दृष्टी देऊन मदत करते आणि तुम्हाला सुधारात्मक भावनिक आणि वर्तनात्मक क्रिया विकसित करण्यास मदत करते.

अशा प्रकारची प्रशिक्षणे आपापल्या शाळा, महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित करता येतील किंवा आपण वेगवेगळ्या कृती अथवा अध्यापन पद्धतींद्वारे लिंगभावाचे संवेदिकरण करू शकतो. अध्ययन अध्यापनामध्ये लिंगभाव समावेशन करण्यासाठी आपल्याला खालील सहकार्यात्मक अध्ययन अध्यापन कृतींचा वापर करता येईल.

कृती -१ : फक्त एक मिनिट

- बांगड्या, टूथपेस्ट, शेव्हिंग क्रीम, चाकू, एक किंवा दोन रुपयांचे नाणे, लिपस्टिक, पेन्सिल, मोजे इत्यादी 10-15 लहान घरगुती वस्तू घ्या आणि ट्रेमध्ये ठेवा.
- ट्रे एका टेबलावर ठेवा आणि वर्गाच्या मागील बाजूस ठेवा.
- प्रत्येक विद्यार्थ्याला एक एक करून जाण्यास सांगा आणि त्याला किंवा तिला ट्रेमधील वस्तूंचे एक मिनिट निरीक्षण करू द्या.
- जेव्हा एखादा विद्यार्थी परत येतो तेव्हा त्याला/तिला निरीक्षण केलेल्या वस्तू आठवण्यास सांगा आणि नंतर त्याला/तिला आठवू शकतील त्या वस्तूंची नावे लिहण्यास सांगा.
- त्यांना प्रत्येकाला किती वस्तू आठवू शकतात ते एक-एक करून शेअर करण्यास सांगा. प्रत्येक विद्यार्थ्याला आठवत असलेल्या वस्तूवर चर्चा करण्यास सांगा, हे शक्य आहे की मुलीला स्थिर(स्टेशनरी) वस्तू आठवू शकतात आणि मुलाला सौंदर्य प्रसाधने आणि घरगुती वस्तू. त्यांना आठवत असलेल्या वस्तूंच्या प्रकारासाठी सकारात्मक मजबुतीकरण द्या, यासारखी विधाने करा.
- असे दिसते की राम त्याच्या आईवडिलांना घरातील कामात मदत करतो म्हणूनच त्याला घरातील अधिक वस्तू आठवू शकतात.
- सुनीताला अभ्यासात खूप रस आहे म्हणूनच तिला स्टेशनरी वस्तू अधिक आठवू शकतात.

कृती 2: युग्म विचार विनिमय

युग्म विचार विनिमय वैयक्तिक पासून सुरू होते आणि संपूर्ण गटासह समाप्त होते.

- गट/वर्गांला पाणी किंवा रस्ता सुरक्षा किती आवश्यक आहे असा विषय द्या.
- विद्यार्थ्यांना त्या विषयाबद्दल आधीपासूनच काय माहीत आहे त्याबद्दलचे मुद्दे आठवण्यास आणि लिहून ठेवण्यास सांगा.
- विद्यार्थ्यांना दुसऱ्या विद्यार्थ्यांसोबत जोडी बनवण्यास सांगा की जोडीमध्ये एक मुलगी आणि एक मुलगा आहे.
- करारावर पोहोचण्यासाठी प्रत्येक जोडीला त्यांची सध्याची समज (आकलन) शेअर करण्यास सांगा.
- शेवटी त्यांना ही माहिती संपूर्ण वर्गासोबत शेअर करण्यास सांगा, शेअर करण्याच्या प्रक्रियेत मुलगा आणि मुलगी दोघेही सहभागी होतात याची खात्री करा.

कृती 3: तुमच्या जोडीदाराची ओळख करून द्या

- 20 च्या वर्गासाठी, 20 स्लिप बनवा. एका वेळी दोन स्लिप्स घ्या आणि विरुद्धार्थी शब्द जसे की ब्लॅक-व्हाइट, डे-नाईट, ब्रदर-सिस्टर इत्यादी लिहा. या प्रत्येक स्लिप्स वेगळ्या कंटेनरमध्ये ठेवा.
- वर्गातील मुलांना एका डब्यातून आणि मुलींना दुसऱ्या डब्यातून स्लिप घेण्यास सांगा.
- विद्यार्थ्यांना स्लिपवर लिहिलेला शब्द वाचण्यास सांगा आणि स्लिपवर कोणता विरुद्धार्थी शब्द लिहिला आहे ते शोधून काढा.
- अशा प्रकारे तुम्ही मुला-मुलींच्या 10 जोड्या बनवाल.
- जोडीला पुढील प्रश्न एकमेकांना विचारण्यास सांगा.
तुमचे नाव?
तुमच्या वडिलांचे नाव?
तुम्ह्या आईचे नाव?
तुमच्या भावंडांची संख्या किती आहे?
तुमच्या कुटुंबातील प्रत्येक सदस्य काय करत आहे?
तुमचे छंद, आवडी, नापसंती इ.

आता सर्व जोड्यांना त्यांच्यात झालेल्या संभाषणाच्या आधारावर एकमेकांची ओळख करून देण्यास सांगा. वरील कृतीद्वारे अध्ययन अध्यापन केल्यास विद्यार्थ्यांमधील लिंगभाव भूमिके संदर्भातील रूढीबद्धता काढून टाकणे शक्य होईल .मुला-मुलींचा अध्ययन अध्यापनामध्ये समान सहभाग घेता येईल , मुलाचे आणि मुलीचे विविध मुद्द्यांवरील दृष्टिकोन जाणून घेता येतील, एकमेकांच्या अनुभवातून शिकता येईल, त्यांचे संप्रेषण कौशल्य सुधारता येईल .

कामाच्या ठिकाणी लैंगिक संवेदनशीलता प्रशिक्षण का महत्त्वाचे आहे?

- समकालीन कार्यस्थळ खूप वैविध्यपूर्ण आहेत आणि दिवसेंदिवस अधिकाधिक वैविध्यपूर्ण होत आहेत. कर्मचाऱ्यांनी महिलांसह विविध लोकांच्या विविध गरजा, चिंता आणि वैशिष्ट्ये समजून घेणे, संवेदनशील असणे आणि त्यांच्याशी जुळवून घेण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे.
- लिंगभाव संवेदनशीलता प्रशिक्षण कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कार्यसंघाच्या सदस्यांसह वैयक्तिकरित्या चांगले परस्पर संबंध जोपासण्यास मदत करेल आणि कार्यसंघ सदस्यांमधील संबंधित आणि उत्पादक गट संबंध सुलभ करण्यास मदत करेल.

- हे एक सौहार्दपूर्ण आणि मैत्रीपूर्ण कामकाजाचे वातावरण विकसित करण्यास मदत करते जेथे लिंगांमध्ये परस्पर आदर आणि विश्वास असतो.

लिंगभाव संवेदीकरणासाठी शासकीय पातळीवरील प्रयत्न :

भारत सरकार विविध प्रकारचे लैंगिक भेदभाव दूर करण्यासाठी विविध कार्यक्रम/योजना आणि कायदे राबवत आहे. लिंगभेदाचे मूळ कारण भारतीय समाजात प्रचलित असलेली पितृसत्ताक मानसिकता आहे. शहरीकरण आणि शिक्षणामुळे ही मानसिकता बदलत असली तरी परिस्थितीमध्ये कायमस्वरूपी बदल होण्यासाठी अजून बराच पल्ला गाठायचा आहे. नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनिंग (NCERT) ने शालेय अभ्यासक्रमात लैंगिक संवेदना वाढवण्यासाठी सर्व विषयांमध्ये अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तके विकसित केली आहेत. शालेय शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांवरील पाठ्यपुस्तके कृती/स्वाध्यायाच्या रचना करताना लिंगभाव संवेदनेला प्राधान्य देतात. पाठ्यपुस्तकांच्या मुखपृष्ठांच्या आतील भागात आणि इतर पूरक सामग्रीमध्ये लैंगिक संवेदनशील संदेश समाविष्ट केले आहेत. सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन (CBSE) ने प्रश्नपत्रिकांसह पाठ्यपुस्तके आणि पाठ्य सामग्रीमधील लैंगिक संवेदनशीलतेसाठी मार्गदर्शक तत्वे देखील तयार केली आहेत. महिलांचे शोषण/छळ रोखण्यासाठी भारत सरकारने यापूर्वीच अनेक कायदे केले आहेत. भेदभाव आणि लिंग असमानतेच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी यामध्ये 'मुलांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार (आरटीई) कायदा, 2009', 'द क्रिमिनल लॉ (सुधारणा) कायदा, 2013', 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005', 'हुंडा प्रतिबंध कायदा, 1961' यांचा समावेश आहे, 'द इन्डसेंट रिप्रेझेंटेशन ऑफ वुमन (प्रतिबंध) कायदा, 1986', 'कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, 2013', 'बालविवाह प्रतिबंध कायदा, 2006', 'समान मोबदला कायदा, 1976', 'मातृत्व लाभ (सुधारणा) कायदा, 2017' आणि 73वी - 74वी घटनादुरुस्ती स्थानिक प्रशासनात महिलांसाठी 33% आरक्षण अनिवार्य करते. गुन्हेगार कायदा (सुधारणा), 2013 हा बलात्कार, लैंगिक अत्याचार, यांसारख्या गुन्ह्यांसाठी शिक्षा अधिक कठोर बनवून लागू करण्यात आला आहे. भारत सरकार लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी आणि देशातील महिलांना समान दर्जा देण्यासाठी विविध योजना/कार्यक्रम राबवत आहे. महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाकडून महिलांच्या कल्याणासाठी राबविण्यात येत असलेल्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

- बाल लिंग गुणोत्तर सुधारण्यासाठी आणि मुलींसाठी शिक्षण सक्षम करण्यासाठी, "बेटी बचाओ बेटी पढाओ" (BBBP)
- निराधार महिला आणि संकटात असलेल्या महिलांना मदत आणि पुनर्वसन देण्यासाठी "स्वाधार गृह योजना",
- "उज्ज्वला" ही तस्करी रोखण्यासाठी आणि तस्करी आणि व्यावसायिक लैंगिक शोषणाला बळी पडलेल्या व्यक्तींचे बचाव, पुनर्वसन आणि पुनर्एकीकरण यासाठी सर्वसमावेशक योजना
- "राष्ट्रीय महिला कोष" (RMK) गरीब महिलांना त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी मध्यस्थ मायक्रोफायनान्सिंग संस्था (IMOs), गैर-सरकारी संस्था (NGO) मार्फत कर्ज उपलब्ध करून देते,
- कार्यरत महिला वसतिगृहे (WWH) त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणापासून दूर काम करणाऱ्या महिलांसाठी सुरक्षित निवास सुनिश्चित करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

या व्यतिरिक्त महिला आणि बाल विकास मंत्रालय 'वन स्टॉप सेंटर' ही योजना राबवत आहे, ज्यासाठी हिंसाचाराने प्रभावित महिलांना एकात्मिक समर्थन आणि मदत प्रदान केली जाते, 'महिला हेल्पलाइनचे

सार्वत्रिकीकरण' योजना 24 तास त्वरित आणि आपत्कालीन प्रतिसाद प्रदान करण्याच्या उद्देशाने सुरू केलेली आहे. हिंसाचारामुळे प्रभावित महिला आणि 'महिला पोलिस स्वयंसेवक' योजना ज्यामध्ये एमपीव्ही पोलिस आणि समुदाय यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतात आणि संकटात असलेल्या महिलांना मदत करतात. महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाने राष्ट्रीय लिंग केंद्र (NGC), लाल बहादूर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी (LBSNAA), मसूरी यांच्या सहकार्याने 2018-2019 या वर्षभरात जिल्हा दंडाधिकारी, न्यायिक सेवेतील अधिकारी यांच्यासह इतर अधिकार्यांसाठी लिंग संवेदीकरण कार्यक्रम आयोजित केले आहेत.

समारोप :

लिंगभाव संवेदनशीलता रुजवण्यासाठी जरी शासकीय पातळीवर प्रयत्न होत असले तरी खऱ्या अर्थाने जोपर्यंत समाजाची स्त्रीकडे बघण्याची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत लिंगभाव विरहीत समाजाची निर्मिती करता येणार नाही. यामध्ये शाळा महत्वाची भूमिका पार पाडू शकतात.त्यासाठी विविध संसाधने तयार करणे हे आपल्या पुढील महत्वाचे आव्हान आहे.तसेच अध्ययन अध्यापनातील शिक्षकाची भूमिका ही आपल्याला बदलावी लागेल.समाजामध्ये जनजागृती कशी करता येईल त्यासाठी कोणकोणते सहशालेय उपक्रम आपल्याला राबवता येतील. याचा विचार प्रामुख्याने करावा लागेल .

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. N.C.E.R.T (2013).Perspectives on Gender and Society Vol.I. New Delhi
2. N.C.E.R.T (2013).Gender and Schooling processes Vol.II. New Delhi.
3. Bhasin kamala (2014). Understanding Gender. New Delhi: Women Unlimited
4. Press Information Bureau Government of India Ministry of Women and Child Development (2019) Gender Sensitization. New Delhi.
5. National Commission for Women(2019) Gender Sensitization Module. New Delhi.
6. मरजे बी.पी.व पवार युवराज(2016) लिंगभाव शाळा आणि समाज. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन.

श्रीमती कळत्रे आक्का जैन महिलाश्रम, सांगलीचे स्त्रीयांच्या विकासातील योगदान

डॉ. नवनाथ ज्ञानदेव इंदलकर - संशोधक

सहाय्यक प्राध्यापक

श्रीमती पुतळाबेन शाह कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सांगली
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर संलग्नीत.

सारांश :

भारतामध्ये सामाजिक कार्याची उज्वल परंपरा आहे. विशेषतः महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक कार्य झालेले दिसून येते. सांगली शहरामध्येही अनेक सामाजिक कार्य झालेले दिसून येते. सांगली शहरामध्येही अनेक सामाजिक संस्था कार्यरत असलेल्या दिसून येतात. सांगलीमध्ये स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी कार्य करणारी श्रीमती कळत्रे आक्का जैन महिलाश्रम ही एक प्रमुख संस्था आहे. स्त्रीयांना शहराच्या ठिकाणी शिक्षण घेण्यासाठी येताना निवासाची व्यवस्था ही एक प्रमुख समस्या आहे. सदर समस्येवर उपाययोजना करण्यासाठी श्रीमती कळत्रे आक्का यांनी महिलाश्रमाची सुरुवात केली. या वसतिगृहामध्ये शिक्षण घेण्यासाठी शहरात येणाऱ्या मुलींच्या निवासाची व्यवस्था करण्यात आली.

महत्त्वाचे शब्द : श्रीमती कळत्रे आक्का, महिलाश्रम, वसतिगृह

प्रस्तावना :

विधायक बदलाचा परिणाम देशाच्या विकासावर होतो. प्रत्येक देशाचा विकास हा देशातील समाजावर अवलंबून असतो. समाजाचा विकास हा समाजातील लोकांवर अवलंबून असतो आणि समाजातील लोकांचा विकास हा समाजातील सेवाभावी लोकांनी दिलेल्या योगदानावर अवलंबून असतो. सेवाभावी लोकांनी केलेल्या कार्यातूनच व्यक्तीचा, समाजाचा, देशाचा विकास होत असतो. अनेक समाजप्रिय व्यक्ती सामाजिक कार्यात पुढाकार घेत असतात. विकास होण्यासाठी देशातील सर्व क्षेत्रात सर्व स्तरावर बदल घडून येणे आवश्यक असते. या बदलातून विकास घडतो. सामाजिक बदलासाठी आवश्यक त्या वातावरण निर्मितीची नितांत गरज असते. ही वातावरण निर्मिती करण्याचे महत्त्वाचे कार्य समाजातील सेवाभावी लोक करत असतात.

समाजातील काही समस्या सोडविण्याच्या हेतूने व्यक्तिगत पातळीवर कार्य चालते. तसेच संस्थात्मक पातळीवर ही कार्य चालते म्हणजे समस्या सोडविण्यासाठी अनेक समाजसेवी संस्थांची स्थापना होते. सामूहिक स्वरूपाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी समाजात संस्था निर्माण होतात. संस्था ही एक मानवी गरज आहे किंवा त्या मानवाच्या गरजेतूनच निर्माण झालेल्या आहेत हे स्पष्ट होते. समाजाचे देशाचे अस्तित्व, स्थैर्य व स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी संस्था महत्त्वपूर्ण ठरतात. संस्था या मानव समाजाच्या गरजेबरोबरच व्यक्तीच्या गरजाही पूर्ण करतात. या संस्था समाजाच्या संस्कृतीचे ही प्रतिनिधीत्व करतात. संस्थांच्या स्थापनेमुळे मानवी गरजांची पूर्तता होते. म्हणजेच मानवी जीवन सुलभ बनते. या संस्थामध्ये सामाजिक संस्था, शिक्षण संस्था, सांस्कृतिक संस्था इत्यादीकांचा समावेश होतो. या संस्थाना अशासकीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था, सेवाभावी संस्था, गैरसरकारी संघटना अशा अनेक नावांनी ओळखले जाते. अशासकीय संस्था म्हणजे शासकीय यंत्रणेपासून अलिप्त राहून स्वतंत्रपणे कार्य करणाऱ्या संस्था किंवा संघटना. तरीही अशासकीय संस्था व शासन यांच्यात जवळचा संबंध ही असतो. परंतु अशासकीय संस्थावर शासनाचे कोणतेही नियंत्रण नसते.

सांगलीच्या विकासामध्ये अनेक सामाजिक संस्थांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. यामधील महत्त्वाची संस्था म्हणजे कळत्रे आक्का यांनी स्थापन केलेले वस्तीग्रह होय. या वस्तीगृहामुळे शहरामध्ये शिक्षण घेण्यासाठी आलेल्या मुलींना तसेच नोकरी निमित्त कामासाठी शहरात आलेल्या स्त्रियांच्या निवासाची सोय झाली. सदर संशोधन लेखात या जैन महिला आश्रमाचा व त्यांच्या योगदानाचा अभ्यास केला आहे.

श्रीमती कळत्रे आक्का जैन महिलाश्रम, सांगली.

जैन समाजाच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व धार्मिक उत्कर्षासाठी स्थापन झालेल्या दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेचे प्रथमपासूनच स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी, विधवा व वंचित स्त्रियांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्नशील राहण्याचे ध्येय असल्याने दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेने स्त्री शिक्षणाचा जोरदार पुरस्कार केला. त्या अनुषंगाने सन १९०४ साली सभेतर्फे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक विभाग सुरु करण्यात आला. त्यातूनच श्राविकाश्रम व महिलाश्रमाची निर्मितीस प्रारंभ झाला व या महिलाश्रमातून महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न केले जावू लागले त्याचा फायदा महिलांची सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी झाला.

स्थापना

१९११ मध्ये कोल्हापूर येथील जैन महिलाश्रम महिलांच्या संख्ये अभावी बंद झाला. १९२२ मध्ये दक्षिण भारतीय जैन सभेने श्राविकाश्रम सुरु करण्याचा दुसरा प्रयत्न सांगलीला केला हा प्रयत्न यशस्वी झाला तो म्हणजे श्रीमती कळत्रे या महिलेच्या जिद्दीने व परीश्रमाने १९२२ रोजी गुढी पाडव्याच्या मुहूर्तावर श्री. धावते यांच्या बंगल्यात महिलाश्रम सुरु केला त्यावेळी अवघ्या तीन महिला तेथे होत्या.

संस्थापिका - श्रीमती कळत्रे आक्का

'न स्त्री स्वातंत्र्य अर्हति' असे मानल्या जाणाऱ्या काळात समाजपरिवर्तनासाठी थोर समाजसेविका श्रीमती कळत्रे आक्का यांनी अथक प्रयत्न केले. जैन समाजातील विधवा, परित्यक्ता व अनाथ महिलांसाठी त्यांनी सांगलीत श्राविकाश्रम स्थापना केला. गरीब आणि उपेक्षित महिलांना शिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे करण्यासाठी यांनी सतत ७३ वर्षे काम केले. आमदार व सांगली जिल्हा काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून त्यांच्या कामाचा राजकीय आघाडीवरही ठसा आहे. शिरोळ तालुक्यातील औरवाट अक्कांचे गाव, बुद्धीने अतिशय तल्लख, धीट, हजरजबाबी अशा अक्का, चौथीपर्यंत शिकलेल्या होत्या. अवघ्या बाराव्या वर्षी त्यांचा विवाह झाला आणि लगेचच वैधव्याचे संकट आले. मात्र त्या डगमगल्या नाहीत, प्रसिध्द समाजसुधारक दिवाणबहादूर आण्णासाहेब लठठे यांच्या प्रेरणेने त्यांनी पुढील शिक्षणास सुरवात केली. कोल्हापूर आणि पुणे येथील श्राविकाश्रमात त्यांचे सातवीपर्यंतचे शिक्षण झाले त्यांनी स्त्री-शिक्षणासाठी आयुष्य वेचण्याचा निर्णय घेतला.

जैन समाजातील गरजू, विधवा व परित्यक्तासाठी दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेतर्फे १९२२ च्या गुढी पाडव्याला सांगलीत जैन महिलाश्रमाची स्थापना करून त्यांनी समाजकार्याची मुहुर्तमेढच रोवली. बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी सदैव पुढाकार घेतला. सुरवातीस फक्त तीन मुली आश्रमात होत्या लवकरच ती संख्या सत्तरपर्यंत पोहोचली. बेळगावमध्ये १९२४ मध्ये झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनात उपस्थित राहून त्यांनी आजन्म खादी वापरण्याचे व्रत घेतले. सांगली व कोल्हापूर जिल्ह्यातील दुरदरच्या खेडेगावात जाऊन त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. मुकपणे दुःख सोसणाऱ्या अनेक महिलांना त्या आश्रमात घेऊन आल्या त्यांची निवास, भोजन व शिक्षणाची सोय केली. त्यांना आईच्या मायेने वाढवले. बालविधवा, परित्यक्ता आणि गरीब घरातील मुलींची अवस्था अतिशय केविलवाणी असे. खंबीर व दृढनिश्चयी अक्का त्या मुलींच्या पालक बनल्या. त्यांच्या पुढाकाराने निपाणीतही १९३२ मध्ये महिलाश्रम सुरु झाला. दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेने १९४० मध्ये त्यांचा कर्तबगार नेत्या, लेखिका व वक्त्या म्हणून गौरव केला होता.

महात्मा गांधी शिशूविहार व प्राथमिक शाळा १९४९ मध्ये सुरु केली. महिलांसाठी कस्तुरबा ट्रेनिंग कॉलेजही सुरु केले. लढे शिक्षण संस्थेच्या स्थापनेसाठी अक्कांचा पुढाकार होता. त्यांना जेष्ठ नेते वसंतदादा पाटील, प्राचार्य पी.के. पाटील, बॅ.जी.डी. पाटील यांची मदत झाली. अक्कांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात भाग घेतला. सांगली जिल्हा काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून त्यांची बिनविरोध निवड झाली होती. त्या स्टेट कौन्सिल आणि सातारा जिल्हा स्कूल बोर्डाच्या सदस्या होत्या. मिरज विधानसभा मतदार संघातून १९५२ च्या निवडणुकीत त्या मोठ्या मताधिक्याने विजयी झाल्या. आमदार म्हणून त्यांनी विधानसभेत महिलांचे अनेक प्रश्न मांडले. महिला परिषदेच्या स्थापनेतही त्यांचा सहभाग होता. १९३४ मध्ये ब्रम्हदेशाचा दौरा केला, नवी दिल्लीत १९६६ आयोजित विद्वतजन परिषद आणि अमेरिकेत १९५५ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय शाकाहारी परिषदेत त्यांनी भाग घेतला होता.

जैन महिलाश्रम

महिलाश्रमात महिलांची मुलींची संख्या वाढू लागल्यानंतर या महिलांच्या शिक्षणासाठी ८ मुलींवर शिक्षण वर्ग चालू केला. घरोघरी फिरून शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. मुली गोळा केल्या मुलींची संख्या ४५ वर झाली. नंतर शिक्षणवर्गातील मुलींची संख्या १२८ पर्यंत पोहचली. शाळेत ४ थी व ७ वी चे इंग्रजी वर्ग सुरु केले. या कळंत्रे अक्कांच्या कार्याचे कौतूक राणीसाहेब सरस्वतीदेवी यांनी केले. सांगली महिलाश्रम सुरु झाल्यानंतर स्त्रियांना अवाहन करणारे निवेदन त्यांनी काढले "पुरुष शिक्षणापेक्षा स्त्री शिक्षणाची जास्त जरूरी आहे. मुलींच्या शिक्षणाची काळजी घेतली पाहिजे. अपत्य संगोपनाचे काम जबाबदारीने केले पाहिजे. तिला अक्षर शत्रू असू देणे हे तुम्हांला योग्य वाटते का? राणीसाहेबांच्या हया निवेदनानुळे अनेक लोकांनी स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला.

मुलींच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून मुक्कामी आश्रम सुरु केला. दक्षिण भारत जैन सभेच्या स्त्री शिक्षण विभागाचे सेक्रेटरी शाम गोंडा पाटील यांनी सांगली महिलाश्रमाच्या उभारणीसाठी खूप प्रयत्न केले. सदर आश्रमाचा फायदा विधवा भगिनींना अवश्य व्हावा अशी विनंती त्यांनी केली. आश्रमात केव्हाही मुलींना दाखल करून घेतले जाते. सर्व धार्मिक गोष्टीत ज्ञानाला महत्त्व दिले जाते.

सांगली महिलाश्रमाची इमारत

दक्षिण भारत जैन सभा व कळंत्रे अक्का यांच्या प्रयत्नाला यश येऊन महिलाश्रमाची प्रगती होत गेली. येथे प्रौढ स्त्रियांची व मुलींची राहण्याची सोय फी घेऊन किंवा मोफत केली जाते. येथे सुरु असलेले प्रवेश सर्व जातीच्या मुलींना व स्त्रियांना खुले ठेवले आहेत. १९३४ साली मुलींची संख्या वाढली व नवीन इमारतीची गरज भासू लागली. यावेळी बळवंतराव धावते, बाबगोंडा पाटील, भाऊ पाटील, औरवाडे बंधू इत्यादींनी वखार भागातील आश्रमाची जागा १२००० रुपयास आश्रमास दिली. १९७७-७८ साली १ लाख १३ हजार रुपये खर्चून आश्रमात ८ खोल्या, २ हॉल, ४ स्नानगृहे, २ स्वच्छतागृहे यांचे बांधकाम पूर्ण झाले. १९८८-८२ मध्ये या इमारतीत टेबले, खूळ इत्यादी फर्निचर बनविले. १९३६ पासूनच सोय झाली होती.

कळंबे अक्का केवळ आश्रम स्थापन करूनच थांबल्या नाहीत तर आश्रम आणि शाळा असा एकत्रित प्रयोग त्यांनीच प्रथम सांगलीत सुरु केला. त्यामुळे या परिसरातील मुलींना शिक्षणाची कवाडे खुली झाली. सांगली शहरात राणीसाहेबांचा एक शिशूविहार होता, पण त्या शिशूविहारात गरीब व मध्यम परिस्थितीतील मुला-मुलींना प्रवेश मिळत नव्हता. म्हणून सन १९४६ साली अक्कांनी आश्रमात शिशूविहार स्थापन केला. महात्मा गांधी शिशूविहार हे त्याचे नाव सांगलीतील प्रसिध्द व्यापारी श्री. शिवजीभाई पूजा कोठारी यांनी अक्कांना या शिशूविहारासाठी तीन हजार रुपयाचे साहित्य दिले. शिशूविहारासाठी प्रशिक्षित शिक्षिका हवी होती. त्यासाठी अक्कांनी श्रीमती चंपाबाई सुलताने यांना पुण्यास प्रशिक्षणासाठी पाठविले. नंतर शिशूविहाराची सर्व जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली सुरवातीस अवधी २५-३० मुलेच होती. आजही हा शिशूविहार उत्तम पद्धतीने सुरु असून सुमारे २०० बालक इथे संस्कारित होत आहेत.

शिक्षकांना सांगली येथे ट्रेनिंग कॉलेजची सोय नव्हती, त्यासाठी विद्यार्थींनी प्रशिक्षणासाठी पुणे, मुंबई येथे जात. या सर्व अडचणीत विद्यार्थींनीची कुचबणा थांबावी, त्यांना लांब बाहेरगावी जावे लागू नये व स्त्रिया आत्मनिर्भर व्हाव्यात म्हणून सन १९४९ साली अक्कांनी कस्तुरबा आध्यापिका विद्यालयाची स्थापना केली. आजचे कस्तुरबा ज्युनिअर कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सांगली असे विद्यालयास ओळखले जाते. या ट्रेनिंग कॉलेजमुळे सांगली-कोल्हापूर भागात स्त्री शिक्षणाची लाटच आली. घरोघरीच्या मुली या कॉलेजमध्ये येऊ लागल्या त्या काळात प्रशिक्षित शिक्षिका मिळणे तसे कठिण होते ही उणिव अक्कांच्या या ट्रेनिंग कॉलेजने भरून काढली. घरोघरी एक तरी प्रशिक्षित शिक्षिका निर्माण झाली. आत्मनिर्भर, स्वावलंबी स्त्रियांची एक फळीच समाजात निर्माण झाली. हजारो भगिनींचे जीवन ज्ञान आणि स्वावलंबनरूपी प्रकाशाने उजळून निघाले. स्त्री जीवन हे हीन-दीना नाही तर आपल्या कर्तृत्व निष्ठा आणि अपार कष्टाने ते उन्नत आणि विधायकही बनवता येते हे अक्कांनी स्वतःच्या उदाहरणावरून तर दाखविलेच शिवाय असा स्वाभिमान त्यांनी आपल्या शिष्यांमध्ये निर्माण केला. आश्रम शाळा, ट्रेनिंग कॉलेज याबरोबर सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातही अक्कांनी आपला ठसा उमटविला.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सांगलीमध्ये अनेक शिक्षण संस्थांची वाढ झाली. तसेच लोकशाही शासन व्यवस्थेत स्त्री-पुरुष समानता या मूल्यांची रुजवणूक होऊन महिलांना पूर्णविवाहाचा अधिकार मिळाला त्यामुळे समाजात विधवा, परित्यक्ता, अनाथ स्त्रियांची संख्या कमी झाली. परिणामी जैन महिलाश्रमात येणाऱ्या स्त्रियांची संख्याही कमी होऊ लागली म्हणून १९६१-६२ मध्ये जैन महिला श्रमाचे रुपांतर मुलीच्या वसतिगृहात झाले. तरी संस्थेचे नाव मात्र जैन महिलाश्रम हेच नाव कायम राहिले. सांगलीमध्ये आसपासच्या परिसरातून अनेक मुली शिक्षणासाठी येत त्यांना राहण्याची सोय नव्हती. म्हणून आश्रमात वसतिगृह सुरु झाले. या वसतिगृहात सर्व जातीधर्माच्या मुलींना प्रवेश दिला जातो. यासाठी अल्प फी आकारली जाते. गरीब व गरजू मुलींना मोफत प्रवेश दिला जातो.

१९७२-७४ मध्ये वसतिगृहात येणाऱ्या मुलींची संख्या वाढल्यामुळे आश्रमाची इमारत अपूरी पडू लागली त्यामुळे त्यावर्षी दुसरा मजला बांधला. १९७४ मध्ये आश्रमात ६५ मुली होत्या. त्यापैकी १५ मुलीचा खर्च आश्रमामार्फत केला जात होता. १९८५ मध्ये या जैन महिलाश्रमाचे नाव बदलून श्रीमती कळंबे अक्का जैन महिलाश्रम असे करण्यात आले.

१९८५ ते २००० या काळातील वसतिगृहातील मुलींची संख्या.

साल	विद्यार्थीनीची संख्या	साल	विद्यार्थीनीची संख्या
१९८५-८६	७०	१९८६-८७	७०
१९८७-८८	७२	१९८८-८९	९०
१९८९-९०	८५	१९९०-९१	९०
१९९१-९२	८५	१९९२-९३	१००
१९९३-९४	१००	१९९४-९५	१२५
१९९५-९६	१२५	१९९६-९७	१००
१९९७-९८	९०	१९९८-९९	७५
१९९९-२०००	७५	२०१३	१२०

श्रीमती कळंबे अक्का जैन महिलाश्रम ही एक नामांकित संस्था मानण्यात येते. या संस्थेने राष्ट्रीय महिला शिक्षणाचा शास्त्रशुद्ध पाया घालून एक आदर्श महिला संस्था निर्माण केली आहे. येथे महिलांना स्वावलंबी जीवन जगण्याचे शिक्षण दिले जाते. जैन महिलाश्रमाच्या संस्थापिका श्रीमती कळंबे अक्का यांनी समाजपरिवर्तनासाठी प्रयत्न केले. गरीब आणि उपेक्षित महिलाना शिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे करण्यासाठी त्यांनी सतत ७३ वर्षे काम केल्याचे दिसून येते. सांगली जिल्हा काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून त्यांच्या कामाचा राजकीय आघाडीवरही ठसा उमटवलेला दिसतो.

संदर्भ :

- सहस्रबुध्दे चिंतामणी, (२००२) सांगलीच्या पाऊल खुणा, सकाळ पेपर्स लिमिटेड, कोल्हापूर, पृष्ठ क्र.१३५
- सांगली महिला परिषद, माहिती पुस्तिका (२००५), पृष्ठ क्र.३
- मेघना उदगांवकर (२०१२), सांगली संस्थानाचा राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक इतिहास, भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर, पृष्ठ क्र.१५२
- सांगली संस्थानाचा प्रशासकीय अहवाल १९४१-४२, पृष्ठ क्र.४६
- दक्षिण भारत जैन सभा वार्षिक अहवाल १९२५-२६, पृष्ठ क्र.३
- पाटील शांतगोंडा, (२०००), आमदार श्रीमतीबाई कळंबे (अक्का), जीवन दर्शन, नुतन प्रकाशन, सांगली, पृष्ठ क्र.७
- परदेशी आशा, (१९८५) श्रीमतीबाई कळंबे अक्का, करुण प्रकाशन, कोल्हापूर, पृष्ठ क्र.२७
- सांगली संस्थानाचा प्रशासकीय अहवाल १९२५-२६, पृष्ठ क्र.३६

पंचमहल जिला कलोल तालुका में COVID अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए 19 शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य का व्यक्तिगत अध्ययन

Researcher - **M.B.CHUDASAMA**

LECTURER

DISTRICT INSTITUTE OF EDUCATION AND TRAINING, BHAVNAGAR,
STATE- GUJARAT., INDIA

प्रस्तावना - :

यह कहा जा सकता है कि महामारी ने मानव जीवन के सभी पहलुओं को प्रभावित किया, हमारे सभी कामों को प्रभावित किया ., अमीरगरीब-, ग्रामीणशहरी-, गैरकामकाजी लेकिन एक समूह सभी उम्र के बच्चों का समूह जो मानसिक रूप से सबसे अधिक प्रभावित हुए हैं।-

हाल के आंकड़ों के मुताबिक, कोविड 19 महामारी ने दुनिया भर में 91 फीसदी से ज्यादा छात्रों को प्रभावित किया है। लगभग 1.6 अरब बच्चे और युवा अपनी औपचारिक शिक्षा की प्रक्रिया में भाग लेने में असमर्थ हैं। भारत में, जब कोविड-19 से लड़ाई चल रही है, आपका प्रयास अब बच्चों की औपचारिक शिक्षा को फिर से शुरू करने में मदद करना है। इतना ही नहीं बल्कि बच्चों के घर में रहने के लिए एक सुरक्षित, सुरक्षित और आरामदायक वातावरण बनाने के लिए भी। अब स्कूल फिर से शुरू होने के खिलाफ आ गए हैं। यह सुनिश्चित करने के लिए कि बच्चे शिक्षा से वंचित न हों और यह कि स्कूल उनके स्वास्थ्य को खतरे में डाले बिना उन तक पहुंचें (सामान्य परिस्थितियों में), कोविड 19 अनलॉक रणनीति नामक एक योजना तैयार की गई है और बच्चे के घर पर रहने के दौरान नाम दिया गया है। "लर्न एट होम" अध्ययन करते समय हमें उनके शैक्षिक दृष्टिकोण और उनके मनोविज्ञान को समझना चाहिए।

मनोवैज्ञानिक रूप से सुरक्षित वातावरण बनाना

जब मास्लो नाम के एक अमेरिकी मनोवैज्ञानिक ने अपनी मानवीय जरूरतों को समायोजित करने की कोशिश की, तो उन्होंने सीखा कि छात्र केवल तभी सीखने पर ध्यान केंद्रित कर सकते हैं जब पहले बुनियादी जरूरतें पूरी हों (1999)। भोजन, पानी, आश्रय और नुकसान से सुरक्षा के बाद ही लोग अपनी अगली और सबसे महत्वपूर्ण जरूरतों जैसे स्नेह, संबंध और सम्मान की ओर मुड़ते हैं।

अक्सर हम शिक्षक के रूप में को ज्यादातर ज्ञान "सीखने के लिए तत्परता", समझ, दृष्टिकोण, कौशल और विभिन्न अवधारणाओं के बच्चे के अध्ययन के संदर्भ में मानते हैं।, आत्मसम्मान-, प्रभावशीलता की भावना, सांस्कृतिक मानदंड, एक वर्ग या समूह की सामाजिक स्थिति, जीवन का अनुभव, स्वभाव और दृष्टिकोण, और मन की आदतें।

राज्य के सभी छात्रों के लिए "घर पर सीखें" कार्यक्रम का यह पहला और सबसे महत्वपूर्ण चरण था। यहां शिक्षक की बहुत महत्वपूर्ण भूमिका थी। यह आवश्यक था क्योंकि बच्चा अब जहां है इसका मतलब है कि घर पर ऐसे सामाजिक कारक होंगे जो बच्चे के सीखने के माहौल को प्रभावित करते हैं। इनमें पारिवारिक संविधान, पारिवारिक इतिहास, परिवार में हाल के बदलाव या नुकसान, दृष्टिकोण, स्वभाव, सामाजिक स्थिति और आत्म सम्मान शामिल हैं। खासकर कोविड-19 के दिनों में, जहां बड़ी संख्या में परिवार या तो अपनी आजीविका से वंचित हैं या इतनी कम आय पर घर चला रहे हैं, बच्चे और उसकी पढ़ाई घर और परिवार की प्राथमिकता नहीं हो सकती है।

इसलिए जब हम घर पर सीखते हैं तो कार्यक्रम की सामग्री उन तक पहुंचती है, वे भी क्षतिग्रस्त और मानसिक रूप से तनावग्रस्त मूड में हो सकते हैं। इस मुद्दे पर चर्चा करके इस कार्यक्रम में शिक्षक की भूमिका शुरू की जानी है। आपको न केवल मातापिता से बात करने की - जरूरत है, बल्कि उन्हें सलाह भी देनी चाहिए, बच्चे को उनकी सुरक्षा के लिए अनुकूल बनाने और उनका मार्गदर्शन करने में मदद करनी चाहिए। उन्हें बताएं कि अब तक बच्चे को कक्षा में बैठने, अपने दोस्तों के साथ बैठने के सीखने के माहौल का आदी था लेकिन अब बच्चे को खुद ही सीखने के माहौल की आदत डालनी होगी। आपको उनके साथ स्वशिक्षा पर चर्चा करने की आवश्यकता हो सकती है। साथ ही उनसे - कहें कि वे अपने बच्चे के संदेशों की नियमित रूप से रिपोर्ट करें। इसके लिए वह वाट्सएप आदि मीडिया का उपयोग करके प्रश्न पूछेंगे और अधिक मार्गदर्शन प्राप्त करेंगे।

आप अपने और स्कूली बच्चों के मातापिता के लिए एक व्हाट्सएप ग्रुप भी बना सकते हैं। वर्तमान स्थिति में-, मातापिता समूह या - सामुदायिक समूह घर पर स्वयं सीखने की प्रक्रिया और सीखने की प्रक्रिया का समर्थन कर सकते हैं और एक दूसरे के लिए सहायक हो सकते हैं।

इसका विवरण उक्त शैक्षणिक वर्ष की शोध रिपोर्ट में दिया गया है। वर्ष २०२० में २१-, जीसीईआरटी, गांधीनगर द्वारा यह सुझाव दिया गया था कि अनुसंधान के हिस्से के रूप में प्रत्येक संपर्क को सौंपे गए गृह शिक्षण के समय तालुकों में सर्वश्रेष्ठ प्रदर्शन का 'व्यक्तिगत अध्ययन' किया जाए।

'व्यक्तिगत अध्ययन' का अर्थ न केवल एक व्यक्ति का अध्ययन है, बल्कि एक व्यक्ति का अध्ययन की इकाई, एक व्यक्ति और एक परिवार, एक समूह, एक समुदाय या एक संगठन के रूप में अध्ययन भी है। किसी संगठन को एक इकाई के रूप में संकलित करके, उसके अतीत से वर्तमान स्थिति तक की जानकारी, उसके सामाजिक योगदान, उसके पर्यावरण, उसकी ताकत, कमजोरियों, उसके विकास के कारकों या बाधाओं आदि को संकलित करके किसी संगठन का 'व्यक्तिगत अध्ययन' कहा जाता है। संक्षेप में, एक व्यक्तिगत अध्ययन एक इकाई को छूने वाले पहलुओं या मामलों का एक सावधानीपूर्वक अध्ययन है। वर्तमान अध्ययन में, प्रायोजक ने व्यक्तिगत अध्ययन के रूप में कलोल तालुका के स्कूल का चयन किया है।

समस्या शीर्षक:-

पंचमहल जिला कलोल तालुका में "COVID अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए शिक्षकों 19 द्वारा किए गए विशेष कार्य का व्यक्तिगत अध्ययन"

समस्या विवरण:-

वर्तमान अध्ययन में, एक व्यक्ति ने पंचमहल जिले के कलोल तालुका में छात्रों के अध्ययन के लिए शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य का अध्ययन किया है। शिक्षक का व्यक्तिगत अध्ययन स्कूल के कर्मचारियों, परिवार, शैक्षणिक प्रदर्शन, भविष्य के लिए दीर्घकालिक योजना, शिक्षकों के साथ सहयोग, छात्रों और अभिभावकों से प्रतिक्रिया, निगरानी टीम द्वारा शिक्षकों को दिए गए मार्गदर्शन, स्कूल के वातावरण के बारे में जानकारी प्रदान करता है ...

शब्दों की व्यावहारिक व्याख्या:-

प्रस्तुत अध्ययन में प्रयुक्त शब्दावली की व्यावहारिक परिभाषा देते हुए शोध से संबंधित मामलों को स्पष्ट करता है। उनके शब्दों का व्यावहारिक अर्थ इस प्रकार है।

पंचमहल जिला गुजरात राज्य के वर्तमान कुल जिलों में से मध्य गुजरात जिला। 33

कलोल तालुका पंचमहल जिले के कुल जिला पंचायत के स्वामित्व वाले प्राथमिक 12 तालुकाओं में से एक है। जिसमें कुल 09 तक शिक्षा का कार्य किया जाता है। 8 से 1 विद्यालय कार्यरत हैं जिनमें कक्षा

अनुसंधान उद्देश्य:-

प्रस्तुत शोध के उद्देश्य इस प्रकार थे।

1. COVID-अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा 19 के लिए कलोल तालुका के शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्यों के बारे में जानकारी एकत्र करना।
2. COVID-अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए कलोल तालुका के शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य के पीछे 19 की प्रेरणा को जानना।
3. COVID-अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए कलोल तालुका के शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य के कारण छात्रों की शिक्षा के संबंध में प्राप्त परिणाम जानने के लिए।
4. COVID-अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए कलोल तालुका के शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य का 19 दस्तावेजीकरण करना।

अनुसंधान के प्रश्न:-

कोई भी शोध कार्य किसी प्रश्न का उत्तर प्राप्त करने के लिए किया जाता है अर्थात् प्रश्नों के सही चरणों का पालन करके प्राप्त उत्तरों से नया ज्ञान प्राप्त होता है। शोध में, शोधकर्ता का काम शोध के लिए राहल के प्रश्नों के उत्तर खोजना है, ताकि प्रश्न यथासंभव स्पष्ट और वस्तुनिष्ठ हों, और डेटा संग्रह और विश्लेषण सटीक हो। शोध प्रश्नों को उद्देश्य को ध्यान में रखकर बहुत स्पष्ट रूप से डिजाइन किया जाना चाहिए। प्रस्तुत शोध के लिए प्रश्न निम्नानुसार तैयार किए गए थे।

- 1) कलोल तालुका के शिक्षकों द्वारा कोविड-19 अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए क्या विशेष कार्य किया गया है?
- 2) कलोल तालुका के शिक्षकों द्वारा COVID-अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए किए गए विशेष कार्य के पीछे 19 क्या प्रेरणा है?
- 3) कलोल तालुका के शिक्षकों द्वारा COVID- 19 अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए किए गए विशेष कार्य का परिणाम क्या है?

अनुसंधान का महत्व:-

प्रस्तुत अध्ययन के महत्व का आकलन निम्न प्रकार से किया जा सकता है।

प्रस्तुत शोध आपको कठिन परिस्थिति में एक विशिष्ट प्रकार के कार्य को करने के लिए किस प्रकार प्रेरित करता है। यह जाना जा सकता है।

शिक्षकों द्वारा विद्यार्थियों के अध्यापन कार्य के लिए किए गए नवोन्मेषी प्रयोगों की जानकारी दी जाएगी जो अन्य शिक्षकों के लिए मार्गदर्शक साबित होंगे।

नवोन्मेषी शिक्षकों को प्रेरित और प्रोत्साहित किया जाएगा।

शिक्षकों का व्यक्तिगत अध्ययन यह बता सकता है कि आत्म विकास के लिए क्या किया जा सकता है।

अनुसंधान की सीमाएँ:-

प्रस्तुत शोध की सीमाएँ इस प्रकार थीं।

वर्तमान अध्ययन COVID-की अवधि के दौरान शिक्षक द्वारा किए गए विशिष्ट प्रयोगों को जानना चाहता है और इसलिए इस 19 अध्ययन के परिणाम उस स्थिति पर आधारित हैं जो COVID-की अवधि के दौरान उत्पन्न हुई थी। यह स्पष्ट नहीं है कि सामान्य 19 परिस्थितियों में प्राप्त परिणाम को लागू किया जा सकता है या नहीं।

प्रस्तुत अध्ययन में एक या दो शिक्षकों के कार्य जानने का प्रयास किया गया है जिन्होंने कोविड-19 की अवधि में प्रति समूह संसाधन केंद्र पर विशेष कार्य किया है। ऐसे अन्य शिक्षक भी हो सकते हैं जिन्होंने COVID-अवधि के दौरान विशेष कार्य किया है जिन पर विचार 19 करने का अनुरोध किया गया है।

उपकरण - :

डेटा संग्रह के लिए डिवाइस प्रमाणित नहीं है।

डेटा संग्रह के लिए एसआई मित्रों के साथ सहयोग किया। यह संभव है कि शिक्षकों द्वारा विस्तृत जानकारी उपलब्ध नहीं कराई गई हो।

वर्तमान शोध में शोधार्थी द्वारा व्यक्तिगत अध्ययन हेतु चयनित विद्यालय की जानकारी एकत्रित करने के लिए स्वनिर्मित उपकरण 'प्रश्नावली' उपकरण का प्रयोग किया गया।

सूचना का एकत्रीकरण

शोध में शामिल विद्यालयों के व्यक्तिगत अध्ययन के लिए शोधकर्ता द्वारा बनाई गई प्रश्नावली यंत्र को संबंधित विद्यालय के शिक्षक को वॉट्सएप के माध्यम से दिया जाता है तथा एसआई के माध्यम से वीडियो कॉन्फ्रेंसिंग के माध्यम से उनसे मुलाकात कर जानकारी प्राप्त करने का प्रयास किया जाता है। लॉक डाउन के दौरान शिक्षक द्वारा किए गए विशिष्ट कार्यों के बारे में जानकारी प्राप्त करके इस उपकरण को संकलित किया गया है।

विद्यालय शिक्षक व वीडियो कॉन्फ्रेंस के माध्यम से वॉट्सएप के माध्यम से संकलित जानकारी प्राप्त की। इस प्रकार, प्राप्त जानकारी लिखित रूप में थी।

व्याप विश्व - :

वर्तमान अध्ययन में वर्ष 2020-में दुनिया के कलोल तालुका में कार्यरत शिक्षकों को शामिल किया गया है। 21

सम्पल - :

वर्तमान अध्ययन में, वर्ष 2020-में कलोल तालुका में कार्यरत शिक्षकों के 21 रूप में चयनित प्रति समूह संसाधन एक या दो शिक्षक जिन्होंने COVID-स्थिति में छात्रों के शिक्षण कार्य के लिए विशेष कार्य किया है। 19

शोध सारांश:-

वर्तमान शोध का शीर्षक पंचमहल जिले के कलोल तालुका में COVID अवधि के दौरान छात्रों की शिक्षा के लिए शिक्षकों 19 द्वारा किए गए विशेष कार्य का व्यक्तिगत अध्ययन था। प्रस्तुत शोध के अनुसार, व्यक्ति को कलोल तालुका में किए गए विभिन्न विशिष्ट कार्यों का अध्ययन करना था। प्रायोजक द्वारा अनुसंधान उपकरण को डिजाइन करने और विशिष्ट ऑपरेशन करने वाले शिक्षकों के विभिन्न पहलुओं से संबंधित व्यक्तिगत अध्ययन आयोजित करने के लिए विवरण तालुका से प्राप्त किया गया था। व्यावहारिक प्रकार के शोध की पद्धति वर्णनात्मक शोध में शामिल व्यक्तिगत अध्ययन पर आधारित थी। प्राप्त सूचना लिखित रूप में थी। शोध उपकरण में निहित प्रश्नों पर स्कूल की जानकारी एक वर्णनात्मक रूप में प्रस्तुत और व्याख्या की गई थी।

शोध निष्कर्ष:-

प्रस्तुत अध्ययन के निष्कर्ष इस प्रकार थे।

कोविड-19 के दौरान किए गए विशेष कार्य के तहत -शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य की सामग्री के विश्लेषण के संदर्भ में ई 05 पत्रिका, योग शिक्षा, यूट्यूब के माध्यम से वीडियो मेकिंग, डीडी गिरनार पर पाठ, में विशेष कार्य किया गया। नवोदय और एनएमएमएस परीक्षाओं के साथसाथ विषय आधारित मामलों पर मार्गदर्शना-

कोविड-19 के तहत शिक्षक भाइयों द्वारा विशेष का 05 शिक्षक बहनों और 00 शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य में 05यं किया गया इस प्रकार .COVID-प्रतिशत शिक्षक भाइयों द्वारा विशेष कार्य किया गया।-की अवधि में शत 19

कोविड-19 के अंतर्गत शिक्षकों द्वारा विशेष कार्य किया गया। शैक्षणिक एवं सह पाठ्यक्रम दोनों ही मामलों को ध्यान में रखते 05 हुए विशेष कार्य किया गया।

COVID-के 19 दौरान किए गए विशेष कार्य के तहत शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य में छात्रों और अभिभावकों का 05 सहयोग प्राप्त हुआ। कर्मचारियों का भी पर्याप्त सहयोग मिला।

COVID-शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य के परिणाम 05 के दौरान किए गए विशेष कार्य के तहत प्रस्तुत 19मों में सुधार देखा गया।

कोविड-19 के दौरान किए गए विशेष कार्य के तहत शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य में निगरानी दल की राय अच्छी पाई गई। 05 COVID- शिक्षकों द्वारा किए गए विशेष कार्य में ऑनलाइन होमवर्क चेक भी देखने 05 के दौरान किए गए विशेष कार्य के तहत 19 को मिला।

COVID-शिक्षकों द्वारा किए गए विशिष्ट कार्य को ध्यान में रखते 05 के दौरान किया गया विशेष कार्य उद्देश्य के तहत प्रस्तुत 19 हुए किया गया है अर्थात् कार्य सही दिशा में किया गया है।

यह सुनिश्चित करने के लिए योजना बनाई गई है कि कोविड-19 के दौरान शिक्ष 05षकों द्वारा किया गया विशेष कार्य सामान्य स्थिति में भी उपयोगी हो।

शैक्षणिक परिणाम:-

प्रस्तुत अध्ययन के शैक्षिक परिणाम इस प्रकार थे।

अधिक से अधिक शिक्षकों को तालुका के साथसाथ जिला स्तर पर विशेष कार्य करने के लिए प्रेरित करने के लिए शिक्षकों को - प्रोत्साहित और निर्देशित किया जाना चाहिए।

ऑनलाइन प्लेटफॉर्म के माध्यम से शिक्षकों को मार्गदर्शन प्रदान करने के लिए जिला के साथसाथ राज्य स्तर पर भी योजना बनाई - जाए।

स्कूल के साथसाथ ब्लॉक स्तर के छात्रों के लिए उपयोगी साहित्य तैयार किया जाना चाहिए।-

स्कूल के साथसाथ ब्लॉक स्तर के छात्रों को मानसिक स्वास्थ्य मार्गदर्शन दिया जाना चाहिए। इस संबंध में साहित्य जिले के साथ-साथ राज्य स्तर पर भी तैयार किया जाना चाहिए।

संदर्भ सूची

1. ब्रोंग, आरवाल्टर ., एजुकेशन रिसर्चलॉन्गमैन्स :लंदन) एन इंट्रोडक्शना-., ग्रीन एंड कंपनी लिमिटेड, 1963) पृष्ठ-78।
2. एच.जी.देसाई और देसाई के .जी ., रिसर्च मेथड्स एंड टेक्निक्स, 6वां संस्करण, (अहमदाबादयूनिवर्सिटी बिब्लियोग्राफी बोर्ड :, 1997), पेज नंबर 23
3. गुजरात स्टेट स्कूल पाठ्यपुस्तक बोर्ड, गांधीनगर, प्रथम संस्करण, 2009, पृ. 110 से 115
4. हरिभाई जीदेसाई औ .र देसाई कृष्ण कांत जी., रिसर्च मेथड्स एंड टेक्निक्स, छठा संस्करण, (अहमदाबादयूनिवर्सिटी : बिब्लियोग्राफी बोर्ड, 1997), पी-276।
5. डीए उचत, सामाजिक विज्ञान में शिक्षा और अनुसंधान की पद्धति, पंचमहल :3, टैगोर नगर, अमित मार्ग के पास, 2009, पी। 106.

शिक्षा का मौलिक अधिकार

Prof. Dr. G. R. Karikante

Vai. Dhunda Maharaj Degloorkar Mahavidyalaya Degloor Dist. Nanded

महत्व :-

२१वीं सदी विश्व और मानवी समाज के लिए चुनौति है! आज मानवी जीवन और समाज गति से बदलने का कार्य इस सदी ने किया है! आज शिक्षा पर सुचना प्रायोगिकी, नैनो तंत्रज्ञान और जैवतंत्रज्ञान प्रभाव बढ़ रहा है! स्वतंत्रता के बाद शिक्षा व्यवस्था में काफी बदल हुए हैं! भारत को एक राष्ट्र निर्माण के लिए शिक्षा का मौलिक अधिकार महत्वपूर्ण है! शिक्षा के बिना राष्ट्र निर्माण नहीं हो सकता! शिक्षा का मौलिक अधिकार समाज के हर नागरिक को मिलना चाहिए!

आज हम जिस आधुनिक सभ्यता में जी रहे हैं! उसका विकास सामाजिक अध्ययन का एक क्षेत्र है! सामाजिक शास्त्रों में मानव का सामाजिक प्राणि की रूप में अध्ययन किया जाता है! आज मानव समाज में परिवर्तन तो निरंतर दृष्टी गोचर होते हैं! मानवी समाज में हुए एवं हो रहे सामाजिक परिवर्तन को समझने के लिए शिक्षा एक साधन है! शिक्षाद्वारा व्यक्ति आधुनिक समाज को समझने एवं जानने में समर्थ हो सकता है, इतना ही नहीं है कि शिक्षा के माध्यम से वह अपने अधिकारों एवं कर्तव्यों का ज्ञान प्राप्त कर एक आदर्श नागरिक के रूप में कार्य कर सकता है! शिक्षा व्यक्ति एवं समाज के ऊपर उठकर राष्ट्रीय जीवन में भी आगे बढ़ने की प्रेरणा देती है!

वैश्वीकरण के बाद भुमंडलीकरण अधिक मात्रा से हो रहा है! सरकार एक तरफ शिक्षा का अधिकार का कानून ला रही है! दूसरी तरफ शिक्षा का निजीकरण कर रहे हैं! सरकार शिक्षा क्षेत्र से बाहर पड़ना चाहते हैं! आज भारत में कई विदेशी विश्व विद्यालयों का प्रवेश हो चुका है! उसका प्रतिकूल परिणाम भारत के स्कूल, कॉलेज विश्व विद्यालय पर हो रहा है! आज हमारा एक ही विश्व विद्यालय के टॉप सौ में नहीं है! विकसित देश भारत को शिक्षा का प्रमुख केंद्र कहते हैं! शिक्षा का महत्व विश्व की संस्कृति में बड़ा है! भारत की शिक्षा क्षेत्र में प्राचीन काल का बड़ा योगदान था! तक्षशिला, नालंदा विश्व विद्यालय प्रसिद्ध थे! प्राचीन काल में भारत में गुरुकुल ज्ञान और संस्कृति का मजबूत केंद्र रहा है!

शिक्षा का अर्थ:-

अनेक विद्वानों ने विभिन्न प्रकार से शिक्षा की परिभाषा की है! समय के साथ-साथ शिक्षा की परिभाषा बदलती रहती है! वैदिक काल में शिक्षा सर्वांगीण विकास का एक अंग था! मध्यकाल में शिक्षा का अर्थ संकुचित हुआ और धर्म से जुड़ गया! सर्वांगीण विकास यह आधुनिक शिक्षा का मुख्य उद्देश्य है! वैदिक काल में शिक्षा में कक्षा, वर्ग का महत्व नहीं था! वैदिक कालीन शिक्षा जीवन सामाजिक, संगीत, राजनैतिक, आदि पर आधारित थी!

आधुनिक शिक्षा, कक्षा और आयु के आधार पर वर्गीकृत की है! वैदिक काल में शिक्षा आजन्म चलती रहती थी! मनुष्य जीवनतक छात्रा जीवन जीता था! डॉ. थॉमस ने कहा शिक्षा में ऐसा कोई देश नहीं जहाँ ज्ञान का प्रसार नहीं हुआ! महात्मा गांधी ने शिक्षा व्यक्ति को शारीरिक, मानसिक एवं आत्मीक सर्वांगीण विकास का साधन माना है! रवीन्द्रनाथ टागोर के मतानुसार उच्चतम शिक्षा वह है जो हमारे जीवन में सभी आस्तित्वों के साथ सामंजस्यपूर्ण संबंध बनाती है! अरविंद्र घोष के अनुसार शिक्षा का कार्य आत्मा को विकसित करने में साह्यता देना है! स्वामी विवेकानंद ने शिक्षा मनुष्य में निहित दैवीय पूर्णता का प्रत्यक्षीकरण है!

शिक्षा का उद्देश:-

1. शिक्षा एक मौलिक अधिकार के रूप में अध्ययन करना!
2. शिक्षा आयोग और शिक्षा के कानून का अध्ययन करना!
3. वर्तमान शिक्षा व्यवस्था की मर्यादाओं का अध्ययन करके सुझाव बनाना!
4. शिक्षा व्यवस्था में आरक्षण के वर्तमान स्थिति की जानकारी लेना!

अनुसंधान की परीकल्पना:-

1. भारत में शिक्षा का प्रसार समाज के सभी घटकों तक हो रहा है! लेकिन शिक्षा प्रसार गति वर्तमान काल में कम है!
2. शिक्षा का अवसर हाशिए के समाज तक हो रहा है!
3. आज का छात्र राजनीतिके षडयंत्र का शिकार बन रहा है!

भारतीय संविधान और शिक्षा अधिकार:-

भारत में मौलिक अधिकार व्यक्ति को संविधान में दिया है। भारतीय संविधान में अनुच्छेद 92 से 35 तक मौलिक अधिकार हैं संविधान द्वारा शिक्षा का अधिकार अनुच्छेद 30 में है। भारत के सभी नागरिक को समान रूप से शिक्षा का अधिकार दिया है। भारत में प्राथमिक शिक्षा का विषय प्रांतीय सरकार को दिया है। उच्च शिक्षा का विषय केंद्र सरकार को पास है। प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य है। सभी समाज को शिक्षा का निशुल्क अधिकार है। आज भारत के बालमजदूर, गन्ना मजदूर, घुमंतु समाज, आदिवासी समाज, अनुसूचित जाति के बाल, युवा, महिला को शिक्षा प्राप्त करना कठिन हो गया है। वैश्वीकरण के बाद भुमंडलीकरण, निजीकरण का प्रभाव शिक्षा क्षेत्र पर दिखाई देता है। अपने सरकार द्वारा शिक्षा विषय का पूर्णतया निजीकरण करने की कोशिश जारी है। और इस वजह से विदेशी शक्ति के हाथों में हमारी शिक्षण प्रणाली जाने की संभावना अधिक मात्रा में है। लॉर्ड मेकाले ने पूरी तरह अंग्रेजी हुकुमत बनाए रखने के उद्देश्य से शिक्षा का ढाँचा बनाया। उसी तरह आज भी विदेशी शक्तियाँ भारतीय शिक्षा माध्यम से अपनी निजी हित रखने के उद्देश्य हैं। जैसे आज भारत के कई प्रांतों में विदेशी विश्व विद्यालय का अगमन हो चुका है। जैसे मध्य प्रदेश, कर्नाटक, गोवा, गुजरात में विदेशी विश्वविद्यालय स्थापित हुए हैं। शिक्षा का अधिकार है लेकिन शिक्षा प्राप्त करना कठिन समस्या हो गई है।

शिक्षा का अधिकार एक विश्लेषण :-

भारत सरकार ने स्वतंत्रता के बाद शिक्षा का प्रसार करने के लिए समाज को शिक्षा देने के लिए अनेक कानून बनाए। भारत सरकार का सन : 2006 का निशुल्क और अनिवार्य शिक्षा संबंधी बाल अधिकार कानून पूरे देश में लागू कर दिया है। इसके तहत 6 से 14 वर्षों तक सभी बच्चों को निशुल्क एवं अनिवार्य प्रारंभिक शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार प्राप्त हुआ। इस से पहले सन 1986 में ही शिक्षा का सुविधा को कार्यान्वित करने के लिए संविधान द्वारा सरकार को 90 वर्ष का समय भी दिया था। जिसमें देश के सभी बच्चों को शिक्षा सुविधा उपलब्ध करने की बात कही गयी थी। 1983 में उच्चतम न्यायालय ने अपने एक क्रांतिकारी फैसले से तत्कालीन सरकार को जगया था। न्यायालय ने कहा था। संविधान में जीवन का अधिकार का अर्थ तो तभी है, जब व्यक्ति को शिक्षा का अधिकार मिला इस फैसले के तहत सरकार को 14 वर्ष की आयु तक बच्चों को निशुल्क शिक्षा का अधिकार देना आवश्यक था।

आज 2006 की कानून की समीक्षा करने के बाद ऐसा लगता है की, केंद्र और राज्य में ज्यादातर रुची नहीं है। इसके तहत शिक्षा का निजीकरण और विदेशी शिक्षण संस्थाओं को हाथों में देना। आज अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, चायना इस राष्ट्र का शिक्षापर अधिक जोर है। विश्व की तुलना में भारत का ग्रॉस एनेरालमेंट रेशो कम है। विश्व का 20: प्रतीशत और भारत का सरासरी 90: प्रतीशत है। चायना में 30:, ब्राज़ील 36:, एनरोलमेंट रेशो है। भारत इन सभी प्रगत राष्ट्र और विकसनशील मलेशिया फिलीपाइन्स देश से भी पिछे है भारत में 26 छात्रों को एक अध्यापक है। प्रगत राष्ट्र में 95 छात्रों के पीछे एक अध्यापक है। आज भारत के केंद्रीय विश्व विद्यालय में 35: और प्रांतीय विश्वविद्यालय में 86: प्रतीशत प्रोफेसर की जगह खाली है। भारत की सभी स्कूल, कॉलेज विश्व विद्यालय सिर्फ परीक्षा के केंद्र बने हुए हैं। विद्यार्थी ओं को प्राथमिक ज्ञान की दिक्कत है। इसीलिए भारत की शिक्षा व्यवस्था के सामने कई चुनौतियाँ हैं।

चुनौतियाँ:-

1. महाराष्ट्र जैसे कुछ स्टेट पॉलीसी नॉन ग्रेट शिक्षा प्रणालीपर आधारित है। विना वेतन 95-95 साल अध्यापक पढ़ा रहे हैं। उनकी मानसीकता शिक्षा को प्रभावित करती है।
2. भारत की विद्यालय, स्कूल, कॉलेज में ज्ञानका वातावरण प्रतीकुल है। भारत के विद्यार्थी ओं को रुची और जिज्ञासा की कमी है।
3. भारत में 6 से 9 तक विद्यार्थी ओं की स्वास्थ्य समस्या गंभीर है।
4. भारतीय विद्यार्थी ओं में दैववाद अधिक है और आत्मविश्वास कम है।
5. भारत में शिक्षा के लिए परिवारक वातावरण अनुकूल नहीं है।
6. भारतीय समाज में उच्च प्रेरणा एवं मार्गदर्शन का अभाव है।
7. प्राथमिक स्कूल और कॉलेजों में सकारात्मक सोच की कमी है।
8. शिक्षा व्यवस्था में सरकारी स्कूल तथा कॉलेज के अलावा निजी स्कूल और कॉलेज का महत्वदेते हैं।
9. स्कूल कॉलेज में बढ़ती फीस आज के समाज के सामने चुनौति है।

स्वतंत्र भारत में १९४७ के पश्चात से लगातार शिक्षा में विकास हेतु प्रयास किए जाते रहे हैं। किंतु इसी प्रयास का परिणाम यह भी हुआ कि शिक्षा सरकारी एवं निजी दोनों प्रकार के अभिकरण द्वारा संचालित किया गया लगा। परिणाम यह भी हुआ कि शिक्षा निरंतर महंगी होती गई। भारत चुंकि गांव का देश है। आज भी गांव में गरीब देखने को मिलता है। ग्रामीण निर्धन परिवार वर्तमान महंगी शिक्षा को प्राप्त करने में असमर्थ होते नजर आया और सरकार ने इसी बात को ध्यान में रखकर निशुल्क शिक्षा एवं अनिवार्य शिक्षा का अधिकार अधिनियम २००६ लाया जिसे १ अप्रैल २०१० से पुरे देश में लागू किया गया। निशुल्क और अनिवार्य शिक्षा का अधिकार पाने और इसके लिए कानून को परित करवाने तथा इसे पुरे देश में लागू करवाने के लिए एक लंबी चौड़ी जंग भी लड़नी पड़ी थी। क्योंकि शिक्षा जीवन का वह महत्वपूर्ण अंग है जो हमें बचपन से लेकर वृद्धावस्था तक अनुशासित संयत और प्रगतिशील बनाए रखती है। इस शोध विषय के अंतर्गत उद्देश के रूप में प्रमुख निम्न है

- शिक्षा के अधिकार के वास्तविक कारण का पता लगाना।
- निजी शिक्षण संस्थानों में शिक्षा के अधिकार अधिनियम के लिए किए गए प्रयासों का रेखांकन करना।
- निजी व सरकारी शिक्षण संस्थानों में शिक्षा के अधिकार अधिनियम के क्रियान्वयन का तुलना अध्ययन कर वास्तविक अंतर का पता लगाना।
- शिक्षा के अधिकार अधिनियमन को पूर्ण रूप से लागू वाली बाधाओं को ज्ञात करना।
- शिक्षा के अधिकार पर सरकारी व गैर सरकारी संस्थाओं द्वारा किए जा रहा है प्रयासों का पता लगाना। इस प्रकार 'शिक्षा के अधिकार अधिनियम को अधिक प्रभावकारी बनाने हेतु निम्नांकित सुझाव प्रमुख हैं
- शिक्षा के अधिकार के प्रति जनसाधारण को जागरूक करना।
- शिक्षा के अधिकार अधिनियम पर छोटी-छोटी बुकलेट लिखकर जनता को वितरित करना।
- शिक्षा के अधिकार अधिनियम पर हर एक स्तर पर शोध संगोष्ठी एवं कार्यशाला का आयोजन करना।
- शिक्षा के अधिकार अधिनियम पर हर एक स्तर पर शोध संगोष्ठी एवं कार्यशाला का आयोजन करना।
- शिक्षा के अधिकार अधिनियम हेतु गैर सरकारी संस्थानों द्वारा प्रयास किया जाना चाहिए।
- शिक्षा के अधिकार अधिनियम के क्रियान्वयन हेतु गैर सरकारी संस्थानों द्वारा प्रयास किया जाना चाहिए।
- विभिन्न संचार के माध्यम एवं मनोरंजन के द्वारा शिक्षा के अधिकार विषय को शामिल करते हुए जन जागरूकता फैलाना।
- पोस्टर एवं फिल्म के माध्यम से शिक्षा के अधिकार का उपयोगिता रेखांकित करना।
- विज्ञापन एवं अन्य माध्यमों से शिक्षा के अधिकार को जन-जन तक पहुंचना।
- शिक्षा के अधिकार अधिनियम के लागू किए जाने हेतु केंद्रीय स्तर पर निगरानी समिति का गठन कर निरंतर निरीक्षण एवं परीक्षण किया जाना।

शिक्षा सुधार का साधन है। ऋग्वेद में कहा गया है कि- आंख, कान, नाक अदि में सभी मनुष्य समान है। पर जो ज्ञानवान हो जाते हैं वह अन्यो से श्रेष्ठ होते हैं। शिक्षा हमें विवकशील बनाती है। इसलिए विद्या के बिना मनुष्य का जीवन कुत्ते की पुंछ की तरह व्यर्थ है। विद्या विहीन मनुष्य और पशु में कोई अंतर नहीं। फ्रांसीसी विद्वान मापतेन ने कहा है कि “यदि शिक्षा के द्वारा छात्र का मस्तिष्क अधिक प्रवण नहीं बना, उसके व्यक्तित्व पर प्रभाव नहीं हुआ तो अच्छा होता कि वह पढ़ने के बजाय टेनिस खेलता।” मानतेन का यह उक्ति प्राचीन भारतीय शिक्षा पर पूर्णतया चरितार्थ होती है। शिक्षा को प्रारंभिक तौर पर बाल अधिकार के रूप अनिवार्य करते हुए लागू किया जाना चाहिए। क्योंकि यदि प्रारंभिक स्तर पर किसी बच्चे को शिक्षा पूर्ण रूप में अनिवार्य करते हुए लागू किया जाना चाहिए। क्योंकि यदि प्रारंभिक स्तर पर शिक्षा के अधिकार को प्रारंभिक स्तर में पूर्णतया लागू या जाना चाहिए। प्राथमिक शिक्षा में निशुल्क शिक्षा दी जानी चाहिए।

- पुरे देश में मातृभाषा में शिक्षा को पूर्ण किया जाना चाहिए।
- शिक्षा के उद्देश और कार्यप्रणाली को समान रूप से पुरे देश में लागू किया गया जाना चाहिए।
- बाल शिक्षा को सशक्त बनाने के लिए प्राथमिक स्तर में लागू करते समय प्राथमिक विद्यालय में विषय के शिक्षक की नियुक्ति की जानी चाहिए।
- बाल शिक्षा को प्राथमिक शिक्षा के अधिकार के रूप में लागू करते समय प्राथमिक विद्यालय में पूर्णतया आवासीय शिक्षा दी जानी चाहिए।
- सरकार के द्वारा शिक्षा के अधिकार को प्राथमिक स्तर में वास्तविक रूप से लागू किया जाना चाहिए।
- गैर सरकारी संस्थानों एवं समाजसेवी संगठनों द्वारा शिक्षा के अधिकार को बाल अधिकार को बाल अधिकार के रूप में लागू किया जाना चाहिए।
- शिक्षा के अधिकार के क्रियान्वयन हेतु शासन द्वारा शिक्षा के अधिकार को बाल अधिकार को बाल अधिकार के रूप में लागू किया जाना चाहिए।
- बाल अधिकार के रूप में शिक्षा के अधिकार को एक साथ पूरे देश में सशक्त रूप में लागू किया जाना चाहिए।

सुझाव:-

१. सामाजिक राजनैतिक अपराधीकरण कम करने के लिए शिक्षा का अधिकार महत्वपूर्ण है।
२. गुड गर्वर्नस निर्माण करने के लिए शिक्षा जरूरी है।
३. भारत को महासत्ता बनाने के लिए शिक्षा का प्रसार एवं प्रचार व्यापक रूप से होना जरूरी है।
४. समता स्थापीत करने के लिए शिक्षा के माध्यम से छात्र एवं समाज कि सोच बदलना आवश्यक है।
५. आज विज्ञान तंत्रज्ञान सुचना प्राद्योगिकी का प्रसार करना है। तो शिक्षा का अधिकार को बढ़ावा देना चाहिए।
६. भारत में प्राथमिक शिक्षा क्षेत्र को विदेशी निवेशसे मुक्त रखना चाहिए।
७. अल्पसंख्याक, नोमॅडिक क्राइप्स, आदिवासी अनुसुचित जनजातीया इन सभी समाज के भटकों तक शिक्षा प्रसार होना आवश्यक है।
८. विकसिन प्रगत राष्ट्र के विश्व विद्यालयों से भारत की तुलना करना गलत है।
९. शिक्षा क्षेत्र मे लागु कि गई अनेक योजनाओं का लाभ लाभार्थियों को नही मिला, जैसे प्रौढ शिक्षा अभियान और सर्व शिक्षा अभियान.
१०. आज स्कूल, कॉलेज और विश्व विद्यालय कि समिक्षा करने के लिए छप्थ पैघ छ।।६ आदि संस्थाओं का नियंत्रण निर्माण हुआ है।

संदर्भ सूची:-

1. विचारशलाका संपादक नागोराव कुंभार.
2. Bill of Education - 2009.
3. <https://wikipedia>.
4. National knowledge commission report - 2017.
5. Planning commission government of India.

कोविड - १९ काळात विद्यार्थ्यांचे अधोबोधन विकसन - एक आव्हान

श्री. अंकुश रामचंद्र बनसोडे.

सहाय्यक प्राध्यापक, महावीर महाविद्यालय कोल्हापूर.

abansode 1234@gmail. Com

सारांश :

विद्यार्थ्यांमध्ये आपोआप अधोबोधन विकसित होत नाही. शिक्षकाला त्याच्या विकासासाठी आवश्यक भूमिका निभवावी लागते. काही तज्ञांच्या मते उच्च संपादनूक असलेली विद्यार्थी शिक्षकांच्या शिवाय सहजतेने अधोबोधन विकसित करतात. कमी संपादनूक असलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षकांच्या मदतीची गरज भासते. उच्च संपादन क्षमता असलेली मुले शिक्षकांच्या मदतीशिवाय त्यांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणातून लाभ घेऊन पुढे जातात. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना अध्ययनाची जबाबदारी देण्याआधी अध्ययन प्रक्रियेचे नियमन कसे करावे हे शिकविले पाहिजे. ज्या विद्यार्थ्यांना कुठल्याही मदतीशिवाय अध्ययन करता येत नाही त्यांच्यासाठी या बाबी महत्वाच्या आहेत.

कोविड - १९ कालावधीत विद्यार्थ्यांच्या बोधनिक प्रक्रियेविषयी, बोधनी प्रक्रियेद्वारे जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणे हे एक आव्हान आहे. अधोबोधनाचे महत्त्व असे की, जेव्हा आपल्याला आपल्या बोधनिक प्रक्रियेविषयी माहिती असते तेव्हा त्या ज्ञानाचा उपयोग भावी काळात आपले बोधनिक कार्य अधिक चांगले व्हावे यासाठी काय उपाय योजना करता येतील, परिस्थितीमध्ये काय फेरफार किंवा मांडणी करता येईल याविषयी मार्गदर्शन होऊ शकते.

बीज शब्द: अधोबोधन, विद्यार्थ्यांचे अधोबोधन विकसन. इ.

प्रस्तावना :

अधोबोधन या मराठी शब्द रूपांतरासाठी Metacognition हा इंग्रजी शब्द वापरला जातो. ही संकल्पना 1970 मध्ये Flavell यांनी सर्वप्रथम उद्घोषित घोषित केली. काही मराठी संदर्भ पुस्तकामध्ये अधोबोधन या मानसशास्त्रीय संकल्पनेस अधिबोधन असा पर्यायी शब्द वापरला आहे त्याची व्याख्या "Ones knowledge awariness and control of the domain of cognition" अशी 1893 मध्ये Brown, Bransford, Ferrara and Campione यांनी केली तसेच त्यांनी पुढे जाऊन "Thinking about one's thinking" अशी ही व्याख्या केली आहे

Flavell यांनी "Metacognition as the knowledge about and regulation of ones cognitive activates in learning". (1979) अशी व्याख्या केली आहे.

Flavell यांना अधोबोधन संशोधनाचा उद्गाता असे म्हटले जाते.

अधोबोधन आणि अधोबोधन विकास :

1. Flavell (1985) यांनी अधोबोधनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे. "कोणत्याही प्रकारचे ज्ञानात व माहिती किंवा बांधानिक कृती हात जी चा अभ्यास विषय आहे (या प्रक्रियेविषयी ज्ञान आहे) आणि कोणत्याही बोधानिक कार्याच्या कोणत्याही अंगाचे नियमन करता येण्याचे ज्ञान किंवा माहिती

म्हणजेच अधोबोधन होय". (Any knowledge or cognitive activity that takes as it's object or regulates of any cognitive enterprise - **Flavell, 1985**)

2. अध्ययन प्रक्रिया मधील एखाद्या बोधात्मक कृतीचे ज्ञान आणि नियमन म्हणजे अधोबोधन होय. (Metacognition was originally referred to as the knowledge about and regulation of one's cognitive activates in learning processes.)
3. अधोबोधनात एखाद्याच्या बोधात्मक प्रक्रियेचे विचार समाविष्ट असतात. विचार करणे, शिकणे, तर्क करणे, समस्या सोडवणे, गुंतागुंतीच्या परिस्थितीत परिणामकारक अध्ययन होण्यासाठी अधोबोधन आवश्यक असते.
4. एखाद्याच्या व्यक्तिगत विचार प्रक्रिया, मानसिक कार्याची उच्च स्थितीचे नियोजन आणि अहवाल देण्याची प्रक्रिया म्हणजे अधोबोधन होय. (Metacognition is the process of planning assessing and monitoring one's own thinking the principle of mental functioning. - **Cotton, 1991**)
5. विद्यार्थ्यांचे त्यांच्या स्वतःच्या बोधनिक प्रक्रियेसंबंधी असलेले ज्ञान आणि विश्वास तसेच त्यांच्या बोधनिक प्रक्रिया नियमित करण्याचे त्यांचे प्रयत्न म्हणजे अधोबोधन होय. (The term Metacognition refers to students' knowledge and beliefs regarding their own cognitive processes as well as to their attempts to regulate those cognitive process. - **Collins, 1994**)
6. अधोबोधन म्हणजे बोधन आणि आकलनावर नियंत्रण तसेच ज्ञानाचा योग्य उपयोग होय. (Metacognition having (congnation) and having understanding control over appropriate use of that knowledge.)

शिक्षक अधोबोधन विकासासाठी तीन मार्गाने सुविधा देऊ शकतो.

1. मुख्यत्वेकरून कौशल्य आणि कार्यनितीचे प्रत्यक्ष अध्यापन प्रत्यक्ष अध्यापन. (As direct teacher of skills and strategies initially.)
2. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मतानुसार कौशल्य दिग्दर्शन, समस्या निराकरण, चिकित्सक किंवा सर्जनशील लेखन यासंबंधी मानसिक (as a whole who make explicit the mental processes) प्रक्रिया स्पष्ट पणे सादर करणे.
3. सरावासाठी संधी उपलब्ध करून देणारा म्हणून शिक्षक कार्य करू शकतो

विद्यार्थी त्यांच्या स्वतःच्या मानसिक प्रक्रिया जागृत करून निष्णात आणि त्यांच्या कार्य त्वरित नेण्याच्या वृत्ती कडे लक्ष देतो. शिक्षकाकडून अध्ययनाचे नियमन विद्यार्थ्यांकडे जाते आणि विद्यार्थी त्यांच्या परिणामकारक देण्यासंदर्भात अधिक जबाबदारी घेतो. अधोबोधनाच्या सूचना मिळाल्यामुळे विद्यार्थ्यांना अध्ययन आणि समस्या निराकरणाची नियोजन, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन कार्य नीतीचे दृष्टिकोन जाणण्याची इच्छा/ महत्वाकांक्षा एखाद्या ठिकाणी जागृत होते. त्यातून

विद्यार्थी स्वतःच्या अध्ययनावर नियंत्रण ठेवतात. विद्यार्थी सहकार्य आणि एकमेकांशी अंतर क्रिया करतात तेव्हा त्यांचे ज्ञान आणि त्यांच्या सहाध्यायीचे ज्ञान या विशेष स्पष्ट जाणीव त्यांना होते. (भंगाळे आणि धांडे, 2018)

अधोबोधन हे अध्ययन शैली आणि अध्यापन शैलीशी निगडित आहे. अध्ययन प्रक्रियेत विचार प्रवर्तक प्रश्न विचारणे विद्यार्थ्यांची अध्ययन क्षमता विकासासाठी आवश्यक आहे चर्चा आणि विविध मते देखील अधोबोधनाच्या प्रक्रियेत महत्वाची ठरतात. माध्यमिक स्तरावरील शालेय शिक्षणाची वय हे खूप महत्वाचा काळ मानला जातो. या काळात बालक स्वतःला सवंगडी/सोबती यांच्यासोबत अभिव्यक्त करतो.

फॉल्वेल यांनी अधोबोधन ज्ञानाचे तीन प्रकारे वर्गीकरण केले आहेत.

1. **ज्ञानाची जाणीव** (Awareness of Knowledge) - काय माहिती आहे, काय माहिती नाही आणि एखाद्याला कशाची माहिती हवी आहे. उदा: मला माहिती आहे कि वनस्पतींना सूर्यप्रकाशाची गरज असते पण ते का आहे हे माहिती नाही. या प्रकारात इतरांच्या ज्ञानाविषयी जाणीवदेखील अंतर्भूत आहे.
2. **विचारांची जाणीव** (Awareness of thinking) - बौद्धिक कार्याचे आकलन आणि ते पूर्ण करण्यासाठी असलेल्या आवश्यकतांचे स्वरूप.
3. **विचारांच्या तंत्रांची जाणीव** (Awareness of Thinking) - अध्ययनाला दिशा देणाऱ्या उपगामाचे आकलन.

आपल्याला प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञांची, मानसोपचार तज्ञांची संशोधकांची माहिती आहे, अशी जाणीव असणे म्हणजेच अधोबोधन, विस्मरण कशामुळे होते, निर्णय घेताना कोणत्या अडचणी येतात, समस्या का सुटत नाहीत याची माहिती असणे म्हणजेच अधोबोधन.

लहान मुलांपेक्षा मोठी मुले एखादे कार्य चांगल्या प्रकारे करू शकतात. समस्या किंवा प्रश्न किती सोपा आहे अवघड आहे आणि तो सोडविण्यासाठी काय करता येईल, याविषयी मोठ्या मुलांना अधिक माहिती असते. फॉल्वेल आणि सहकारी (Flavell et-al. 1970) यांनी बालवाडीतील आणि प्राथमिक शाळांतील मुलांना काही गोष्टी कराव्यात दिल्या आणि त्या गोष्टी आठवणीत राहीपर्यंत हे काम करावयास दिले. संशोधकांना असे आढळून आले की, प्राथमिक शाळेतील मुलांना बालवाडीतील मुलांपेक्षा आपला अभ्यास पुरेसा झाला किंवा नाही आपल्याला किती आठवू शकेल याविषयी चांगल्याप्रकारे अंदाज करता येत होता.

अशा प्रकारच्या ज्ञानाला स्वतःच्या बोधनिक प्रक्रियेविषयाचे ज्ञान (congnation about one's own cognition) अधोबोधनात्मक ज्ञान (Metacognition knowledge) असे म्हणतात. यामध्ये स्वतःच्या बोधनिक क्षमता आणि त्यांच्या मर्यादा यांची जाणीव व्यक्तीला असते.

आपल्या स्वतःच्या बोधनिक क्षमता किती आहेत, एका वेळी आपण किती गोष्टी लक्षात ठेवू शकतो. एखाद्या गोष्टीविषयी आपले ज्ञान किती सखोल किंवा वरवरचे आहे, ही जी आपली स्वतः विषयाची माहिती आहे, अधोबोधनात्मक ज्ञान होय. आपल्याला कोणत्या गोष्टी चांगल्या येतात आणि आपण कोठे कमी पडतो. कोणत्या प्रकारच्या कार्यपद्धतीने आपल्याला यश मिळते समस्या कशा सोडवता येतात, केव्हा, कोठे आणि कशी उपायोजना करावयाची या विषयाचे ज्ञान म्हणजेच अधोबोधनात्मक ज्ञान. कोविड -19 काळात ऑनलाइन

वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या या बाबींचा विकास कसा होईल? अथवा त्याचे मूल्यमापन कसे करता येईल? हे एक मोठे आव्हान आहे.

लहान मुलांच्या बाबतीत त्यांचे ज्ञान मर्यादित असते. त्यांच्या क्षमता विषय त्यांना फारशी कल्पना नसते आणि या अपुऱ्या ज्ञानामुळे एखादी गोष्ट मी सहज चांगल्या प्रकारे आणि झटपट करू शकेल अशा प्रकारचा आशावाद उगीच त्यांच्याजवळ असतो.

अधोबोधनात्मक ज्ञानामध्ये अधोबोधनात्मक अनुभवांचा (Metacognition Experiences) देखील समावेश असतो. ज्या गोष्टीचा आपल्याला अनुभव आलेला असतो, विशेषता अशा गोष्टी ज्यांचा संबंध आपल्या ज्ञानाविषयी आपल्या माहिती विषयी किंवा स्वतःचे बोधनिक प्रक्रिया विषयाचे समज या गोष्टीचा यात समावेश होतो. उदा. कधी कधी येणारा अनिश्चिततेचा (Uncertainty) अनुभव, एखादी गोष्ट होऊ शकेल का याविषयीचा संशय आपण स्वतः केलेल्या कामाविषयी सखोल विचार करणे करता घालविलेला वेळ, आपण घेतलेले निर्णय आणि आपली जीवनमूल्ये यांचा अधोबोधनात्मक अनुभवात समावेश होतो.

फॉल्वेल म्हणतात की, प्रौढ व्यक्ती आणि वयाने मोठ्या असलेल्या मुलांना आपल्या या अनुभवाविषयीची ओळख आणि त्याचे महत्व यांची लहान मुलांपेक्षा अधिक चांगली जाण असते.

अधोबोधनात्मक ज्ञान आणि नियमन (Regulation) यांचे पुष्कळशा बोधनिक कार्यामध्ये अतिशय महत्त्व आहे. बोधनिक कार्यामध्ये लक्षात ठेवणे, विचार करणे लक्ष देणे यामध्ये लहान मुले मागे पडताना दिसतात. कारण त्यांच्यासमोर असलेल्या कामामध्ये काय अपेक्षित आहे (Task Demand) या विषयाचे अधोबोधनात्मक ज्ञान त्यांना नसते. सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास आपल्या समोर चे काम किती सोपे की अवघड आहे याविषयी त्यांना फारसा अंदाज नसतो आणि असे ज्ञान नसल्यामुळे आपल्याला दिलेली कामे कसे पार पाडावयाचे, त्या साठी कोणती पद्धत वापरायची, कोणती साधने वापरायची असा विचार ते करू शकत नाहीत. फळीवरचा डब्बा काढण्यासाठी नेमके काय करावयास पाहिजे, स्थूल नसेल तर काय करता येईल, इतका बारीक विचार ते करत नाहीत आणि साध्या खुर्चीवर उभा राहून टाचा उंच करून किंवा जागेवरच उंच उडी मारून डब्यातील लाडू मिळविण्याचा प्रयत्न करतात.

ब्राऊन (Brown, 1983) आणि **मार्कमन** (Markman, 1979) यांनी असे म्हटले आहे की, माहितीचे संस्करण करताना (Processing of Information) कमी वयाच्या मुलांमध्ये अधोबोधनात्मक नियंत्रण (Metacognitive Control) कमी प्रमाणात असते. वाचलेल्या पाठातील विसंगती, विरोधाभास (Contradictions) काय आहेत हे सहावीतल्या मुलांपेक्षा तिसरीतल्या मुले कमी प्रमाणात सांगू शकतात. अगदी मोठ्याने वाचावयास सांगितले असताना देखील मार्कमन आणि गोरिन (Gorin, 1981) यांनी एका प्रयोगात आठ वर्षीय आणि दहा वर्षे मुलांना त्यांनी वाचलेल्या परिषदांमध्ये काय चुका आहेत हे शोधण्यास सांगितले आणि त्यांना ते काम करता आले. मात्र दहा वर्षे मुलांचे काम अधिक सकस आणि चांगले होते. सांगितल्याशिवाय किंवा सूचना दिल्याशिवाय मुले आपल्या बोधनिक कार्याचे बारकाईने संचलन (Monitoring) करीत नाहीत त्यामुळे लहान मुले भरकटून जातात.

वाईन आणि पेरी (Winne and Perry - 2000) यांच्या मते “Metacognition refers to awareness that learners have about their academic strengths and weakness’ and of the cognitive resources

they can apply to meet the demands of particular tasks and second to their knowledge and skills about how to regulate engagement in tasks to optimize learning process and outcomes."

• **अधोबोधनात पुढील बाबी समाविष्ट आहेत.**

1. एखाद्याच्या अध्ययन आणि स्मरण क्षमतांच्या मर्यादांची माहिती.
2. कोणत्या अध्ययन कार्यनिती परिणाम कारक आहेत आणि कोणत्या नाहीत याची जाणीव.
3. विशिष्ट वेळेत एखादी व्यक्ती कोणते अध्ययन कार्य वास्तविक रित्या पूर्ण करू शकते याचे ज्ञान.
4. अध्ययन कार्य यशस्वी करण्याच्या दृष्टिकोनाचे नियोजन.
5. नवीन बाबींचे अध्ययन आणि प्रक्रिया यासाठी प्रभावी अध्ययन कार्यनीतीचा वापर.
6. माहितीचे यशस्वी अध्ययन केव्हा होईल आणि केव्हा होणार नाही याचे ज्ञान.
7. पूर्वी साठवलेली माहिती परत आठवण्यासाठी / मिळविण्यासाठी प्रभावी कार्य नीतीचा वापर.

कोविड - १९ काळात ऑनलाइन वर्गातून विद्यार्थ्यांबाबत या बाबीची अंमलबजावणी संचालन कसे होते आहे? अथवा होईल? तसे त्याचे मूल्यमापन कसे करता येईल? हे एक मोठे आव्हान आहे. याबाबत शिक्षण प्रक्रियेकडे कोणती उत्तरे आहेत? असा प्रश्न निर्माण होतो.

• **समारोप:**

अधोबोधन म्हणजे स्वतःच्या बोधनिक प्रक्रिे विषयाची माहिती, ज्ञान आणि जाणीव आपल्या मनात किंवा डोक्यात जे काही घडत असते (विचार करणे, कल्पना करणे, लक्ष ठेवणे इ) त्या विषयाचे ज्ञान म्हणजे अधोबोधन होय.

जीन पियाजे आणि व्यागोटस्की दोघांनी बोधात्मक विकासात अधोबोधनाची भूमिका स्पष्ट केली आहे. 7 ते 11 वर्षांच्या बालकाच्या विकासात त्यांनी consciousness of cognizance असा शब्द वापरला आहे. जो अधोबोधनाशी संबंधित आहे. व्यागोटस्कीने त्यांच्या कल्पना बालकांच्या अंतर्गत आवाज (inner Voice) किंवा अंतर्गत विचारांचे शाब्दीकरण या रूपाने मांडलेल्या आहेत.

कोविड - १९ कालावधीत विद्यार्थ्यांच्या बोधनिक प्रक्रियेविषयी, बोधनिक प्रक्रियेद्वारे जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणे हे एक आव्हान आहे. अधोबोधनाचे महत्त्व असे की, जेव्हा आपल्याला आपल्या बोधनिक प्रक्रियेविषयी माहिती असते. तेव्हा या ज्ञानाचा उपयोग भावी काळात आपले बोधनिक कार्य अधिक चांगले व्हावे यासाठी काय उपाययोजना करता येईल, परिस्थितीमध्ये काय फेरफार किंवा मांडणी करता येईल या विषयाचे मार्गदर्शन होऊ शकते.

अधोबोधनाची जाणीव विकसनासाठी बरीचशी अध्यापनाची तत्वे निर्माण झाली आहेत. शिक्षकांनी अधोबोधनाची माहिती आणि स्वनिर्देशित अध्ययनाचे नियमन यांची चर्चा केली पाहिजे. विद्यार्थ्यांमध्ये अधोबोधनाच्या विकसनासाठी प्रयत्नांत कडे लक्ष दिले पाहिजे. कार्य कसे केले जावे, एकाच्या बाबीचा विचार आणि त्यांच्या काम तडीस नेण्याची कृतीचे निरीक्षण कसे करावे अभ्यासक्रमातील बऱ्याच दबावाला न जुमानता शिक्षकांनी काही वेळेस गटचर्चा आयोजित करावी.

संदर्भ:

1. बोरुडे रा. र. (2002) बोधनिक मानसशास्त्र. औरंगाबाद: छाया पब्लिशिंग हाऊस.
2. Flavell. J. H. (1979) Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive development inquiry. *American psychologist*, 34 (10) , 906 -911.
3. Kuhn. D. (2000). Metacognitive development. *Current Directions in psychological Science*, 9(5), 178 - 181.
4. Panigrahi. S. C. And Tandel. Sudhir H. (June, 2012). Development of Metacognition skills in science- teachers through constructivist approach Ph. D. Thesis, Retrieved dated 21 Nov, 2020 from shodhganga.
5. Schraw. G. (1998. Promoting general Metacognition awareness. *Instructional Science*, 26 (1 - 2) , 113- 125.
6. Schraw. G. & Moshman. D. (1995). Metacognitive theories. *Educational psychology Review*; 7(4) 351 - 371.

कोविड १९ च्या काळात ऑनलाईन टिचिंगचे महत्त्व

प्रा. सुलभा लटके

कॉलेज ऑफ एज्युकेशन फॉर वुमेन, कुर्दूवाडी

सारांश :-

कोविड १९ च्या काळात सर्व शाखेच्या विद्यार्थ्यांना आपापल्या विषयात जास्तीत जास्त प्रगती करण्यासाठी, प्रगल्भ बनण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे गरजेचे बनले आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण बदल होत आहेत. अध्यापनासाठी नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक झाले आहे. कोविड- १९ च्या काळात संगणक अध्ययन, व्हिडीओकॉन्फरन्सिंग, मोबाईल लर्निंग, स्मार्ट क्लासेस इ. अध्यापन पद्धतीचा वापर होत आहे यातूनच सध्याच्या काळात ऑनलाईन टिचिंग ही संकल्पना महत्त्वाची वाटत आहे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचा कल पाहता पारंपारिक पद्धतीने अध्ययन करण्यापेक्षा ऑनलाईन पद्धतीकडे जास्त कल दिसून येतो सतत संगणक व नवनविन मोबाईलच्या संपर्कात असल्याने त्याचे आकर्षण जास्त आहे आणि याचाच विचार करून शिक्षकांनी देखील पारंपारिक पद्धतीने अध्यापन करण्यापेक्षा ऑनलाईन टिचिंगचा वापर जास्तीत जास्त करावा.

● ऑनलाईन टिचिंग :-

सध्या कोविड १९ च्या काळात ऑनलाईन टिचिंगला महत्त्व प्राप्त झाले आहे पूर्वी दूर शिक्षण मुक्त विद्यापीठ यांच्या माध्यमातून असंख्य विद्यार्थी घरबसल्या आपल्या आवडीचा अभ्यासक्रम पूर्ण करत होते परंतु सध्याची परिस्थिती पाहता सर्वच औपचारिक अनौपचारिक शिक्षण स्तरांमध्ये ऑनलाईन शिक्षण सुरु झाले आहे सर्व विद्यार्थी घरी राहूनच अध्ययन अध्यापनाचे कार्य पूर्ण करीत आहेत.

वर्गअध्यापनात संगणक मोबाईलच्या वापराने विविध गुंतागुंतीच्या क्रियांचे अध्यापन अधिक परिणामकारक करणे शक्य झाले आहे. ऑनलाईन टिचिंगमध्ये मोबाईल, संगणकाच्या विविध सॉफ्टवेअर मध्ये ध्वनी, ॲनिमेशन, प्रतिभास या तंत्रांचे अवलंब केला जात आहे. मल्टिमिडीया मधील बहुविध साधनांच्या माध्यमातून आज पूर्वीच्या अध्यापनाच्या व्याख्यान, दिग्दर्शन पद्धतीत खूप बदल झालेला आहे. इंटरनेटच्या साहाय्याने सर्व संगणक एकमेकांना जोडले गेले आहे आणि त्याचे जगभर जाळे पसरले आहे. सध्या इंटरनेट म्हणजे माहितीचा महासागर असे म्हणता येईल जगभरातील सर्व शिक्षक विद्यार्थ्यांना त्याचा लाभ घेता येतो.

● व्याख्या :-

ऑनलाईन टिचिंग म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वापर करून ज्ञान विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविणे हे विद्यार्थी शिक्षकासमोरच असतील असे नाही तर ते कोठेही बसुन अध्ययन करू शकतात शिक्षकाच्या संपर्कात असतात.

● गरज :-

सध्याच्या विद्यार्थ्यांना पारंपारिक पद्धतीने शिकण्यापेक्षा नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिकणे जास्त पसंत पडते. विद्यार्थ्यांचा संपूर्ण कल हा नविन माध्यमाकडे आहे. हे विद्यार्थी कुठल्याही प्रश्नांची किंवा समस्यांची उकल करण्यासाठी शिक्षकांकडे न जाता इंटरनेट माध्यमाचा उपयोग करतात दिसून येतात शिक्षकाने देखील कोविड १९ च्या काळात खडू फळ्याचा त्याग करून आधुनिक डिजिटल माध्यमाचा वापर करणे गरजेचे आहे.

सध्याच्या काळातील विद्यार्थ्यांचा त्याकडील वाढता कल पाहता ऑनलाईन टिचिंग संकल्पना महत्त्वाची वाटते.

● महत्त्व :-

इंटरनेट म्हणजे एकमेकांना जोडलेले संगणकाचे जगभर पसरलेले जाळे त्याची व्याप्ती सर्वच क्षेत्रात दिसून येते उदा - इ. बातम्या ई क्रिडा, इ. पुस्तक, इ. संशोधन इ. शिक्षण सर्व ठिकाणी ऑनलाईनच्या सेवा पुरविल्या जाताना दिसून येताना ऑनलाईन रिजर्वेशन, ऑनलाईन देवदर्शन ऑनलाईन बँकिंग तसेच शिक्षण क्षेत्रात देखील याचा प्रवेश मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येतो. जसे ऑनलाईन फॉर्म भरणे, ऑनलाईन टिचिंग एवढ्याच पुरता मर्यादित न ठेवता सध्या कोविड १९ च्या काळात ऑनलाईन परिक्षा व मूल्यमापन यामध्ये देखील वापर करणे आवश्यक झाले आहे.

● ऑनलाईन टिचिंगचे मार्ग :-

ऑनलाईन टिचिंग यामध्ये वेब आधारित शिक्षण, संगणक आधारित शिक्षण आभासी वर्ग, डिजिटल माध्यमाचा वापर इ. विविध मार्गांनी होते याचे प्रसारमाध्यम इंटरनेट ऑडीओ, व्हिडिओ टेप, उपग्रह, टी.व्ही., सी. डी. रोम इ. प्रकारचे आहेत.

१) भौतिक साधन :-

ऑनलाईन टिचिंगसाठी शिक्षकाला संगणक ब्रॉडबॅण्ड कनेक्शन, मायक्रोफोन, हेडफोन, डिजिटल पेन, अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम, विद्यार्थी इ. भौतिक साधनांची आवश्यकता आहे.

ऑनलाईन टिचिंगसाठी शिक्षकाजवळ खालील गोष्टी असणे गरजेचे आहे.

२) **संगणकाचे ज्ञान -**

शिक्षकाला संगणक हाताळण्याचे कौशल्य असले पाहिजे वेगवेगळ्या वेबसाईटची माहिती असणे गरजेचे आहे.

३) **विषयावर प्रभुत्व -**

शिक्षकाला जो विषय शिकवायचा असेल त्याचे संपूर्ण ज्ञान असणे गरजेचे आहे त्यासाठी या विषयी संदर्भात भरपुर वाचन करणे पेपरच्या संदर्भात वेगवेगळ्या तऱ्हेची माहिती गोळा करणे, नवनविन तंत्रज्ञानाची तसेच झालेल्या नवनविन संशोधनाची अदयावत माहिती ठेवणे गरजेचे आहे

४) **व्यक्तिमत्त्व विकास -**

विद्यार्थ्यांना विषयज्ञानाबरोबरच व्यक्तिमत्त्वाचे धडे देणे गरजेचे आहे. यासाठी थोर व्यक्तिची भाषणे ऐकविणे, त्यांना आलेले अनुभव ऐकविणे.

५) **अभ्यासक्रमाची ओळख -**

संपूर्ण अभ्यासक्रमाची माहिती करून घेणे, त्याचे कसे अध्यापन करायचे याचे नियोजन करणे उद्दिष्टानुसार अध्यापन करणे व ते साध्य होण्यासाठी प्रयत्न करणे व शेवटी पडताळा घेणे

६) **मूल्यमापन -**

अध्यापन करताना जे उद्दिष्ट समोर ठेवलेले आहे त्याची योग्य मार्गाने पडताळणी ऑनलाईन टिचिंगद्वारे कशी करायची याची माहिती घेणे व त्यानुसार मूल्यमापन करणे

● **ऑनलाईन टिचिंगमुळे शिक्षकांना होणारा फायदा -**

- १) नवनविन तंत्रज्ञानाच्या साह्याने अध्यापन करण्याचा अनुभव प्राप्त होतो.
- २) सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणता येते.
- ३) वेळेची व श्रमाची बचत होते.
- ४) दूरवरच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचता येते
- ५) विषयाशी निगडीत अध्यापन करता येते
- ६) सर्वांसाठी खात्रीशीर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देता येते.
- ७) शिक्षकाच्या अध्यापनाचा दर्जा सुधारेल
- ८) सर्व प्रकारचे अदयावत ज्ञान वाढेल
- ९) पारंपारिक पद्धतीचा वापर करून नाविन्याकडे वळता येईल
- १०) नविन अभ्यासक्रमाची ओळख होईल

● **ऑनलाईन टिचिंगच्या मर्यादा**

- १) तांत्रिक बिघाड झाल्यास अध्यापनात अडथळा येण्याची शक्यता
- २) इंटरनेटवरून काही वेळा चुकीचे व फसवे संदेश प्राप्त झाल्याने गोंधळ होण्याची शक्यता
- ३) शिक्षकाला विविध साधने हाताळण्याचे परिपूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक असते. अपुऱ्या ज्ञानामुळे कार्यप्रणालीत बिघाड होवू शकतो.
- ४) विद्यार्थ्याला संगणकाचे ज्ञान कमी असल्यास अडथळा निर्माण होईल.

संदर्भ -

- १) महाले एस, पाटील एस, चव्हाण के (२००५) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञ आणि शैक्षणिक मूल्यमापन (प्र.आ)प्रज्ञा प्रकाशन, नाशिक
- २) डॉ. साळी, डॉ. रायते, डॉ. भावे (२००६) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- ३) डॉ. जोशी शोभना शिराढोणकर मेघना (जुलै २००७) माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान, मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद
- ४) ओक सुमन (२००७) शैक्षणिक तंत्रविज्ञान श्री विद्या प्रकाशन, पुणे

**ऑनलाईन शिक्षणातून मराठी भाषिक कौशल्य विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या
उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास**

सुनिता जोगदनकर.

संशोधक विद्यार्थी

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

१.१. प्रस्तावना :

शिक्षणाचा उद्देश चहूबाजूंनी मिळणारे ज्ञान आत्मसात करणे व त्यातून आपले उत्तम व्यक्तिमत्त्व घडविणे हा आहे. यासाठी तंत्रज्ञानाचा जेवढा वापर होऊ शकतो तेवढा अन्य कशाचाही होऊ शकत नाही. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विकासाच्या पुढचे पाऊल टाकले जाऊन विद्यार्थी शिक्षकांसाठी ज्ञानाचे भंडार उघडले गेले आहे. झूम, गूगल मीट, गूगल क्लासरूम आणि काहीजण व्हाट्सअपच्या माध्यमातून ऑफलाईन पद्धतीने शिकविण्याची ही प्रक्रिया राबवत आहेत. नवीन काहीतरी शिकायला मिळणार म्हणून एक जिज्ञासा, कुतूहल आणि नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान युक्त पद्धत सुरुवातीला खूप छान आणि परिस्थितीनुरूप सोईस्कर देखील मान्यता आली. ऑनलाईन शिक्षण पद्धत ही कोविडच्या अडचणीच्या काळात एक पर्यायी उपलब्धता म्हणून स्वीकारलेली एक पद्धत आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि शिक्षकांच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर प्रत्येक शिक्षकाने तंत्रस्नेही बनले पाहिजे ही काळाची गरज आहे. मराठी भाषा अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत वाचन आणि लेखन कौशल्य याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ऑनलाईन शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये या भाषिक कौशल्य विकासासाठी विविध उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांना कृतिशील ठेवता येईल याचाच विचार करून संशोधकाने ऑनलाईन शिक्षणातून मराठी भाषिक कौशल्य विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करण्याचे निश्चित केले आहे.

• ऑनलाईन शिक्षण पद्धत/ ऑनलाईन शिक्षणाची कार्यपद्धती :

1. ऑनलाईन माध्यमातून वर्ग भरवणे.
2. शैक्षणिक साहित्य इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात सादर करणे.
3. शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यातील सुसंवाद घडवणे.
4. ऑनलाईन माध्यमातून परीक्षा घेणे.

• मराठी भाषिक कौशल्ये :

भाषाव्यवहार मग तो कुठल्याही प्रकारचा असो सार्थ, अभिप्राय आणि परिणामकारकपणे करता यावा यासाठी खालील भाषिक कौशल्य संपादित केलेली असावीत.

• भाषिक कौशल्याच्या पायऱ्या :

1. लेखन कौशल्य.
2. वाचन कौशल्य.
3. भाषण - संभाषण कौशल्य.
4. श्रवण कौशल्य.

• **वाचन कौशल्य :**

वाचनामुळे भाषिक, भावनिक, सामाजिक, बौद्धिक, आणि संस्कृती क्षमतांचा विकास होतो. त्यामुळे विद्यार्थी स्व प्रकटीकरण करण्यास सक्षम बनतो.

• **ऑनलाईन शिक्षणातून वाचन कौशल्य विकासासाठी राबविण्यात येणारे उपक्रम:**

1. राष्ट्रीय सण उत्सव साजरे करणे.
2. आदर्श वाचन स्पर्धा.
3. कथा सांगणे.
4. वक्तृत्व स्पर्धा.

१.२. संशोधनाची गरज व महत्त्व :

1. ऑनलाईन शिक्षणातून विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांची भाषिक कौशल्य विकसित करणे.
2. विद्यार्थ्यांमध्ये भाषिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी विविध उपक्रम विद्यार्थ्यांमार्फत राबविणे.
3. ऑनलाईन शिक्षणातून भाषिक कौशल्य विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रमांची परिणाम कारक जाणून घेणे.
4. नवीन संकल्पनांचा प्रत्यक्ष वापर करण्यासंबंधी माहिती विकसित करणे.

१.३. संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. ऑनलाईन शिक्षणातून भाषिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी विविध उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
2. मराठी भाषिक कौशल्यांचा अभ्यास करणे.
3. ऑनलाईन शिक्षणातून भाषिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांकडून विविध उपक्रम राबविणे.
4. विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित झालेल्या भाषिक कौशल्यांचा अभ्यास करणे.
5. ऑनलाईन शिक्षणातून भाषिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

१.४. संशोधनाची व्याप्ती :

सदर लघु संशोधन इयत्ता आठवीतील वर्गातील 40 विद्यार्थ्यांच्या आणि संगणकाचा समावेश सदर संशोधन केला आहे.

१.५. संशोधनाची मर्यादा :

1. प्रस्तुत लघु संशोधन हे इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील इयत्ता आठवीतील मराठी विषय वर्गातील विद्यार्थ्यांना पुरतेच मर्यादित आहे.
2. प्रस्तुत लघु संशोधन हे इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेतील आठवीतील मराठी विषय वर्षातील भाषा भाषिक कौशल्यातील वाचन कौशल्य घटका पुरतेच मर्यादित आहे.

१.६. संशोधन पद्धती आणि न्यादर्श :

1. **संशोधन पद्धती :** प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती मधील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.
2. **न्यादर्श :** संशोधकाने लघु संशोधनासाठी इंग्रजी माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांची पद्धतीचा वापर करून निवड केली आहे.

१.७. संशोधन कार्यपद्धती :

इ. ८ वी च्या विद्यार्थ्यांना मराठी विषय वर्गात भाषिक कौशल्यातील वाचन कौशल्य घटकावर राबविण्यात येणाऱ्या उपक्रम याचा अभ्यास करण्यासाठी निरीक्षण सूची द्वारे माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

- **निरीक्षण सूची :** वाचन कौशल्य घटकावर आधारित निरीक्षण (१. शाळेतील भाषेच्या. २. शिक्षकाकडून निरीक्षण करून घेण्यात आले.)

अ.	क्रं.	निरीक्षणाचे घटक	उत्तम	चांगले	बरे
1		आवाजातील चढ-उतार			
2		भाषेतील प्रभुत्व			
3		भाषेतील शुद्धता			
4		नवे शब्दांचा वापर			
5		संकलित प्रभाव			

१.८. निष्कर्ष :

१. विद्यार्थ्यांच्या आवाजातील चढ-उतार उत्तम विकसित झाले.
२. भाषा कोष खूपच समृद्ध झालेले निदर्शनास आले.
३. विद्यार्थी आपल्या सादरीकरणात विविध प्रकारचे नवनवीन शब्द उपयोगात आणले यातून नवीन ज्ञान मिळविण्यासाठी उपक्रमातून भाषिक कौशल्ये उपयुक्त ठरतात.
४. विद्यार्थी स्वयम् साह्याने गट कार्यातून उपक्रम राबवतात.
५. ऑनलाइन शिक्षणातून विविध उपक्रमांचे आयोजन हे भाषिक कौशल्य विकास अनाथ प्रभावी घटक ठरतो.
६. ऑनलाइन शिक्षणातून विविध उपक्रम राबवताना एकविसाव्या शतकातील चार कौशल्य विकसित होतात असे निदर्शनात आले.

१.९. उपाययोजना :

१. ऑनलाइन शिक्षणातून विविध उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांपुढे प्रकट वाचनाचा चांगला आदर्श ठेवता येईल त्यासाठी वाचनाचा कार्यक्रम आयोजित करता येईल.
२. वाचन विषयक विविध उपक्रम व स्पर्धा यांचे आयोजन करावे. उदा: कथा वाचन, कविता वाचन इ.
३. ऑनलाइन शिक्षणातून शिक्षकाने पाठ आधारित अध्यापन शिवाय विद्यार्थ्यांना वाचनाची गोडी वाटेल अशा उपक्रमांचे आयोजन करावे.
४. विद्यार्थ्यांकडून कार्यक्रम नियोजन करून ते विद्यार्थ्या - कडूनच राबवले जातात.
५. विद्यार्थ्यांच्या कौशल्यानुसार संधी उपलब्ध करून नवीन उपक्रम तयार करून ऑनलाईन माध्यमातून त्याची प्रसिद्धी करावी.

१.१०. संदर्भसूची :

1. भिंताडे वि. रा. (2005) शैक्षणिक संशोधन, पुणे नूतन प्रकाशन.
2. मुळे रा. श., उमाटे वि. तु., (1989) शैक्षणिक संशोधन मुलतत्वे, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.
3. डॉ. पृथ्वीराज तोर, मराठी भाषिक कौशल्य विकास, अथर्व पब्लिकेशन्स.
4. मेघमाला राजगुरू, वाचन कौशल्य कृती, गती आणि प्रगती, उन्मेष प्रकाशन.
5. www.google.com

ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावर ऑनलाइन अध्ययन अध्यापनात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास

श्री. दगडू सुखदेव पुकळे.

सहशिक्षक

जवाहर विद्यालय घेरडी.

सारांश :

एकविसावे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे आहे असे म्हणतात. आजच्या काळात माहितीचा विस्फोट झाला आहे. व त्यामुळे जग जवळ आले आहे. “ The World is a Global” असे म्हणतात. कोरोना महामारी मुळे सर्वाधिक परिणाम हा शिक्षणावर झाला आहे. विद्यार्थी व शिक्षक अध्ययन-अध्यापन आतील घटक एकमेकांशी आभासी अशा ऑनलाइन प्रणाली मध्ये आपले कर्तव्य व जबाबदारी पार पाडत आहेत. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये शिक्षक व विद्यार्थी या दोन्ही घटकांना समस्या येत आहेत. ऑनलाइन हा शब्द परवलीचा व शिक्षणा मध्येच दृढ झाला शिक्षणाविषयी भरपूर चर्चा होताना दिसत आहे. शिक्षणाचा केंद्रबिंदू विद्यार्थी आहे. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना कोणत्या समस्या येतात हे पाहणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

भारत देशामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या व शिक्षण घेणारा वर्ग हा ग्रामीण भाग आहे. ग्रामीण भाग व शहरी भागातील समस्या वेगवेगळ्या आहेत. त्यामुळे संशोधकाने फक्त ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमध्ये येणाऱ्या समस्या कोणते आहेत त्याविषयी संशोधन केले आहे.

मुख्य शब्द : ग्रामीण भाग, ऑनलाइन, अध्ययन-अध्यापन, समस्या. इ.

१.१. प्रस्तावना :

एकविसावे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे आहे असे म्हणतात. आजच्या काळात माहितीचा विस्फोट झाला आहे. व त्यामुळे जग जवळ आले आहे. “ The World is a Global” असे म्हणतात. कोरोना महामारी मुळे सर्वाधिक परिणाम हा शिक्षणावर झाला आहे. विद्यार्थी व शिक्षक अध्ययन-अध्यापन आतील घटक एकमेकांशी आभासी अशा ऑनलाइन प्रणाली मध्ये आपले कर्तव्य व जबाबदारी पार पाडत आहेत. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये शिक्षक व विद्यार्थी या दोन्ही घटकांना समस्या येत आहेत. ऑनलाइन हा शब्द परवलीचा व शिक्षणा मध्येच दृढ झाला शिक्षणाविषयी भरपूर चर्चा होताना दिसत आहे. शिक्षणाचा केंद्रबिंदू विद्यार्थी आहे. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना कोणत्या समस्या येतात हे पाहणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

१.२. संशोधनाची गरज व महत्त्व :

कोरनामुळे निर्माण झालेल्या शिक्षणातील विस्कळीत परिस्थितीत ऑनलाइन शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना कोणत्या अडचणी येतात याविषयी माहिती घेण्यासाठी सदरचे संशोधन गरजेचे व महत्वाचे आहे.

ऑनलाइन शिक्षण पद्धती ही कोरणा महामार्गामुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून निर्णय घेतला आहे. या विषयी माहिती शिक्षण क्षेत्रातील सर्व घटकांना नवीन असल्यामुळे या विशेष शास्त्रीय पद्धतीने माहिती संग्रहित करणे गरजेचे आहे. ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली शिक्षकांना अत्यंत नवीन आहे, शिक्षकांना योग्य ते प्रशिक्षण दिले गेले नाही, त्यामुळे कोणत्या अडचणी येतात याविषयी माहिती घेण्यासाठी

सदरचे संशोधन गरजेचे आहे. ऑनलाइन प्रणाली योग्य आहे की अयोग्य आहे याविषयी माहिती संकलित करणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन अध्यापन करताना शिक्षकांना कोणकोणत्या अडचणी येतात यावरती कोणकोणत्या उपाययोजना करावी लागेल याविषयी माहिती घेण्यासाठी सदरचे संशोधन गरजेचे व महत्वाचे आहे. प्रस्तुत संशोधनामुळे शिक्षकांना ऑनलाईन शिक्षण देताना येणाऱ्या समस्या समाजातील व त्यावर शासनाला उपाय शोधून शिक्षकांना निर्माण होणार्या समस्या दूर करण्यासाठी या संशोधनाचा उपयोग होईल.

ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली ही योग्य आहे की अयोग्य आहे हे समाजातील विविध मान्यवर, शिक्षणप्रेमी नागरिक व शिक्षण क्षेत्रातील विचारवंत आपल्या प्रतिक्रिया व शास्त्रीय माहिती देऊन ठरवित असतात सदरच्या संशोधनामुळे ऑनलाईन शिक्षणामध्ये विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक यांना कोणत्या अडचणी येतात याची माहिती समाजातील सर्व स्तरावरील शिक्षण क्षेत्रातील मान्यवरांना होण्यास मदत होईल. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना कोणत्या अडचणी येतात याची माहिती समाजाला होईल. ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमध्ये गुणदोष सदरच्या संशोधनामुळे शासनात समजून येतील. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या समस्या, पालकांना येणाऱ्या समस्या आणि शिक्षकांना येणाऱ्या समस्या या विषयी माहिती सदरच्या संशोधनातून होणार असल्यामुळे येणाऱ्या समस्या वर कोणती उपाययोजना करता येईल यासाठीच सदरच्या संशोधनाचे महत्त्व आहे. ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली साठी आवश्यक भौतिक सोयी सुविधांची उपलब्धता करून देण्यासाठी सदरच्या संशोधनाची माहिती उपयुक्त ठरणार आहे.

१.३. संशोधन समस्या विधान : ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावर ऑनलाइन अध्ययन अध्यापनात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास.

१.४. संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक यांना येणार्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
३. ऑनलाइन शिक्षणातील गुणदोष याविषयी माहिती घेणे.
४. त्यात झालं ऑनलाईन शिक्षणामधील समस्या वर उपाय योजना सुचविणे.

१.५. संशोधन समस्याची गृहितके :

१. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक यांना ऑनलाईन शिक्षणामध्ये अनेक समस्या येतात.
२. ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान झाले.
३. ऑनलाईन शिक्षण हे आभारी शिक्षण असून शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यामध्ये अध्ययन अध्यापनाचे आंतरक्रिया योग्य प्रकारे होत नाही.
४. ऑनलाईन शिक्षणासाठी आवश्यक त्या अत्याधुनिक भौतिक सोयी व सुविधा ग्रामीण भागात उपलब्ध नाहीत.
५. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी - शिक्षक, शिक्षक - विद्यार्थी, पालक - शिक्षक आणि पालक - शाळा यांचे मानवी संबंध दुरावले जातात.

१.६. संशोधनाची कार्यपद्धती : प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन पद्धती मधील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला असून असंभाव्यतेवर आधारित सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा वापर केला आहे. सांगोला

तालुक्यातील जवळा बीट अंतर्गत येणाऱ्या घेरडी केंद्रातील माध्यमिक स्तरावर अध्यापन करणाऱ्या वी शिक्षकाची नमुना निवड म्हणून करण्यात आली आहे.

नमुना म्हणून निवडलेल्या शिक्षकाकडून माहिती संकलित करण्यासाठी संशोधक निर्मिती प्रश्नावली वापरली असून या प्रश्नावली मध्ये ऑनलाईन अध्ययन अध्यापन क्रिया करताना शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या समस्या या घटकावर आधारित दहा प्रश्नांची प्रश्नावली मध्ये ऑनलाईन शिक्षणामध्ये शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या समस्या वर आधारित प्रश्नावली शिक्षकाकडून भरून घेण्यात आली. प्रश्नावली द्वारे संकलित झालेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी शेकडेवारी व आले या साधनांचा वापर केला आहे.

१.७. माहितीचे विश्लेषण :

ऑनलाईन अध्ययन अध्यापन करताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास या विषयी प्रश्नावली द्वारे माहिती घेतली हे उच्च दर्जाचा मोबाईल असणे, मोबाईल मध्ये इंटरनेट असणे, इंटरनेटचा वेग, शिक्षकाकडे ऑनलाईन शिक्षणासाठी असणारी साधनसामग्री, ऑनलाईन शिक्षण देताना मानवी संबंध माहिती संप्रेषणाची देवाण-घेवाण इत्यादी प्रश्नांचा प्रतीसाद घेतला गेला आहे

१.८. निष्कर्ष:

संशोधकास प्राप्त झालेले संशोधनाचे ठळक निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांकडे स्वतःचा मोबाईल नाही पालकाचा व नातेवाईकांचा मोबाईलचा जास्त वापर केला जातो.
2. इंटरनेटवर सुविधा उपलब्ध आहेत परंतु इंटरनेटचा वेग अतिशय कमी असल्यामुळे अध्ययन-अध्यापन क्रियेत अडथळा निर्माण होतो.
3. शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यामध्ये माहिती संप्रेषणाची क्रिया चांगल्या प्रकारे होत नाही.
4. विद्यार्थी शिक्षकांना आपल्या देशातील समस्या सांगू शकत नाहीत.
5. विद्यार्थी व शिक्षक यांना ऑनलाईन अध्ययन अध्यापन करताना समाधान व आनंद मिळत नाही.

१.९. शिफारशी :

1. ऑनलाईन शिक्षणासाठी ग्रामीण भागामध्ये इंटरनेट सुविधा व विद्यार्थ्यांसाठी ऑनलाईन शिक्षणासाठी भौतिक साधने उपलब्ध करून द्यावीत.
2. ऑनलाईन शिक्षणासाठी स्वतंत्र शैक्षणिक साधनांची निर्मिती शिक्षकांनी करावी.
3. विद्यार्थी शिक्षक यांच्या आरोग्याची काळजी घेत शाळा लवकरात लवकर सुरू करावी.

१.१०. संदर्भसूची :

1. आगलावे प्रदीप, (2000) संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपूर.
2. मुळे रा. श., उमाटे वि. तु., (1989) शैक्षणिक संशोधन मुलतत्वे, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर.
3. वा. भा. पाटील, (2007) संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.
4. पाटील लीला व कुलकर्णी विश्वंभर (1985) मला आजचे शिक्षण आजच्या समस्या.

ग्रामीण भागातील शाळांमधील विद्यार्थ्यांना विविध प्रसारमाध्यमांच्या
वापर करताना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे

श्रीमती मनिषा हरिश घरडे
बी.ए., एम.ए., बी.एड.

• प्रास्ताविक

प्रसारमाध्यमे ही शिक्षण क्षेत्रात सकारात्मक व नकारात्मक या दोन्ही बाजूनी परिणाम करताना दिसत आहेत. टेलिव्हिजन, वृत्तपत्रे, रेडिओ, संगणक, मोबाईल, ई-लर्निंग सुविधा, प्रोजेक्टर, फेसबुक, टिटर, इंटरएक्टिव बोर्ड, डिजिटायझर्स, इंटरनेट, व्हॉट्सअप, यु-ट्युब, गुगल, सी.डी., डी.व्ही.डी., पेनड्राईव्ह यासारख्या प्रसारमाध्यमांनी जगातील माहितीचे भांडार लोकांसाठी खुले केले आहे. त्यामुळे लोकामध्ये विविध क्षेत्रातील विविध ज्ञानात्मक बाजू लोकांसमोर आल्या यातील यासर्वच प्रसारमाध्यमांचा शिक्षण क्षेत्रावर प्रभाव होत आहे.

चित्रपट, रेडिओ, टि.व्ही, रेकॉर्डिंग ग्रामोफोन, सी.डी, डी. व्ही.डी., इंटरनेट, ई-मेल, सोशल मिडिया साईट्स, वेबसाईट, लिखित प्रसारमाध्यमे- पुस्तके, कॉमिक्स, मॅगझीन, वर्तमानपत्रे, जाहिराती, मासिके, साप्ताहिके, इ.

• संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

- 1) ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये प्रसारमाध्यमांच्या शैक्षणिक वापराच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
- 2) प्रसारमाध्यमांचा शैक्षणिक वापर किती प्रमाणात होतो याची माहिती घेणे.
- 3) विद्यार्थी, शिक्षक, कोणती प्रसारमाध्यमे शैक्षणिक विकासासाठी वापरतात याची माहिती घेणे.
- 4) प्रसारमाध्यमांचा अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेवरील प्रभाव अभ्यासणे.

• संशोधनाची गृहितके

1. विद्यार्थ्यांना मुद्रित व इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांची माहिती आहे.
2. विद्यार्थी व शिक्षक प्रसारमाध्यमांचा वापर शैक्षणिक विकासासाठी करतात.
3. प्रसारमाध्यमांचा वापर शैक्षणिक बाबी पेक्षा मनोरंजाकडे जास्त कल आहे.

• संशोधनाची व्याप्ती

- 1) सदर संशोधन हे सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर तालुक्याशी संबंधित आहे.
- 2) सदर संशोधन सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर तालुक्यातील माध्यमिक शाळेशी संबंधित आहे.
- 3) सदर संशोधन इयत्ता 9 वी चे विद्यार्थी व शिक्षक विषय शिक्षकांशी संबंधित आहे.
- 4) सदर संशोधन माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता विद्यार्थी, शिक्षक यांचा प्रसारमाध्यमांचा शैक्षणिक वापर या संबंधी आहे.

• संशोधनाची मर्यादा

- 1) सदर संशोधन सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर तालुक्यापुरतेच मर्यादित आहे.
- 2) सदर संशोधनात पंढरपूर तालुक्यातील गादेगाव व कासेगांव केंद्रातील माध्यमिक शाळांपुरतेच मर्यादित आहे इतर शाळांचा यात विचार केला जाणार नाही.
- 3) सदर संशोधन माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यापुरतेच मर्यादित आहे.

- 4) सदर संशोधन माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी शिक्षक यांच्या प्रसारमाध्यमांचा शैक्षणिक वापर या पुरतेच मर्यादित आहे.
- 5) प्रस्तुत संशोधन 2020-21 या शै. वर्षापुरतचे मर्यादित आहे.

- **संशोधन कार्यपद्धती**

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने संशोधनातून वर्तमान समस्येसंबंधी माहिती घ्यावयाची असल्याने प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. सर्वेक्षण पद्धतीतील शालेय सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

- **नमुना निवड**

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी सोलापूर जिल्ह्यातील पंढरपूर तालुक्यांची निवड संभावेत्तर आधारित सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने निवड करण्यात आली. पंढरपूर तालुक्यातील गादेगांव व कासेगांव या केंद्रातील व कार्यरत शिक्षक व प्रवेशित विद्यार्थी नमुना म्हणून विचार करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन नमुना निवड ही संभावेत्तर आधारित सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने निवड करण्यात आली.

- **साधनांची निवड**

प्रस्तुत संशोधनासाठी विद्यार्थी, शिक्षक यांच्यासाठी प्रश्नावली या साधनाचा वापर केलेला आहे.

- **संख्याशास्त्रीय साधने**

संशोधक समस्येची उकल होण्यासाठी प्रश्नावली, संशोधिका निर्मित प्रश्नावली या साधनांचा वापर करणार असल्यामुळे मिळालेला प्रतिसाद हा किती प्रमाणात आहे हे समजण्यासाठी शेकडेवारी या तंत्राचा वापर करणार आहे. तसेच आलेखाच्या माध्यमातून सहज प्रश्नातील प्रतिसादाची सहज स्पष्टता लक्षात येण्यासाठी आलेख या तंत्राचा वापर केला आहे.

- **निष्कर्ष**

- 1) कोव्हीड-19 या करोना महामारीच्या काळात शिक्षक व विद्यार्थी यांनी सर्वाधिक प्रसारमाध्यमांचा वापर केला आहे.
- 2) इंटरनेट, यु-ट्युब व इतर प्रसारमाध्यमांतून शैक्षणिक माहिती विद्यार्थ अत्यंत अल्प प्रमाणात घेतात.
- 3) प्रसारमाध्यमांचा अध्ययन-अध्यापनासाठी केला जातो असा 100% विद्यार्थ्यांनी होय असा प्रतिसाद दिला आहे.
- 4) वृत्तपत्रे/मासिके, संगणक व लॅपटॉप, प्रोजेक्टर, पुस्तके/QR कोड, सीडी/डीव्हीडी/पेन ड्राईव्ह, विविध वेबसाईट, मोबाईल, आयसीटी लॅब इ. प्रसारमाध्यमांचा वापर शिक्षक आपल्या अध्यापनात करतात
- 5) विद्यार्थी मनोरंजनासाठी प्रसारमाध्यमांचा वापर करतात यास सर्वाधिक विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे मत आहे.
- 6) सर्वच अध्ययन-अध्यापनाच्या क्रियेमध्ये विविध प्रसारमाध्यमांचा वापर करतात. वृत्तपत्रे/मासिके, पुस्तके/QR कोड, सीडी/डीव्हीडी, टि. व्ही, संगणक/लॅपटॉप, इंटरनेट, प्रोजेक्टर, वेबसाईट, आयसीटी लॅब इ. प्रसारमाध्यमांचा वापर अध्यापनात केला जातो.
- 7) आय.सी.टी लॅबचा वापर पॉवर पॉईंट प्रेझेंटेशन, श्राव्य-दृक्श्राव्य साधनांचा वापर करण्यासाठी, शैक्षणिक व्हीडीओ दाखविण्यासाठी प्रोजेक्टर व आय.सी.टी लॅबचा वापर केला जातो.
- 8) अध्यापनामध्ये प्रसारमाध्यमांशी निगडीत शैक्षणिक साधनांचा वापर 80% शिक्षक करतात. अध्यापनामध्ये प्रसारमाध्यमांशी निगडीत शैक्षणिक साधनांचा वापर सर्वाधिक शिक्षक करतात. विद्यार्थ्यांना विविध पद्धतीने अध्यापन केल्यास आकलन क्षमता वाढते.

- 9) प्रसारमाध्यमांच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन/आकलन क्षमतेत वाढ होते.
- 10) पालक प्रसारमाध्यमांचा वापर बाबत 100% आनंदी नाहीत.
- 11) अलिकडील काळात टी. व्ही व रेडिओची जागा संगणक व मोबाईल ने घेतली आहे तसेच रेडिओ प्रसारण देखील बंद पडले आहे त्यामुळे रेडिओ या प्रसारमाध्यमाचा वापर केला जात नाही.
- 12) विद्यार्थ्यांनी शैक्षणिक वापर केल्यास प्रसारमाध्यमांचा नक्कीच चांगला उपयोग होतो.
- 13) 21 व्या शतकातील ही मोठी ज्ञान देणारी साधने आहेत त्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण, नौकरी, मार्गदर्शन करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांचा उपयोग होईल त्यामुळे विद्यार्थ्यांना प्रसारमाध्यमांची माहिती असणे आवश्यक आहे.
- 14) प्रसारमाध्यमांचा वापर अयोग्य केला तर विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिने नुकसानकारक आहे.
- 15) विद्यार्थी हे प्रसारमाध्यमांचा वापर मनोरंजन व इतर अनावश्यक कामासाठी करतात.

शिफारशी

विद्यार्थी

- 1) इंटरनेट व यु-ट्युब या प्रसारमाध्यमांमध्ये ज्ञानाचा खजिनाच असून विद्यार्थ्यांनी आपल्या शैक्षणिक समस्या सोडविण्यासाठी या प्रसारमाध्यमांचा वापर शैक्षणिक कामासाठी करावा.
- 2) प्रसारमाध्यमातून शैक्षणिक ज्ञान कसे घ्यावे याबाबत घ्यावे.
- 3) आठवड्यातून एक दिवस विना प्रसारमाध्यम, विना मोबाईल या सारखा उपक्रम राबवावा.

शिक्षक

- 1) विद्यार्थ्यांना QR कोड या आधुनिक पद्धती विषयक मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना करावे.
- 2) विद्यार्थ्यांना प्रसारमाध्यमांचा वापर शैक्षणिक कामासाठी कसा करावा याचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना करावे.
- 3) शिक्षकांनी विविध प्रसारमाध्यमांचा वापर आपल्या अध्यापनात करण्यासाठी आपली स्वतःची शैक्षणिक साधने निर्माण करावील जसे की , पॉवर पॉइंट प्रझेन्टेशन, घटकावरील श्राव्य-दृक्श्राव्य माहिती, कृतियुक्त अध्यापनाचे व्हीडीओ अशा प्रकारची विविध शैक्षणिक साधने तयार करून ा प्रसारमाध्यमांद्वारे सर्वांना उपलब्ध करून द्यावीत.
- 4) विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक उपयोगासाठी प्रसारमाध्यमांचा कसा वापर करावा या विषयी कृतियुक्त मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.
- 5) शिक्षकांनी प्रत्येक घटकावर आधारित शैक्षणिक साधन निर्मिती करून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे.
- 6) विद्यार्थ्यांना प्रसारमाध्यमांचा वापर योग्य कशा प्रकारे करावा या विषयी विविध मार्गांनी समजावून सांगावे
- 7) सर्वच शिक्षकांनी इंटरनेट, विविध वेबसाईट या विषयी माहिती घेणे तसेच आपण तयार केलेले शैक्षणिक साहित्य आपल्या वेबसाईटवर टाकून याचा फायदा सर्वांना देणे अत्यंत गरजेचे आहे.
- 8) सर्वच शिक्षकांनी जास्तीत जास्त प्रसारमाध्यमांचा वापर शैक्षणिक कार्यासाठी करावा.

• मुख्याध्यापक

- 1) विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयातील सेवा व सुविधांचा वापर कसा करावा. ग्रंथालयाबाबतची पूर्ण माहिती विद्यार्थ्यांना द्यावी.

- 2) ग्रंथालयातील प्रसारमाध्यमांच्या सेवा व सुविधांचा लाभ सर्वच विद्यार्थ्यांनी घेण्यासाठी विविध उपक्रम र राबवून विद्यार्थ्यांना सेवा व सुविधांचा लाभ घेण्यासाठी प्रवृत्त करावे.

• **संदर्भसूची**

- 1) कुलकर्णी , (2003), माहिती संप्रेषण व तंत्रज्ञान, प्रगती प्रकाशन, पुणे.
- 2) दांडेकर वा. ना., (1989), शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र विद्या प्रकाशन, पुणे.
- 3) पाटील वा. भा., (2007) संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.
- 4) पाटील लीला व कुलकर्णी विश्वंभर, (1985) आजचे शिक्षण आजच्या समस्या, निराली प्रकाशन, पुणे.प्रकाशन मंडळ, पुणे.
- 5) मुळे, रा.रा., उमाटे, वि.तु. (1987) शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर
- 6) Note For कॉम्प्युटर कोर्स, (2007), संकलन-फडके, मोघे, जोशी, देशपांडे, सम्राट प्रकाशन, मुंबई

शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षक व प्रशिक्षणार्थीना ऑनलाईन शिक्षणामध्ये येणाऱ्या अडचणींचा चिकित्सक अभ्यास

प्राचार्य.डॉ. शशिकांत लक्ष्मण तांबे

जय जगदंबा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, वैराग, बार्शी जि. सोलापूर

सारांश

'खडू व फळा' ही शिक्षकांची अध्यापनाची सर्वात आवडते व महत्त्वाचे साधन होते. परंतू आधुनिक माहिती व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झपाट्याने झालेल्या बदलामुळे आता शैक्षणिक साधने बदलली आहेत. त्यामुळे शिक्षकांना देखील प्रवाहामध्ये टिकायचे असेल तर नवी 'तंत्रज्ञान' आत्मसातच करावे लागेल. तंत्रस्नेही शिक्षक होणे ही शिक्षकीपेशा मध्ये अत्यंत महत्त्वाचे व गरजेचे बनले आहे. म्हणून संशोधकाने सदरचे संशोधन कार्य हाती घेतले आहे.

तंत्रस्नेही शिक्षक या या नावामध्येच तंत्र हा शब्द आहे. आधुनिक तंत्र आत्मसात करताना काही शिक्षकांना आत्मविश्वास नाही. झूम मिटिंग, गुगल फॉर्म, स्काइप, ब्लॉग, यु-ट्युब चॅनेल या माध्यमांविषयी अधिकची माहिती नाही किंवा यांच्या वापराविषयी त्यांच्या मनात विविध शंक येत आहेत. परंतू आजच्या व पुढील शिक्षकांच्या व्यावसायिक पात्रतेमध्ये तंत्रस्नेही शिक्षक असणे आवश्यक आहे ही काळाची गरज आहे त्यामुळे सदरच्या संशोधनाचे महत्त्व आहे.

कोविड-19 या महामारीमुळे शिक्षणक्षेत्र देखील बाधित झाले. शिक्षक आपापल्या घरी आणि विद्यार्थीही आपल्या घरात बसून अध्ययन करीत आहेत. कोणालाही घराबाहेर जाण्याची गरज भासत नाही. सर्व काम शिक्षक व विद्यार्थी मोबाईल, लॅपटॉप किंवा टॅब इ. इलेक्ट्रॉनिक साधने वापरून होवू लागले.

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी व शिक्षक यांच्यामध्ये अध्ययन-अध्यापनाची आंतरक्रिया सद्यःपरिस्थितीत ऑनलाईन प्रणालीने होत आहे. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयामध्ये प्रशिक्षणार्थीच्या अध्ययन-अध्यापन कार्यनीतीसाठी आधुनिक शैक्षणिक साधनांची उपलब्धता आहे. परंतू प्रशिक्षणार्थी व नैसर्गिक, तांत्रिक तसेच अध्ययन-अध्यापनाची वातावरण निर्मिती, तत्परता या बाबींचा अभाव शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांच्यामध्ये दिसून येत असल्याचे दिसून येते.

मुख्य मुद्दे: शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिक्षक-प्रशिक्षणार्थी, ऑनलाईन शिक्षण, अडचणी

प्रस्तावना

स्काइप, व्हॉट्सअप, झूम, मीट इ. कांही प्रसिद्ध मोबाईल ऍप आहेत. ज्यांच्या मदतीने ऑनलाईन शिक्षण दिले जाते यात विद्यार्थी आपापल्या घरी बसून मोबाईल किंवा लॅपटॉपच्या मदतीने शिक्षण मिळवू शकतात.

या ऑनलाईन शिक्षणात ऑनलाईन अध्यापन - शिक्षकांना करावे लागत आहे., ऑनलाईन अध्ययन - विद्यार्थ्यांना करावे लागत आहे., या प्रक्रियेत शिक्षकांना अध्यापन करताना आणि विद्यार्थ्यांना अध्ययन करताना सुरुवातीला कांही अडचणी आल्या या अडचणी जाणून घेणे त्यापैकी कांही समस्यांची उत्तरे शोधणे हाच या संशोधनामागील हेतू आहे. ऑनलाईन अध्यापनातील शिक्षकांच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी, ऑनलाईन अध्ययनातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांच्या ऑनलाईन शिक्षक प्रणालीतील समस्या पाहणे आवश्यक आहे.

समस्या विधान

शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षक व प्रशिक्षणार्थींना ऑनलाईन शिक्षणामध्ये येणाऱ्या अडचणींचा चिकित्सक अभ्यास

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींना ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीच्या माध्यमातून अध्ययन करताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 2) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षकांना ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीच्या माध्यमातून शिक्षण देताना येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 3) ऑनलाईन शिक्षणातून अध्ययन-अध्यापनातील अडथळे विषयक माहिती घेणे.
- 4) ऑनलाईन शिक्षणावर येणाऱ्या अडचणींवर उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके

1. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींना ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीच्या माध्यमातून शिक्षण घेताना समस्या येतात.
2. ऑनलाईन शिक्षणामध्ये शिक्षक-प्रशिक्षणार्थी यांच्याकडे आवश्यक भौतिक सुविधा नाहीत.
3. ऑनलाईन शिक्षणातील अध्ययन-अध्यापन क्रिया सुलभ होत नाही.
4. ऑनलाईन शिक्षणामध्ये प्रशिक्षणार्थी यांचा आवड/रुची दिसून येत नाही.

संशोधन पद्धती

शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षक व प्रशिक्षणार्थींना ऑनलाईन शिक्षणामध्ये येणाऱ्या अडचणींचा चिकित्सक अभ्यास या विषयीच्या अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनासाठी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शिक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांना ऑनलाईन शिक्षणामध्ये येणाऱ्या समस्यांचा करावयाचा असल्यामुळे वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीमधील सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे.

शिक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांच्याकडून माहिती करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीमधील सर्वेक्षण पद्धतीची निवड करण्यात आली आहे.

न्यादर्शन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने नमुना निवडीच्या असंभाव्यता पद्धतीतील प्रासंगिक (सहेतुक) नमुना निवड पद्धतीचा आधार घेतलेला आहे.

नमुना

प्रस्तुत संशोधनासाठी बार्शी तालुक्यातील वैराग या गावातील मधील जयजगदंबा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील अध्यापनाचे कार्य करणारे 10 शिक्षकांची सहेतूक नमुना निवड पद्धतीने नमुना निवड करण्यात आली आहे. तसेच जयजगदंबा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील 40 प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांची सहेतूक नमुना निवड पद्धतीने नमुना निवड केली आहे.

संशोधन साधने

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधक माहिती संकलित करण्यासाठी संशोधक निर्मित प्रश्नावली या साधनांचा वापर केला आहे.

संख्याशास्त्रीय परिमाणे

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने प्रतिसादकांना दिलेल्या प्रश्नावलीचे एकत्रित विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यासाठी शेकडेवारी या तंत्राचा वापर केला आहे. मिळालेला प्रतिसाद हा जर प्रतिसादक 100% असतील तर किती टक्के प्रतिसाद होतो हे शेकडेवारीच्या सहाय्याने मांडले असून त्याचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे.

निष्कर्ष

- 1) 90% शिक्षकांकडे स्वतःचा Computer नाही.
- 2) झूम ऍप, यु-ट्युब, ब्लॉग, स्काइप, गुगल फॉर्म या साधनांचा वापर कसा करावयाचा याबाबत प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांना अनुभव व आत्मविश्वास दिसून येत नाही.
- 3) शिक्षकांचे ऑनलाईन साहित्य वापराबाबत उद्बोधन वर्ग /कार्यशाळा याबाबत प्रशिक्षण झाले नाही.
- 4) शिक्षकांना ऑनलाईन पद्धतीने आवश्यक शैक्षणिक साधने अपुरी आहेत.
- 5) शिक्षकांना प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन अध्यापन करताना विद्यार्थी वेळेत उपस्थिती, विद्यार्थ्यांना शंका समाधान, विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनातील आकलन याविषयी अडचणी येतात.
- 6) सर्वच प्रशिक्षणार्थींकडे अत्याधुनिक साधने उपलब्ध नसल्यामुळे प्रशिक्षणार्थी यांना अध्ययन-अध्यापन क्रिया प्रभावी होत नाही असे असा प्रतिसाद मिळाला आहे.
- 7) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थी यांना तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबत व विविध अध्यापन करताना इंटरनेट सुविधा, इंटरनेटचा स्पीड, इंटरनेटची रेंज नसणे यासारख्या समस्या येतात त्यामुळे अध्ययन-अध्यापनाची क्रिया प्रभावी होत नाही.

शिफारशी

- 1) प्रत्येक शाळा/महाविद्यालयामध्ये संगणक, लॅपटॉप, स्मार्टफोन, इंटरनेट याची सुविधा शाळास्तरावर करण्यासाठी विविध समाजसेवी संस्थेची मदत घेऊन शाळेत उपलब्ध करून घ्यावे.
- 2) शाळेतील सर्व पत्रव्यवहार व नोंदी आधुनिक साधनांच्या माध्यमातून करावी.
- 3) शाळेतील शिक्षकांना आधुनिक शैक्षणिक साधने निर्मितीसाठी प्रोत्साहन द्यावे.

शिक्षक

- 1) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर कशा पद्धतीने करावयाचा याविषयी आयोजित उद्बोधन वर्गास उपस्थित राहून तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन घ्यावे.
- 2) विविध शैक्षणिक साधनांची निर्मिती करावी.
- 3) झूम ऍप, यु-ट्युब, ब्लॉग, स्काइप, गुगल फॉर्म यासारख्या अनेक साधनांच्या माध्यमातून अध्यापन करावे.

शासन

- 1) सर्व शाळेत इंटरनेट स्पीड जास्त मिळण्यासाठी उपाययोजना करावी.
- 2) विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक टॅब उपलब्ध करून द्यावेत.

- 3) प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकांना आधुनिक विविध प्रसारमाध्यमांच्या वापराविषयी कार्यशाळा आयोजित करावी.
- 4) आधुनिक शैक्षणिक साधने निर्मितीसाठी अनुदान द्यावे.

संदर्भ ग्रंथ

1. आगलावे,प्रदिप (2000) संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, नागपूर : विद्या प्रकाशन.
2. गाडगीळ स्वाती, कृतिसंशोधन व नवोपक्रम (प्रथमावृत्ती - 2005),सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे.
3. दांडेकर वा. ना., (1989), शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र, पुणे, विद्या प्रकाशन
4. पाटील वा. भा., (2007) संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.
5. मुळे रा.श., उमाटे वि. तु., (1989), शैक्षणिक संशोधन मुलतत्त्वे, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर
6. Network theory and educational Change 115-126.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० आणि शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास

डॉ. प्रभाकर बुधारम
अधिव्याख्याता, DIET, सोलापूर

प्रस्तावना

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण मंजूर केले आहे, छम्ह आणि मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे आता शिक्षण मंत्रालय असे नामकरण करण्यात आले आहे. २९ जुलै २०२० रोजी राष्ट्रीय मीडिया केंद्रात रमेश पोखरियाल आणि केंद्रीय मंत्री प्रकाश जावडेकर यांनी ही घोषणा केली होती. नवीन इस्रोचे माजी प्रमुख के. कस्तुरीरंगन यांच्या नेतृत्वाखालील समितीने नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण तयार केले आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे देशातील शालेय आणि उच्च शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तनकारी सुधारणा आणेल, ज्याचा उद्देश भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता बनवण्याचे आहे.

शिक्षक आणि प्राध्यापकांना शिकण्याच्या प्रक्रियेचे केंद्र म्हणून ओळखले जाते. माननीय पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी जी यांनी कल्पना केल्याप्रमाणे, हे धोरण भारतातील शिक्षकांना सशक्त करेल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० मध्ये शिक्षकांना उच्च दर्जाची सामग्री तसेच अध्यापनशास्त्राचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे. २०३० पर्यंत शिक्षकांचे शिक्षण हळूहळू बहुविद्याशाखीय महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये हलवले जाईल. शिक्षकांसाठी किमान पदवी पात्रता ४ वर्षांची एकात्मिक बीएड असेल. पदवी जी ज्ञान सामग्री आणि अध्यापनशास्त्राची श्रेणी बळकट करेल. या पदवीमध्ये स्थानिक शाळांमध्ये विद्यार्थी-शिकवण्याच्या स्वरूपात मजबूत व्यावहारिक प्रशिक्षण देखील समाविष्ट असेल. या दरम्यान, २ वर्षांचे बी.एड. बहु-विषयक संस्थांद्वारे ४-वर्षांचे एकात्मिक बी.एड. हे फक्त त्या शिक्षकांसाठी असेल ज्यांनी आधीच इतर विशेष विषयांमध्ये पदवी प्राप्त केली आहे. हे बी.एड. कार्यक्रम १-वर्ष बी.एड म्हणून योग्यरित्या रुपांतरित केले जाऊ शकतात. ज्यांनी ४ वर्षांच्या बहुविद्याशाखीय पदवीच्या बरोबरीचे शिक्षण पूर्ण केले आहे किंवा ज्यांनी विशेष प्रवाहात पदव्युत्तर पदवी प्राप्त केली आहे त्यांनाच दिले जातील. शिवाय, BITEs, DIETs आणि शाळा संकुलांमध्ये विशेष लहान स्थानिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम देखील उपलब्ध असतील. हे अभ्यासक्रम स्थानिक कला, संगीत, शेती, व्यवसाय, खेळ, सुतारकाम आणि इतर व्यावसायिक हस्तकला यासारख्या स्थानिक व्यवसाय, ज्ञान आणि कौशल्यांना प्रोत्साहन देतील. हे समग्र शिक्षण प्रदान करण्याच्या धोरणाच्या दृष्टीकोनाशी देखील जुळते.

शिक्षण व्यवस्थेत शिक्षकांचे महत्त्व लक्षात घेऊन NEP-२०२० ने राष्ट्रनिर्मितीसाठी शिक्षकांच्या अपेक्षित गुणांसह शिक्षकांची भूमिका अधोरेखित केली आहे. या धोरणात शिक्षकांना शिक्षण व्यवस्थेत अत्यंत आवश्यक मूलभूत सुधारणांच्या केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. देशाच्या भावी पिढीला आकार देताना आपल्या समाजातील सर्वात आदरणीय आणि आवश्यक सदस्य म्हणून सर्व स्तरांवर शिक्षकांची पुनर्स्थापना

करण्यावरही धोरणाने भर दिला आहे. एक पाऊल म्हणून, —२०२० ने पारदर्शक पद्धतीमध्ये चांगल्या शिक्षकांची भरती, स्वायत्तता देताना प्रत्येक शिक्षकामध्ये जबाबदारीची आणि जबाबदारीची जाणीव निर्माण करण्याबाबतही सविस्तर सांगितले आहे. हेही वाचा—आमदार कायदा मोडणारा म्हणून आम्ही कौतुक केले पाहिजे की शिक्षकाची भूमिका केवळ चार भिंतींच्या वर्गात शिकवण्यापुरती मर्यादित नाही, तर अभ्यासक्रमाचा अभ्यासक्रम विकसित करणे, दर्जेदार पुस्तके आणि अभ्यास साहित्य तयार करणे, अध्यापन—शिक्षण पद्धतींमध्ये नावीन्य, विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन करणे, विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शन करणे इ. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० ने त्यामुळे सशक्तीकरणासह समाजातील शिक्षकांचा उच्च सन्मान आणि दर्जा पुनर्संचयित केला आहे. त्यानुसार, क्षमता निर्मितीसाठी एक कृती आराखडा तयार करण्यात आला आहे जेणेकरून मानवनिर्मिती निर्दोष होईल. त्याच वेळी, NEP ने शिक्षकांसाठी आवश्यक गुणधर्मांचे तपशीलवार वर्णन केले आहे जेणेकरून त्यांना NEP ची उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी चांगले शिक्षक बनवता येतील आणि ते फलदायी बनतील.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० मध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे, प्रायोगिक किंवा वास्तविक जगातील शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. यासाठी, अनुभवात्मक शिक्षण आणि गंभीर विचार वाढविण्यासाठी अभ्यासक्रमाची सामग्री कमी करण्याचा सल्ला देण्यात आला आहे. हाताने शिकणे, कला—एकात्मिक आणि क्रीडा—एकीकृत शिक्षण अधिक प्रभावी असू शकते आणि शिक्षकाने या शिकवण्याच्या पद्धतींचा अवलंब केल्याने आमच्या शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये अधिक गतिमानता येऊ शकते. NEP २०२० ने गळती कमी करण्यावर भर दिला आहे आणि सर्व स्तरांवर शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी कोठेही सर्वासाठी शिक्षणाची तरतूद केली आहे. प्रत्येक शिक्षकांनी, विशेषतः शालेय स्तरावर, राजदूत म्हणून काम केले पाहिजे. हे नमूद करण्यासारखे आहे की सर्वसमावेशक, बहु —विषयक आणि सर्वत्र उपलब्ध शिक्षणासाठी विविध तरतुदी प्रस्तावित करताना, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० ने पारदर्शकता, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, पदोन्नतीचे मार्ग, चांगल्या कामांसाठी प्रोत्साहन, सामाजिक सुरक्षिततेसह चांगले वेतन यासह दर्जेदार शिक्षक भरती प्रक्रियेची शिफारस केली आहे. जेणेकरून राष्ट्रनिर्माता त्यांना नियुक्त केलेल्या हेतूसाठी स्वतःला समर्पित करू शकतील. तथापि, अध्यापनाव्यतिरिक्त, आजकाल, प्रत्येक शिक्षकाची एका संस्थेत अनेक भूमिका बजावल्या जातात जिथे काही जबाबदाऱ्या प्रशासकीय असतात, ज्यात विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, विद्यार्थ्यांच्या आणि कर्मचाऱ्यांच्या बाबी हाताळणे इत्यादी .

शिक्षक शिक्षणासाठी एक नवीन आणि व्यापक राष्ट्रीय अभ्यासक्रम फ्रेमवर्क, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० तयार केले जाईल. राज्य सरकार, संबंधित मंत्रालये केंद्र सरकारचे विभाग आणि विविध तज्ञ संस्थांसह यांच्याशी चर्चा केल्यानंतर ही चौकट विकसित केली जाईल आणि सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये उपलब्ध करून दिली जाईल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० व्यावसायिक शिक्षणासाठी शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमाच्या आवश्यकतांवर देखील लक्ष केंद्रित करेल. अध्यापनशास्त्राचे पौलू निवडण्यात शिक्षकांना अधिक

स्वायत्तता दिली जाईल, जेणेकरून ते त्यांच्या वर्गात विद्यार्थ्यांना सर्वात प्रभावी वाटतील अशा पद्धतीने शिकवू शकतील. शिक्षक सामाजिक –भावनात्मक शिक्षणावर देखील लक्ष केंद्रित करतील. कोणत्याही विद्यार्थ्याच्या सर्वांगीण विकासाचा एक महत्वाचा पौलू म्हणून शिक्षकांना शिकवण्याच्या नवीन पद्धतींसाठी ओळखले जाईल जे त्यांच्या वर्गात शिकण्याचे परिणाम सुधारतील. शिक्षकांना स्वतःची सुधारणा करण्यासाठी आणि त्यांच्या व्यवसायातील नवीनतम नवकल्पना आणि प्रगती जाणून घेण्यासाठी सतत संधी दिल्या जातील. लहान स्थानिक, प्रादेशिक, राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळा तसेच ऑनलाईन शिक्षक विकास मॉड्यूल्सच्या स्वरूपात अनेक पद्धतींमध्ये दिले जातील. प्रत्येक शिक्षकाला त्यांच्या स्वतःच्या आवडीनुसार चालवलेल्या त्यांच्या स्वतःच्या व्यावसायिक विकासासाठी दरवर्षी किमान ५० तास सीपीडी मध्ये सहभागी होण्याची अपेक्षा केली जाईल. सीपीडी संधी, विशेषतः, मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र, शिक्षण परिणामांचे रचनात्मक आणि अनुकूलिकरण मूल्यांकन इत्यादींविषयी नवीनतम शिक्षणशास्त्रांना पद्धतशीरपणे समाविष्ट करेल. हे कार्यक्षमता, पदोन्नती आणि पगाराची एक मजबूत गुणवत्ता—आधारित रचना विकसित केली जाईल, प्रत्येक शिक्षक टप्प्यात अनेक स्तरांसह, जे उत्कृष्ट शिक्षकांना प्रोत्साहित करते आणि ओळखते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० ने भारताच्या संपूर्ण शिक्षण क्षेत्राची पुनर्रचना करण्याची शिफारस केली आहे. २१ व्या शतकातील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी भारताचा कायापालट करण्यासाठी तो पायाभूत साक्षरता आणि संख्या आणि कौशल्य शिक्षणाविषयी बोलतो. कोणत्याही शिक्षण धोरणाचे यश त्याच्या बंधुत्वाच्या विश्वास आणि प्रयत्नांवर अवलंबून असते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२० चे उद्दिष्टे सविस्तरपणे समजून घेण्यासाठी शिक्षक सक्रिय असले पाहिजेत आणि कठोर सतत व्यावसायिक विकास कार्यक्रम, प्रशिक्षण, विविध स्तरांवर सेमिनार, कार्यशाळा आणि परिषदांमध्ये सहभाग घेऊन स्वतःला उन्नत केले पाहिजे. एनईपीच्या अंमलबजावणीसाठी स्मरणशक्ती आणि रोट लर्निंगच्या जुन्या—जुन्या पद्धतींचा त्याग करणे आवश्यक आहे आणि पाठ्यपुस्तकांच्या पलीकडे जाण्यासाठी रचनावादी शिक्षणपद्धतींचा अवलंब करणे आवश्यक आहे आणि अभ्यासक्रम पूर्ण होण्यापासून ते शिक्षण परिणाम साध्य करण्यासाठी बदलणे हे उद्दिष्ट असणे आवश्यक आहे.

शिक्षकांनी एकात्मिक आणि बहु—विषयक दृष्टिकोन आणि २१ व्या शतकातील कौशल्यांच्या विकासाची आवश्यकता समजून घेणे आणि स्वीकारणे आवश्यक आहे. शाळा स्तरावर एनईपीची अंमलबजावणी करताना, शिक्षक बंधूसाठी मजबूत समन्वय, सहकार्य आणि कौशल्य आणि चारित्र्य निर्मितीद्वारे विद्यार्थ्यांच्या जीवनात परिवर्तन घडवण्याची प्रेरणा असणे अत्यावश्यक बनते. शिक्षकांव्यतिरिक्त, एनईपीच्या यशस्वी अंमलबजावणीची जबाबदारी राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाच्या आराखड्यात समाविष्ट असलेल्यांवर आहे — अभ्यासक्रम आणि मूल्यांकन आणि मूल्यमापन धोरणे यात जर शिक्षक कमी पडले, तर NEP धोरण मागे पडेल आणि लाखो तरुण पदवीनंतर योग्य रोजगारासाठी संघर्ष करतील. म्हणून शासकीय शिक्षण उच्च शिक्षणाच्या धोरण

निर्मात्यांनी त्याला पाठिंबा दिला पाहिजे अशा सेवा-पूर्व आणि सेवा-अंतर्गत अशा दोन्ही शिक्षकांच्या शिक्षण कार्यक्रमाचे मॅपिंग करून सरकारच्या प्रमुखांनी शिक्षकांना समर्थन दिले पाहिजे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -२०२० शिक्षकांचे योगदान, त्यांचे बलिदान आणि या व्यवसायाची प्रतिष्ठा, आदर आणि सन्मान राखण्याच्या प्रयत्नांवर भर देते हे फक्त तेव्हाच घडू शकते जेव्हा धोरणकर्ते भारतीय प्रशासकीय सेवा किंवा राज्य नागरी सेवांच्या धर्तीवर शिक्षक भर्ती मंडळ भारतीय शिक्षण सेवांसारखी स्वतंत्र एजन्सी तयार करण्याचा आणि सुमारे एक दशकापासून प्रलंबित असलेल्या शिक्षकांच्या भरतीला गती देण्याचा विचार करतात.जर हे अंमलात आणले गेले तर येत्या काळात भारताला विश्वगुरू होण्याच्या दिशेने नेतील. प्रस्तावित नवीन शिक्षण धोरण (२०२०), जे समस्या सोडवण्यावर आणि गंभीर विचार करण्याच्या कौशल्यांवर भर देते, भारतीयांच्या पुढच्या पिढीला शेवटी श्जीवनासाठी तयार होण्यास आणि अनिश्चित भविष्यात नेव्हिगेट करण्यास मदत करेल. भारतातील शिक्षकांसाठी, कोविड -१९ संकटामुळे समोर आलेल्या वास्तवाने त्यांच्याशी जुळवून घेण्याची आणि नवकल्पना करण्याची क्षमता तपासली आहे. त्यावर आमच्या शिक्षकांनी समर्पणाने मात केली आहे, चपळतेने विद्यार्थ्यांना दूरस्थपणे ऑनलाइन शिकवण्याचे आव्हान आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -२०२० मुळे शिक्षकांना त्यांच्या वर्गात अनुकूलता आणि नावीन्य या समान मूल्यांची जोपासना करण्याची संधी मिळेल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -२०२० चे मुख्य फोकस क्षेत्र अध्यापनाची गुणवत्ता बदलत आहे, जिथे शिक्षकांना नेतृत्व बदलण्यासाठी अधिकार दिले जातील. फिनलँडमधील शाळा विद्यार्थ्यांना लहानपणापासूनच वेगवेगळ्या विषयांद्वारे वास्तविक जगाच्या समस्यांकडे पाहण्याचे आव्हान देतात—उदाहरणार्थ, गणित हवामान बदलावर उपाय करू शकते का. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०४० पर्यंत सर्व उच्च शिक्षण संस्था बहु-अनुशासनात्मक बनवण्याची कल्पना केल्यामुळे, हा दृष्टिकोन शाळेतच सुरू करावा लागेल. विद्यार्थ्यांना विविध दृष्टिकोनातून समस्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी शिकण्याच्या एकात्मिक दृष्टिकोनातून शिकवणे आवश्यक आहे. भविष्यातील शिक्षकांना सतत व्यावसायिक विकासाची आवश्यकता आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -२०२० लागू केल्यामुळे, आम्ही अशा जगाच्या जवळ जाऊ, जिथे शहरी नियोजन हा अभ्यासक्रम एक दिवस अनेक विद्याशाखा सदस्य शिकवतील. अभियांत्रिकीपासून कला प्राध्यापकांपर्यंत, विद्यार्थ्यांना शिक्षण लवकर आत्मसात करण्यासाठी मार्गदर्शन करून, शिक्षक अखेरीस त्यांना करिअरच्या अधिक संधी मिळविण्यासाठी मार्गदर्शन करू शकतील. वर्गात सहभाग वाढवण्यासाठी आणि NEP द्वारे परिकल्पित चौकशी-आधारित, चर्चा-आधारित पद्धती ला प्रोत्साहन देण्यासाठी शिक्षकांना अध्यापनात नाट्यमय बदल करावे लागतील. ज्या शिक्षकांनी कोविड -१९ संकटामुळे ऑनलाईन अध्यापन केले आहे ते प्रतिबद्धता निर्माण करण्यासाठी वर्गखोल्यामधील विविध पौलूंचा शोध घेऊन त्यांचा प्रभाव वाढवू शकतात. उदाहरणार्थ, फिलप केलेल्या वर्गखोल्यांसह, व्याख्याने पूर्व-रेकॉर्ड केली जाऊ शकतात आणि व्हिडिओ म्हणून सामायिक केली जाऊ शकतात, त्या ज्ञानाचा उपयोग कसा करावा यावरील चर्चेसाठी वर्गाचा

वेळ वापरला जातो. समस्या सोडवण्यासाठी शिक्षक तंत्रज्ञानावर देखील अवलंबून राहू शकतात. शिक्षक प्रत्येक विद्यार्थ्यासाठी सूचना आणि मूल्यांकन तयार करण्यास सक्षम असतील. ते असाइनमेंट पर्सनलाइझ करण्यात सक्षम होतील जेणेकरून विद्यार्थी त्यांच्या सामर्थ्यानुसार शिकतील किंवा प्रत्येक विद्यार्थ्यासाठी अद्वितीय शिक्षण मार्ग तयार करतील. तंत्रज्ञानाचा रणनीतिक वापर करून, शिक्षकांना त्यांचा प्रभाव वाढवण्याची आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याचा प्रभावीपणे लाभ घेण्याची संधी आहे.

आज महाविद्यालयातून पदवी प्राप्त करणारे भारतीय त्यांच्या आयुष्यात जवळजवळ निश्चितपणे अनेक नोकऱ्या आणि करिअरमध्ये जातील. जसजसे तंत्रज्ञान गतीमान होत आहे, नोकरीसाठी आवश्यक कौशल्ये खूप वेगाने बदलत आहेत. लोकांना रोजगारासाठी टिकून राहण्यासाठी सतत कौशल्य आणि कौशल्य आवश्यक आहे. आम्ही आधीच भारतातील व्यावसायिकांचा वाढता कल पाहत आहोत जे आजीवन शिकणारे आहेत, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण —२०२०मध्ये शिक्षकांच्या रिक्त जागा लवकरात लवकर भरल्या जातील—विशेषतः वंचित क्षेत्रांमध्ये आणि मोठ्या विद्यार्थी—शिक्षकांचे प्रमाण किंवा निरक्षरतेचे उच्च दर असलेल्या भागात. स्थानिक शिक्षकांना किंवा स्थानिक भाषांशी परिचित असलेल्यांना विशेष लक्ष दिले जाईल, शिक्षकांना प्रशिक्षित केले जाईल, प्रोत्साहित केले जाईल आणि सतत व्यावसायिक विकासासह समर्थन दिले जाईल. एनईपी २०२० चा सकारात्मक आयाम म्हणजे तो सर्व शिक्षकांची शाळा संकुलात नियुक्ती करण्याची शिफारस करतो आणि सध्याच्या बदलत्या आणि पोस्टिंगची पद्धत बंद करावी अशी शिफारस करतो. धोरण अशी आशा करते की हे शिक्षकांना राजकीय खेच आणि दबावापासून दूर करेल आणि त्यांना प्रणालीमध्ये अधिक स्वायत्तता देईल.

संदर्भ

- 1) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, भारत सरकार, भारत सरकारच्या राजपत्रात प्रकाशित, २९ जुलै २०२०.
- 2) <https://www.sentinelassam.com/editorial/nep-2020-and-desired-attributes-of-teachers-550398>
- 3) MHRD- Government of India (2019)- Ministry of Human resource development- New Education Policy 2019 booklet
- 4) NCERT (2005), National curriculum framework 2005
- 5) <https://kstacademy.in/en/featuredarticle-2/national-education-policy-2020-pro-k-balaveera-reddy/>

शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास

प्राचार्य. रवी मगन सुरवसे
कॉलेज ऑफ एज्युकेशन फॉर वुमेन, कुईवाडी.

सारांश:

सध्याच्या कोरोना महामारी मध्ये झालेले शिक्षण क्षेत्रातील बदल पाहता या बदलानुसार व्यावसायिक विकास होणे अत्यंत गरजेचे आहे. शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होण्यासाठी विविध उपक्रम राबविले पाहिजे जसे उन्हाळी वर्ग, कृती सत्रे, चर्चासत्रे, उजाळा वर्ग, कृती संशोधन आणि उद्बोधन वर्ग इत्यादीचे आयोजन करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना :

समाज हा परिवर्तनशील आहे. समाजामध्ये कालानुसार बदल होत आहे. त्यामुळे कोणत्याही व्यवसायिक क्षेत्रात समाजाच्या गरजेनुसार बदल होत जातात. समाजाच्या गरजा ज्याप्रमाणे बदल की त्याप्रमाणे प्रत्येक व्यवस्थेत सुधारणा करणे आवश्यक आहेत. उदा: पेट्रोल पंप चालविणे या व्यवसायांमध्ये गाड्यांमध्ये पेट्रोल डिझेल भरले जात होते परंतु समाजातील परिवर्तना मध्ये इलेक्ट्रिक गाड्या आल्या त्यामुळे चार्जिंग चे पॉईंट बसविण्यात येत आहेत. अशा प्रत्येक व्यवसायात बदल होत असतो. त्याप्रमाणे शिक्षण क्षेत्रातही बदल होत आहे.

सध्याच्या कोरोना महामारी च्या काळामध्ये गेले 19 महिने शाळा बंद आहेत. मुले ऑनलाइनच्या माध्यमातून अध्ययन करत आहे सुरुवातीला ऑनलाइन अध्यापन करणे शिक्षक विद्यार्थ्यांना नवीन होते परंतु तरीदेखील समाजात झालेल्या बदलाला अनुसरून शिक्षकांनीही त्यांचे अध्यापन बदल केले आहेत. म्हणजे शिक्षकांचा त्यादृष्टीने व्यावसायिक विकास होणे अभिप्रेत आहे.

शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास म्हणजे काय?

शिक्षक होण्यासाठी शैक्षणिक पात्रता जशी गरजेची असते त्याप्रमाणेच शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास कोणीही गरजेचे असते म्हणजे.

1. शिक्षकाने काळानुसार विषय ज्ञानात पारंगत असणे.
2. विषय घटक विद्यार्थ्यांसमोर प्रभावीपणे मांडता येणे. ज्ञानरचनावाद अनुसार शिकता आले पाहिजे म्हणजे कृतियुक्त अध्यापन करता आले पाहिजे.
3. अध्यापनासाठी आवश्यक असणारे शैक्षणिक साहित्य यांचा वापर करणे.
4. प्रशिक्षण काळात होणारे सूक्ष्म अध्यापन कौशल्य सराव पाठातून सर्व पाठ कौशल्ये आत्मसात करून शिक्षकांनी त्यांचा स्वतःचा विकास साधणे.
5. सामाजिक बांधिलकी आणि व्यावसायिक प्रामाणिकपणा जपणे.
6. सामाजिक जाणीव जागृती ठेवणे, ज्ञान समृद्ध आदर्श पिढी तयार करणे.
7. स्वातंत्र्य आणि बदलणाऱ्या जबाबदारीची जाणीव असणे.
8. शिक्षक हा तंत्रज्ञानप्रिय असावा. शिक्षण क्षेत्रामध्ये होणारे बदल स्वीकारून त्यादृष्टीने स्वतःला तयारी ठेवणारा असावा.

शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास करणे का आवश्यक आहे?

1. समाज परिवर्तनामुळे शिक्षकाने स्वतः बदलून विद्यार्थ्यांनाही बदलत्या परिस्थितीत अद्यावत ज्ञान द्यावे.

2. सध्याचे युग हे Technology चे युग आहे त्यामुळे या आधुनिक शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षकांना अध्यापनात करता येणे.
3. सध्याच्या कोरोना महामारी मुळे शिक्षण पद्धती बदललेली आहे आता अध्ययन-अध्यापन हे ऑनलाइन प्रकारचे आहे. त्यामुळे शिक्षकांना ही आधुनिक शिक्षण प्रणाली आत्मसात करून व्यावसायिक विकास करावा लागेल.
4. कुरणाच्या काळामध्ये विद्यार्थ्यांचे झालेले शैक्षणिक नुकसान लक्षात घेता जर वर्गाच्या पाठ्यक्रमात अभ्यासक्रमात बदल केले गेले तर त्यानुसार शिक्षकांनाही अध्यापन पद्धतीत बदल करून आणावे लागतील.
5. सध्याच्या कोरोना कालावधीमध्ये किंवा या कालावधीनंतर ही मूल्यमापनाच्या नवीन पद्धती शिक्षकाने आत्मसात करणे आवश्यक आहे.
6. संशोधन प्रक्रिया ही सतत चालू असते, शिक्षण-क्षेत्र त्याला अपवाद नाही. शिक्षण क्षेत्रात नवीन संशोधने होतील, ज्या नवीन अध्यापन पद्धती शोधल्या जातील त्या शिक्षकांनी आत्मसात करून त्यांचा व्यावसायिक विकास साधला पाहिजे.
7. विशेष विद्यार्थ्यांसाठी असणारे नवोपक्रम कोणते आहेत? व ते कसे रंगवायचे शिक्षकांना माहीत असणे आवश्यक आहे.

शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास कसा करता येईल?

कोणत्याही क्षेत्रात येण्यापूर्वी त्या व्यक्तीची त्या व्यवसायासाठी आवश्यक असणारी शैक्षणिक पात्रता पूर्ण असणे आवश्यक असते. व्यवसायात आल्या नंतर ती कालानुरूप शिक्षकाने स्वतःला अध्यापयवत (ज्ञान-तंत्रज्ञान नवोपक्रम) ठेवावे लागते त्यातून शिक्षकाचा व्यवसाय विकास होतो.

1. **सेवापूर्व प्रशिक्षण** : प्राथमिक स्तरासाठी अध्यापक शिक्षण पदविका (डी. एल. एड) व माध्यमिक स्तरावर अध्यापन करण्यासाठी अध्यापक शिक्षण पदविका (बी.एड) प्रशिक्षित असावा. या प्रशिक्षणा अंतर्गत विविध अध्यापन विषयक कौशल्ये, शैक्षणिक साधन निर्मिती, विविध अध्यापन पद्धती, मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन व त्यांचा वापर यावर प्रभुत्व निर्माण करावे.
2. **सेवांतर्गत प्रशिक्षण** : जरी सेवापूर्व प्रशिक्षणामध्ये प्रशिक्षणार्थ्यांना सर्व आवश्यक कौशल्ये शिकवली गेली असतील तरीदेखील शिक्षण क्षेत्रात कोणते बदल करणे आवश्यक असते. बदलत्या तंत्रज्ञानानुसार शिक्षकांनाही नवीन तंत्रे आत्मसात करून त्याचा वापर करावा लागतो. यासाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची सोय सेवांतर्गत प्रशिक्षण अध्यापन विद्यालये, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था (D. I. E. T) राज्य शैक्षणिक प्रशिक्षण व संशोधन प्रशिक्षण संस्था (S. C. E. R. T.) यांच्याकडून उपक्रमशील, प्रयोगशील, तंत्रज्ञानही शिक्षकांचे मार्गदर्शन मिळते. या प्रशिक्षणात, चर्चासत्र, कृती सत्रे, मुलाखती, वाद-संवाद, प्रात्यक्षिके, कृती संशोधन इत्यादी पद्धतीचे प्रशिक्षण दिले जाते.
1. **उन्हाळी वर्ग** : NCERT आणि SCERT यांच्याकडून दोन ते तीन महिन्यांपर्यंत उन्हाळी वर्गाचे आयोजन केले जाते. यावर गावामधून तज्ज्ञ व्यक्तींकडून नवीन शैक्षणिक संशोधन आणि उपक्रम इत्यादी बाबत मार्गदर्शन मिळते.
2. **कृती सत्रे** : कृती सत्रे वेगवेगळी असतात. शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास व्हावा या दृष्टीने एका एका बाबीवर कृती सत्र घेण्यात येतात. उदा: शिक्षक आपल्याला विषयातील प्रश्नसंच तयार करतात

त्यावेळी प्रश्नांचे प्रकार, स्वरूप आणि क्रम यांचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्यामुळे शिक्षकाच्या स्वतःच्या कार्याचा विकास होणे आवश्यक आहे. त्याच बरोबर ती सखोल अभ्यास, संशोधन, सराव व चर्चा यांच्यामार्फत कौशल्यात वाढ होते.

3. **चर्चासत्रे** : चर्चासत्रामध्ये वेगवेगळ्या विषयावर, समस्यावर चर्चा केली जाते त्यातून निघणाऱ्या महत्वाच्या मुद्द्यांची चर्चा सर्वासमोर मांडली जाते.
4. **स्मृतीला उजाळा देणारे वर्ग व उद्बोधन वर्ग** : या वर्गात जुन्या ज्ञानाच्या माहिती बरोबर नवीन आधुनिक ज्ञानाची तंत्राची माहिती दिली जाते. आपल्या विषयाच्या सखोलतेची, नवीन पद्धती, तंत्रे, नवीन दृष्टिकोनाची जुन्या अध्यापनाची सांगड घालत आपल्या विषयात अधिक अभ्यासू बनण्याची दृष्टी देणारा कोर्स आहे.
उद्बोधन वर्ग व उजाळ वर्ग यांचा कालावधी स्तरानुसार वेगवेगळा असतो. माध्यमिक शिक्षकांसाठी वीस दिवसांचा तर महाविद्यालयीन शिक्षकांसाठी तो तीन व चार आठवड्यांचा निश्चित केलेला असतो.
5. **शालेय उपक्रम** : प्रदर्शने, सहली, प्रकल्प, जत्रा, प्रयोग, आनंद बाजार, क्रीडा स्पर्धा तसेच इतर शैक्षणिक स्पर्धा, मेळावे, मार्गदर्शन शिबिरे इत्यादीचे आयोजन करावे.
6. **शैक्षणिक नियतकालिके मासिके इत्यादी मध्ये लेख लिहिण्यास प्रोत्साहन देणे**: शिक्षण क्षेत्रातील वेगवेगळे उपक्रम, नवीन माहिती तंत्रज्ञान, नवीन विचार प्रकाशित करणारे ग्रंथ शिक्षकांनी वाचले पाहिजेत, तसेच विविध मासिके, साप्ताहिक यामधील शिक्षण क्षेत्राशी संबंधित लेखाचे वाचन करावे तसेच स्वतःही लेख लिहावेत.
उदा: शिक्षण संक्रमण, जीवन शिक्षण, गणित शिक्षक, विज्ञान युग, भारतीय शिक्षण, शिक्षण समीक्षा इत्यादी नियतकालिके यामधून माध्यमिक शिक्षणात होणारे बदल शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणी शासकीय धोरणे इत्यादी बाबतची माहिती शिक्षकांपर्यंत पोहोचवली जाते.
7. **कृती संशोधन** : सद्य परिस्थितीतील शैक्षणिक समस्या सोडविण्यासाठी कृती संशोधनाचा उपयोग होतो.
8. **उद्बोधन पर अनुभवी तज्ञांचे मार्गदर्शन व व्याख्यान आयोजित करणे** :
9. **शिक्षक संघटना** : शिक्षक संघटना या शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास हवा यासाठी वेगवेगळे उपक्रम राबवतात.
10. **शिक्षकांना त्यांच्या व्यावसायिक विकासावरून सन्मान व पुरस्कार देणे** : शिक्षकांना त्यांच्या केलेल्या चांगल्या कामाबद्दल त्यांचा सन्मानित केले, पुरस्कार दिले तर त्यांना बळ मिळते तसेच इतर शिक्षकांनाही त्यांचा व्यवसायिक विकास साधण्यास प्रेरणा मिळते.
11. **शिक्षकांना त्यांचे अनुभव त्यांचे विचार आणि त्यांनी राबवलेले नवीन उपक्रम, विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी केलेले कृती संशोधने, त्यांची साहित्य निर्मिती लेखन पुस्तकांमधून, मासिकातून प्रसारित करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देणे.**
12. **शिक्षकांना शैक्षणिक संशोधन करण्यासाठी साहित्य निर्मितीसाठी आणि त्यांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आर्थिक मदत करणे.**

13. **शिक्षकांची शाळा :** काही शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना उन्हाळ्याची सुट्टी लागली की शिक्षकांची शाळा भरली जाते त्यामध्ये शिक्षकांची शाळा नेहमीप्रमाणे बेल वाजवून भरती. शिक्षक परिपाठ त्यामध्ये शाळेत वर्षभरात होणाऱ्या प्रार्थना, समूहगीत भजन शोधून, पेटी तबल्यावर चालवून सादर करणे, लेखन वाचन अनेक नाविन्यपूर्ण गोष्टी परिपाठात सादर करणे. तसेच छोट्या सहली, योगासने, प्राणायाम, मनोरंजनाच्या गेम्स, विविध उपक्रम, समूहगीत स्पर्धा, भाषण स्पर्धा अशा विविध स्पर्धा घेणे, बक्षिसे देणे कौतुक करणे अशा उपक्रमामुळे शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होऊन त्याचा फायदा विद्यार्थ्यांना होतो व शिक्षक ही वर्षभराचा तंतनव संपून ताजेतवाने होतात.
14. शिक्षकांनी अध्यापनासाठी आवश्यक असणाऱ्या भाषा (उदा- इंग्रजी) बोलायला, लिहायला शिकणे यातून देखील शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होतो.
15. **आधुनिक तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण :** कोरोना कालखंडामध्ये तंत्रज्ञानाचे महत्त्व खूप वाढले आहे. अशा परिस्थितीत ऑनलाइन एज्युकेशन घेण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या Techniques शिक्षकांना मिळविणे. उदाहरणार्थ. शब्बास गुरुजी द्वारे घेण्यात येणारी मोफत ट्रेनिंग प्रोग्रॅम्स. प्रश्नपत्रिका, प्रमाणपत्रे, पीडीएफ नोट्स तयार करणे. अध्यापनाचे व्हिडिओ तयार करणे, PPT तयार करणे, दृक्श्राव्य शैक्षणिक साधने तयार करणे, बालक व युवकांच्या चेतन आयुक्त सानिध्यात वावरताना प्रचलित शिक्षण पद्धतीमध्ये थोडे मन ओतून शास्त्राच्या आधारे व्यवसायिक विकास साधून गुणवत्तेच्या मार्गांनी शिक्षण प्रक्रिया प्रगतीपथावर अनाण्यापर्यंत आजचे शिक्षक मागे हटणार नाहीत याची खात्री वाटते.

संदर्भ ग्रंथ -

1. डॉ. कैलास बोंदाडे, डॉ. अश्विन बोंदाडे, श्री. जीवराज कस्तुरे (2010) गणित अध्यापन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
2. डॉ. कैलास बोंदाडे, डॉ. अश्विन बोंदाडे, डॉ. चारुदत्त कदम (2011) शास्त्र द्या पण पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
3. जीवन शिक्षण मासिक (एप्रिल 2006) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.
4. जीवन शिक्षण मासिक (ऑक्टोबर 2012) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.
5. शिक्षक प्रशिक्षण मार्गदर्शिका (2013 - 14) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.

कोविड - 19 महामारीतील गुणवत्तापूर्ण ऑनलाईन अध्ययन

प्रा. सुदर्शना दुधे

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, माढा

सारांश

वर्तमानकाळात ऑनलाईन शिक्षण किती महत्वाचे आहे ही गोष्ट या कोरोनाच्या महामारीत सिध्द झाले. कोरोनाच्या महामारीमुळे अनेक संकटे निर्माण झाली या महामारीचा परिणाम शैक्षणिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र व इतर क्षेत्रावर खूप मोठा झाला. कोरोनाचा प्रारंभ रोखण्यासाठी देशात लॉकडाऊन करण्यात आले. शाळा, महाविद्यालये बंद करण्यास आले. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर गदा आली विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनासाठी शासनाने online अध्ययन अध्यापन ही संकल्पना उभी केली. कोविड 19 च्या पार्श्वभूमीवर अध्ययन अध्यापन सुरु झाले शिक्षण प्रक्रियेत ऑनलाईन अध्ययन अध्यापन शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी वरदानच ठरले.

प्रास्ताविक:

कोरोनाच्या महामारीने भारतीय शिक्षण क्षेत्र पूर्णपणे बदलून टाकल्याने शिक्षणप्रक्रियेत अनेक आमुलाग्र बदल घडत आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणजे आज ऑफ अध्ययन पद्धतीच्या जागी ऑनलाईन अध्ययन पद्धती आली आहे. आज शिक्षण प्रक्रियेत अध्ययन करण्यासाठी आधुनिक साधनांचा वापर केला जात असताना दिसून येतो आहे. पूर्वीच्या काळी अध्ययन हे पारंपारिक पद्धतीने चालत असे. अध्ययन करण्यासाठी गुरुची आवश्यकता होती मात्र आजच्या काळात अध्ययन पद्धती विद्यार्थी केंद्रीत असल्याने अध्ययनासाठी नवनविन साधने उपलब्ध झालेली आहेत. त्यातील एक म्हणजे संगणक होय आज संगणकाने सर्वच क्षेत्र व्यापले आहे. ऑनलाईन अध्ययन संगणकाच्या साहाय्याने करणे सोपे झाले आहे. म्हणून संशोधिकेने या शोध निबंधात ऑनलाईन अध्ययन कसे चालते, ऑनलाईन अध्ययनात कोणत्या कार्यनीतींचा वापर होतो. ऑनलाईन अध्ययनात कोणत्या कार्यनीतींचा वापर होतो. ऑनलाईन अध्ययनासाठी कोणती साधने व तंत्र उपयुक्त आहेत. त्यांची परिणामकारकता या सर्व गोष्टींवर प्रकाश टाकण्याचे प्रयत्न केला आहे.

ऑनलाईन संकल्पना :

ऑनलाईन संकल्पनेचा उगम 1993 मध्ये झाला. ऑनलाईनला e- Tail असेही म्हणतात ऑनलाईन हे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे चालते ऑनलाईनसाठी इंटरनेटची आवश्यकता असते. याला e-webe Store असेही म्हणतात.

ऑनलाईन म्हणजे संगणकाच्या साहाय्याने इंटरनेट या माध्यमाद्वारे प्रत्यक्ष सहभागी होणे होय.

ऑनलाईन अध्ययन योजना :

ऑनलाईन अध्ययन म्हणजे अशी योजना की, संगणकाद्वारे तयार केलेली पद्धतशीर कृती / मांडणी याचेद्वारे समजून घेऊन स्वतःच्या दिशेने शिकणे आणि यशस्वीरित्या योजना पार पाडणे होय.

ऑनलाईन अध्ययन योजना म्हणजे तयार केलेले आणि स्वतःच्या परिचयाचे वैयक्तिक संगणक, वैश्विक कल्पना आणि इतर मानवी कृती आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून परिवर्तनशील कल्पना मांडणे होय.

ऑनलाईन अध्ययन योजनेच्या पायऱ्या :

- 1) अभ्यासक्रम वाचने.
- 2) आठवड्याच्या अभ्यासाचे नियोजन करणे.

- 3) आठवड्यातून 3 वेळा कोर्सच्या साईटला भेट देणे
- 4) प्रश्न विचारणे.
- 5) जोडलेल्या अध्ययनार्थीशी संबंध प्रस्थापित करणे

1) **अभ्यासक्रम वाचने :**

अभ्यासक्रमाचे वाचन केल्यामुळे प्रत्येक विषयातील घटक, उपघटक, आशय, उपआशय, स्वाध्याय लिहिण्यासाठी मार्गदर्शन इ. गोष्टींची नोंद स्वतःच्या वैयक्तिक दिनदर्शिकेत करावी.

2) **आठवड्याच्या अभ्यासाचे नियोजन करणे :**

दैनंदिन अभ्यासाच्या वेळेचे नियोजन करणे आठवड्यामध्ये स्वतःच्या अभ्यासाच्या वेळेत स्वतःला यशस्वीरित्या सामावून घेणे इ. चे नियोजन ऑनलाईन अध्ययन कर्त्याला आवश्यक असते.

3) **आठवड्यातून तीन वेळा कोर्सच्या साईटला भेट देणे :**

कोर्समधील असणाऱ्या अभ्यासक्रमासाठी त्या साईटला भेट देणे आवश्यक असते. आठवड्यातून भेट देण्याचे सातत्य असेल तर भरपूर प्रकारचे अभ्यास ऑनलाईन अध्ययनकर्ते करू शकतात.

4) **प्रश्न विचारणे :**

विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद घेण्यासाठी शिक्षक प्रश्न विचारतात. ऑनलाईन अध्ययनकर्त्याला येणाऱ्या समस्या संबंधित प्रश्न हे ऑनलाईन टाईप करून मांडावे लागतात.

5) **जोडलेल्या अध्ययनार्थीशी संबंध प्रस्थापित करणे :**

ऑनलाईन अध्ययनात सहभागी झालेल्या अध्ययनार्थ्यांशी फेसबुक ग्रुप, ई मेलद्वारे प्रश्न, स्वाध्याय, गटकार्य या प्रकारच्या विविध माध्यमातून संबंध प्रस्थापित करू शकतो.

ऑनलाईन अध्ययनाची गरज :

- 1) सदयस्थितीत अध्ययनात आधुनिक डिजीटल तंत्राचा व साधनांचा वापर करण्यासाठी.
- 2) अध्ययनकर्त्याला अध्ययन आकर्षकपणे व सुस्पष्ट करणेसाठी
- 3) अध्ययनकर्त्याला स्वतःच्या दिशेने अध्ययन करणेसाठी.

ऑनलाईन अध्ययनाचे महत्त्व

- 1) ऑनलाईन अध्ययनातील अनुकूल घटकामुळे अध्ययनकर्त्याला अध्ययनात गुंतवून ठेवण्यास सवडीनुसार
- 2) ऑनलाईन अध्ययनात अध्ययनकर्ता हा त्याच्या क्षमतेनुसार व सवडीनुसार अध्ययन करू शकतो.
- 3) ऑनलाईन अध्ययनात जास्त प्रमाणात लवचिकता असल्याने अध्ययनकर्ता आपल्या इच्छेनुसार व क्षमतेनुसार शिक्षण घेवू शकतो.
- 4) अध्ययनकर्त्यात प्रेरणा, कौशल्य व आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी ऑनलाईन अध्ययन महत्त्वपूर्ण ठरते.
- 5) स्वयं अध्ययन घडून येण्यासाठी ऑनलाईन अध्ययन उपयुक्त ठरते.

ऑनलाईन अध्ययनात अध्ययनकर्त्याची भूमिका :

- 1) ज्ञाननिर्माता
- 2) स्वतंत्र विचार करणारा
- 3) प्रश्नकर्ता
- 4) संकल्पनांचा शोध घेणारा सहकार्याची भावना असणारा.

ऑनलाईन अध्ययनाचे फायदे :

- 1) सर्वासाठी खात्रीपूर्ण गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळेल
- 2) घरबसल्या विद्यार्थ्यांना अध्ययनाचे अनेक ज्ञानाचे स्रोत व सामग्री उपलब्ध होते.
- 3) ऑनलाईन अध्ययनात वेगवेगळ्या प्रकारची साधने व तंत्रे हाताळता येतात.
- 4) ऑनलाईन अध्ययनाबरोबरच ऑनलाईन परीक्षाही सुरळीतपणे देता येते.
- 5) ऑनलाईन अध्ययनामुळे वेळ, पैसा, श्रम याची बचत होते.
- 6) सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकवून ठेवता येते.
- 7) पारंपारिक पद्धतीपेक्षा नाविन्यपूर्ण अध्ययन पद्धतीने विद्यार्थ्यांचे अध्ययन सुलभ होते
- 8) विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचा दर्जा सुधारून अध्ययन परिणामकारक होते.

ऑनलाईन अध्ययनाचे तोटे :

- 1) अपुरे संगणकाच्या ज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांचे अध्ययन घडून येत नाही.
- 2) विजेची कमतरता रँज प्रॉब्लेम, ऍड्रॉईड मोबाईल नसणे, प्रभावी इंटरनेटचा अभाव यांसारख्या अडचणी निर्माण होतात.
- 3) ऑनलाईन अध्ययनात सर्वच विद्यार्थी सहभागी होतात असे नाही.
- 4) विद्यार्थ्यांना प्रत्याभरण व मूल्यमापन करण्यात अनेक अडथळे निर्माण होतात,
- 5) आंतरक्रियांना वाव मिळत नाही.

संदर्भग्रंथ :

- 1) ओक सुमन, (2007) शैक्षणिक तंत्रविज्ञान, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे,
- 2) डॉ. साळी, डॉ. रायते, डॉ. भावे, (2006), माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान फडके प्रकाशन कोल्हापूर
- 3) डॉ. बी. एस. भावे. प्रा. रोहित होटकर. (2016), अभ्यासक्रम, अध्ययन
- 4) अध्यापनशास्त्र आणि मूल्यमापन, फडके पब्लिकेशन्स कोल्हापूर.

सेवानुभव आणि शिक्षणानुरूप प्राथमिक शिक्षकांमधील
व्यवसाय समाधानाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास

राम आप्पाराव ढाले

मुख्याध्यापक

एस.व्ही.सी.एस. हायस्कूल व कनिष्ठ महाविद्यालय, बोरामणी

शिक्षण प्रक्रियेमध्ये शिक्षक- विद्यार्थी -पालक ह्या महत्वाच्या व्यक्ती असतात. त्यातही विद्यार्थ्यांचे सर्वांग परिपूर्ण व्यक्तीमत्त्व घडवणे हे शिक्षण प्रक्रियेचे पर्यायाने शिक्षकांचे काम आहे. शिक्षण प्रक्रियेमधून उद्याचे सुजाण नागरिक बनवणे, तसेच कर्तव्यदक्ष, राष्ट्रप्रेमी, निःस्वार्थी विद्यार्थी निर्माण केले जातात. समाजाच्या गरजा व गतिमान तंत्रज्ञानामुळे आज शिक्षकासमोर अनेक आव्हाने तयार झाली आहेत. प्राचिन काळापासून शिक्षणास महत्वाचे स्थान असून आज शिक्षणामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाला आहे हे बदलच शिक्षकासमोरील आव्हान बनले आहे.असे आव्हान पेलू शकणारा सक्षम शिक्षक या व्यवसायाकडे आकर्षित व्हावा, त्याने हा व्यवसाय स्वेच्छेने निवडावा, या व्यवसायात तो टिकून राहावा आणि त्याचे हे टिकून राहणे एक मजबूरी न बनता त्याला या व्यवसायातून सर्वांगीण रित्या व्यावसायिक समाधान प्राप्त व्हावे ही एक अतिशय महत्वाची बाब शिक्षण क्षेत्राच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी गांभीर्याने विचार करणे महत्वाचे आहे.

जीवनात काहीतरी बनावं, काहीतरी करावं हे प्रत्येकाचं स्वप्न असतं. याच अनुषंगाने आपण जीवनचरितार्थ चालविण्यासाठी आणि सोबतच ध्येयसाध्यतेसाठी व ज्ञानदानासाठी शिक्षकी व्यवसायात येतो. तरी परंतु,

1. आपण हा व्यवसाय सेवा म्हणून करतोय का चरितार्थाचे केवळ माध्यम म्हणून,
2. हाच व्यवसाय माझे ध्येय आहे का वा मी येथे पुढील उच्च ध्येय प्राप्तीपर्यंतची 'शिडी' स्वरूपात या व्यवसायात पोचलोय.
3. कोणत्याही व्यवसायाचे ध्येय 'ग्राहकाचे समाधान' हेच असते तर शिक्षकी व्यवसायाचे ध्येय 'ग्राहकाचे समाधान' हेच हवे. त्यानुसार शिक्षकी व्यवसायातले ग्राहक म्हणजे 'आमचे विद्यार्थी'. ते संतुष्ट आणि समाधानी असण्यासोबतच शिक्षकही समाधानी आहेत .
4. व्यवसायातून मिळणारी आत्मशांती तसेच व्यवसायानुरूप समाजात मिळणारा मानसन्मान, आर्थिक प्राप्ती याही गोष्टी शिक्षकी व्यवसायातून पुरेशा साध्य होतात.
5. शिक्षकांच्या व्यावसायिक समाधानावर त्यांचे सेवा अनुभव, लिंग, शिक्षण या बाबींचाही परिणाम होतो.

प्रत्येकाची प्रत्येक कृती ही केवळ आणि केवळ आनंदप्राप्तीसाठीच चालते.प्रपंचापासून परमार्थापर्यंत प्रत्येकाचीच अपेक्षा सुखद समाधानाची असलेली दिसून येते.समाधानातून कार्यपूर्ती आणि कार्यपूर्तीतून समाधान ही बाब त्रिकालाबाधित सत्य म्हणून आपणास पहावी लागते. त्याप्रमाणेच आपण शिक्षण व्यवसाय मानला तरी आणि शिक्षकी पेशा एक सेवाव्रतमानलेतरी त्यातून व्यवसाय रूपाने (Profession) मधून ग्राहकाचे समाधान तसेच व्यावसायिक शिक्षकाचे समाधान असणे बंधनकारक ठरते. तर शिक्षण सेवाव्रत मानल्यास सेवेतूनही सेवेकरी आणि सेवाग्राही व्यक्तीमत्वाला समाधान मिळावे व ते मिळण्याची अपेक्षा करणे क्रमप्राप्तच ठरते.

शिक्षक समाधानी असला तरच शिक्षण प्रक्रिया निर्विघ्नपणे निसर्गतः चालण्यास, सुकर होण्यास, गतिपूर्ण होण्यास मदत होईल. यातून देशाचे भावी आधारस्तंभ घडविण्याची प्रक्रिया सुव्यवस्थित पार पडेल यात शंका नाही. त्यानुरूप शिक्षकाला समाधानी राखणे शासनाचे आद्य कर्तव्य ठरते.त्या दृष्टीकोनातून शिक्षकाचा सामाजिक, आर्थिक, नैतिक स्तर स्थिर व प्रगतीशील राखून शिक्षकाचे व्यावसायिक समाधान टिकविण्याचा प्रयत्न केला गेला पाहिजे.

शिक्षकाची नोकरी मिळावी म्हणून सुशिक्षितांचा एक मोठा वर्ग डी.एड., बी.एड. करून नोकरीच्या प्रतिक्षेत संस्थाचालक व शासनाकडे साकडे घालताना दिसतो. शासन मात्र दोन वर्षांचे डी.एड. अडीच वर्ष (इंटरशिप) आणि सध्या तर येऊ घातलेल्या अपेक्षेनुसार एक वर्षाचे बी.एड. / एम. एड शिक्षणक्रम दोन वर्ष कालावधीचे करतेय. विद्यापीठीय शिक्षकांप्रमाणे सेट किंवा नेटच्या धर्तीवर केवळ शिक्षक भरतीच्या किंवा पात्रता परीक्षांचा (TET,CET) यांचा भडीमार आणि एवढ्या सगळ्या चाळण्यांमधून बुद्धीवंताचा कीस पाडून रोजगार हमी वरच्या अकुशल कामगाराएवढे दिवसाकाठी शे-दोनशे रुपये मजुरीचे दाम असे काहीशे निराशादायक चित्र शिक्षक व्यवसायात हल्ली दिसून येते आहे.

यामुळे तसेच समाजातील सनदी नोकरीकडे पाहण्याचा उन्नत दृष्टीकोन याचा परिणाम होऊन नोकरीत असलेले कित्येक शिक्षक आज विविध स्पर्धा परीक्षा देऊन वरिष्ठ पदाकडे किंवा अन्य सेवांकडे जाण्याच्या प्रयत्नात दिसतात. त्यांच्या प्रगतीला संशोधकाच्या शुभेच्छा आहेतच पण उच्च विद्याविभूषित ज्ञानवंत आपल्याही देशात प्राथमिक क्षेत्रात सेवा देत असतील तर आपल्याही देशाचा विकास विकसित देशांच्या बरोबरीने किंवा त्यांच्याहीपेढे होण्यास कुठलीच अडचण येणार नाही. पण असे ज्ञानवंत, प्रज्ञावंत या क्षेत्रात यावेत, टिकून राहावेत यासाठी अपेक्षित व्यवसाय समाधान या व्यवसायातून मिळावे यासाठी शासन स्तरावरून काही उपाय योजना राबवता याव्यात.

व्यवसाय कोणताही असो त्या व्यवसायातून तो व्यवसाय करणाऱ्या व्यावसायिकाला आणि समाजाला सुध्दा उच्च दर्जाच्या समाधानाची अपेक्षा असते.व्यवसाय केवळ ग्राहकाचे समाधान करतो असे नाही तर, ग्राहकासोबतच तो व्यावसायिकाचेही समाधान करणारा असला पाहिजे.मी एक शिक्षक आहे.शिक्षण हा माझा स्वधर्म आहे.विद्यार्थी हे माझे दैवत आहे. - वि.वि. चिपळूणकर अशा पद्धतीने विद्यार्थ्याला दैवत मानून ज्ञानदानाचे सेवाव्रत करणारा शिक्षक सुध्दा विद्यार्थीरूपी दैवताचे समाधान अपेक्षित ठेवतो तर त्याचबरोबर सेवेकरी शिक्षकाचे सुध्दा समाधान पाहणे हे समाजाचे व व्यवस्थापनाचे कर्तव्य ठरते. एक समाधानी व्यवसायिक व्यवसायाच्या माध्यमातून ग्राहकांपर्यंत समाधान पोहचवू शकतो. आडातच नाही तर पोहऱ्यात कोठून येणार ? या न्यायतत्वानुसार शिक्षण व्यवसायात शिक्षकच समाधानी नसेल तर त्याचे फलित असणारा विद्यार्थी तरी समाधानी कसा बनेल या अनुषंगाने भारतभर झालेल्या व्यवसाय समाधानाच्या संशोधनाचे निष्कर्ष, विविध अहवालांच्या सुचना, आयोगांच्या शिफारशी यानुसार शिक्षकांचा सुधारत गेलेला आर्थिक सामाजिक दर्जा त्यांना त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसह वाढत्याअनुभवाबरोबर अधिकाधिक व्यावसायिक समाधान मिळावे हीच शिक्षकांकडून अपेक्षा आहे.

Good is not good when better is expected. त्यामुळे अधिकाधिक चांगल्याची अपेक्षा करणाऱ्या आजच्या युगात व्यावसायिक समाधानाच्या फक्त सामान्य (Good) स्तरावर कोणीही संतूष्ट राहता कामा नये.

त्याचप्रसंगी आपण सर्वांनी हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, आजमितीला जो एक मोठा वर्ग स्वतःला या व्यवसायात येवून समाधानी समजतो, स्वतःला भाग्यशाली समजतो तो वर्ग इथे टिकला पाहिजे आणि त्याची उच्च समाधानाची भावना अशीच टिकून राहिली पाहिजे.

सेवाजेष्ठता ही स्थीर क्रमाने कालांतराने प्राप्त होणारी बाब असून त्यासाठी काही विशेष प्रयत्न कोणालाही करावे लागत नाहीत.त्याचवेळी, उच्चशिक्षितपणा ही बाबत अंगी येण्यासाठी व्यक्तीला विशेष कर्तृत्व दाखवावे लागते.सेवाजेष्ठांकडून ज्ञानार्जनाचा वारसासुद्धा नवागतांना मिळाला पाहिजे. सेवानुभवी शिक्षक उच्चशिक्षणाकडे वळला पाहिजे यासाठी उच्चशिक्षितांना काही विशेष आर्थिक मोबदला वा पदोन्नतीच्या अतिरिक्त संधी उपलब्ध करून देवून उच्च शिक्षितांचा वर्ग याक्षेत्राकडे आकर्षित करता येईल व सद्यस्थितीला कार्यरत असलेला गट व्यावसायिकदृष्ट्या समाधानी ठेवता येईल. या कोणत्याही बाबीमध्ये प्रशासनाने, व्यवस्थापनाने सहकारी वृंदांनी, पालकांनी कोणत्याही प्रकारची संकुचित वृत्ती न ठेवता शिक्षकांच्या व्यावसायिक समाधानातूनच विद्यार्थीरूपी ग्राहकाचे सर्वतोपरी समाधान होणे क्रमप्राप्त आहे, हे सदैव लक्षात ठेवावे व त्यानुसार योग्य त्या ध्येय धोरणांना, उपक्रमांना अंमलबजावणीत आणावे.

संदर्भ ग्रंथ -

6. डॉ. कैलास बोंदाडे, डॉ. अश्विन बोंदाडे, श्री. जीवराज कस्तुरे (2010) गणित अध्यापन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
7. डॉ. कैलास बोंदाडे, डॉ. अश्विन बोंदाडे, डॉ. चारुदत्त कदम (2011) शास्त्र द्या पण पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
8. जीवन शिक्षण मासिक (एप्रिल 2006) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.
9. जीवन शिक्षण मासिक (ऑक्टोबर 2012) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.
10. शिक्षक प्रशिक्षण मार्गदर्शिका (2013 - 14) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे.

लिंग संवेदनशीलता (अंतर्गत तक्रार निवारण समिती) संबंधी विकासात्मक कार्याच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास

डॉ. विद्युलता पांढरे

प्राचार्या, उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पंढरपूर

प्रस्तावना :-

लिंगभेद, लैंगिक असमानतेच्या विविध प्रकारांना दूर करण्यासाठी भारत सरकार विविध कार्यक्रम, योजना आणि कायदे अंमलात आणत आहे. लिंगभेदाचे मुळ कारण भारतीय समाजात प्रचलित पुरुषप्रधान मानसिकता आहे. जरी शहरीकरण आणि शिक्षणासह हा विचार बदलत असला तरी परिस्थितीमध्ये कायमस्वरूपी बदलासाठी अजून बऱ्याच प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

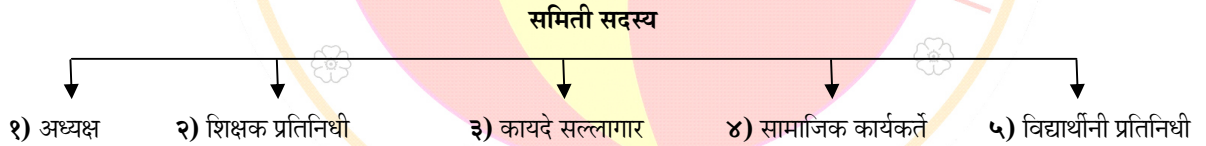
शालेय स्तरापासून लिंग संवेदनशीलता यासंबंधी प्रयत्न केले जात आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदेने (NCERT) शालेय अभ्यासक्रमात लिंग संवेदनशीलता प्रोत्साहन देण्यासाठी ह्या विषयांवर अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तके तयार केली आहे.

महाविद्यालय स्तरावर ही लिंग संवेदनशीलतेसाठी प्रयत्न केले जात असून अभ्यासक्रमाबरोबरच (UGC) उच्च शैक्षणिक संस्थामध्ये महिला, कर्मचारी आणि विद्यार्थ्यांच्या लैंगिक छळाला प्रतिबंध नियमावली २०१५ च्या अनुषंगाने प्रतिबंध आणि निवारण नियमावली तयार केली आहे. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, २०१३ अंतर्गत तक्रार निवारण समिती महाविद्यालयीन स्तरावर तसेच उच्च शिक्षण संस्थेत स्थापन करणे अनिवार्य असून त्या अंतर्गत लिंग संवेदनशीलता जाणीवजागृती निर्माण केली जात आहे.

ह्या विषयाअंतर्गत 'उमा शिक्षण संकुला'मध्ये अंतर्गत तक्रार निवारण समितीचे विकासात्मक निश्चित कार्य सद्यस्थितीमध्ये कसे चालू आहे? तसेच विकासात्मक कार्याचा परिचय व्हावा, इतरांना प्रेरणा मिळावी, ह्या दृष्टिकोनातून संशोधकांने सदर लघुसंशोधन करण्याचे निश्चित केले.

अंतर्गत तक्रार निवारण समिती :-

"कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळांच्या तक्रारीची दखल घेण्याचे काम सर्वप्रथम अंतर्गत तक्रार समिती करते. या तक्रारीची चौकशी आणि त्या अगोदर शक्य असल्यास पीडित महिलेच्या मागणीनुसार समेट घडवून आणण्याचे अतिशय जबाबदारीचे काम अंतर्गत तक्रार निवारण समितीस करावे लागते. समितीस चौकशीचे संपूर्ण काम कायद्याच्या चौकटीत राहून निष्पक्षपातीपणे करावे लागते. त्यामुळे समितीत सभासदांची निवड काळजीपूर्वक करणे आवश्यक आहे.

समितीचा उद्देश्य :-

१. न्यायाचे वातावरण निर्माण करणे
२. सकारात्मक मुल्ये रुजवणे.
३. प्रत्येक स्त्रीचे अधिकार तिच्या पुरुष सहकाऱ्याइतकेच महत्वाचे आहेत. या वस्तुस्थितीचे कौतुक करणे.
४. निष्पक्ष पद्धतीसह सर्वसमावेशक लिंग वैविध्यपूर्ण कार्यस्थळ तयार करणे.
५. लैंगिक समानतेच्या समस्यांविषयी जागरूकता वाढवून वर्तन सुधारण्याच्या दिशेने कार्य करणे.
६. महिलांना घटनात्मक अधिकार आणि संरक्षणात्मक परिचित करणे.

संशोधनाची गरज :-

१. उच्च शिक्षणात 'लिंग संवेदनशीलता' ह्या संबंधीच्या प्रयत्नांसाठी सदर संशोधनाची गरज आहे.
२. उच्च शिक्षणात कार्य करणाऱ्या महिलांना अंतर्गत तक्रार निवारण समितीच्या कार्यामधील विविध उपक्रमासंबंधी माहिती मिळण्यासाठी सदर संशोधनाची गरज आहे.
३. उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक संस्थेच्या कार्याचा परिचय इतरांना प्राप्त होण्यासाठी सदर संशोधनासाठी गरज आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :-

1. उच्च शिक्षणात 'लिंग संवेदनशीलता' ह्या संबंधी अंतर्गत तक्रार निवारण समिती च्या कार्यासंबंधी माहिती मिळयास मदत होईल.
2. 'अंतर्गत तक्रार निवारण समिती' च्या अंतर्गत विविध उपक्रमांची माहिती मिळण्यास मदत होईल.
3. 'अंतर्गत तक्रार निवारण समिती' व्दारे महिलांना सक्षमीकरणाचे विविध मार्ग समजण्यास मदत होईल.

समस्या विधान :-

उमा शिक्षण संकुलामधील लिंग संवेदनशीलता (अंतर्गत तक्रार निवारण समिती) संबंधी विकासात्मक कार्याच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास.

संशोधन उद्दिष्टे :-

1. उमा शिक्षण संकुल मधील अंतर्गत तक्रार निवारण समितीच्या स्थापनेचा अभ्यास करणे.
2. उमा शिक्षण संकुलमधील अंतर्गत तक्रार निवारण समितीच्या कार्यासंबंधीच्या अभ्यास करणे.
3. उमा शिक्षण संकुलमधील अंतर्गत तक्रार निवारण समितीच्या अंतर्गत केल्या जाणाऱ्या विविध उपक्रमाच्या अभ्यास करणे.
4. अंतर्गत तक्रार निवारण समितीसाठी विविध उपक्रम सुचविणे.

संशोधनाची व्याप्ती :-

1. प्रस्तुत संशोधनात 'उमा शिक्षण संकुल' अभ्यास करण्यात आला आहे.
2. प्रस्तुत संशोधनात 'उमा शिक्षण संकुल' अंतर्गत तक्रार निवारण समितीसंबंधीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची मर्यादा :-

1. प्रस्तुत संशोधन हे 'उमा शिक्षण संकुल' अंतर्गत महाविद्यालयाच्या पुरतेच मर्यादित आहे.
2. प्रस्तुत संशोधनात 'उमा शिक्षण संकुल' अंतर्गत 'अंतर्गत तक्रार निवारण समिती' पुरतेचच मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

संशोधन कार्यपद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने उमा शिक्षण संकुल अंतर्गत २ महाविद्यालयाचा समावेश संशोधनात केला. त्यामध्ये 'अंतर्गत तक्रार निवारण समिती' मधील सदस्य दोन्ही महाविद्यालयातील मिळून १० सदस्यांना प्रत्यक्ष मुलाखतीचे आयोजन करण्यात आले. मुलाखतीव्दारे विविध प्रश्न विचारले त्यामध्ये 'अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची' स्थापना तसेच त्या समितीच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला. मुलाखतीमध्ये प्राप्त झालेल्या माहितीचे पडताळा अंतर्गत तक्रार निवारण समितीच्या अहवालाव्दारे करण्यात आली. त्या आधारे पुढील निष्कर्ष मांडण्यात आले.

निष्कर्ष :-

1. दोन्ही महाविद्यालयात शासनाच्या नियमानुसार 'अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची' स्थापना केली असून आवश्यक त्या नियमानुसार फलक, तक्रारपेटी यांची मांडणी महाविद्यालयात केलेली आहे. लिंग संवेदनशीलतेवर आधारित संस्थेची उद्दिष्टनिर्मिती तयार केली आहे. ही बाब चांगली आहे.
2. दोन्ही महाविद्यालयात मुलीच्या विकासासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते ही बाब अत्यंत चांगली आहे.
3. दोन ही महाविद्यालयात समिती अंतर्गत सदस्यांची बैठक वर्षातून २ वेळा घेवून त्यामध्ये मुलींच्या विकासासाठी कार्यक्रमाचे नियोजन केले जाते. ह्यावरून नियोजनपूर्वक कार्य घडून येते, हे स्पष्ट होते.
4. महाविद्यालयातील विविध कार्यक्रमात तसेच मुलींच्या उपस्थिती, महाविद्यालय अंतर्गत सोयी-सुविधा याकडे विशेष लक्ष पुरविले जाते. तसेच मुलींसाठी खेळ, कायदेविषयक ज्ञान इ. साठी तज्ञांचे मार्गदर्शन ही आयोजित केले जाते. मुलींसाठी खेळाच्या प्रशिक्षणासाठी महिला प्रशिक्षकांची सोय ही संकुलात असून त्याव्दारे मुलींच्या खेळांसाठी प्रोत्साहन दिले जाते. ह्याव्दारे मुलींच्यामध्ये आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरता वाढवली जाते ही बाब अतिशय काळजीपूर्वक लक्ष दिले जाते असे स्पष्ट होते.

५. मुलींच्या कार्य-कर्तृत्वाला प्रोत्साहन देण्यासाठी उल्लेखनीय कार्यासाठी सत्कार कार्यक्रम, अनुभव कथन, पालकांशी संवाद इ. कार्याचे आयोजन केले जाते. ही बाब उल्लेखनीय आहे.
६. मुलींच्या विकासासाठी समिती तत्पर असून त्यासंबंधी समितीच्या अहवालाचे लेखन ही केलेले आहे. ही बाब निरीक्षणांद्वारे निदर्शनास आली.
७. महाविद्यालय मुलींच्यासाठी कराटे प्रशिक्षण, होणाऱ्या अत्याचाराविषयी तक्रारी नोंदीसाठी आवश्यक केंद्राची माहिती, रोजगार प्रशिक्षण, सखीच्या विचारधारा, महिला प्रेरणादायी चित्रपट दाखविणे, साहसी ट्रेकिंगचे आयोजन, मुलींच्या पालकांच्या सभांचे आयोजन, महाविद्यालयात नाविन्यपूर्ण खेळांचे आयोजन इ. उपक्रमांचे आयोजन महाविद्यालय स्तरावर केल्यास अंतर्गत तक्रार निवारण समितीच्या कार्याद्वारे महिलांचा योग्य विकास होण्यास मदत होईल.

शिफारशी :-

१. अध्यापन कार्याबरोबरच समितीचे कार्य दैनंदिन चालू ठेवावे.
२. नाविन्यपूर्ण आणि उपयुक्त उपक्रमांचे आयोजन सातत्याने करावे.
३. विद्यार्थीनींशी महाविद्यालयीन महिला प्राध्यापकांनी मुक्त संवाद साधावा. जेणेकरून कोणतीही निर्माण झाल्यास निसंकोचपणे सांगतील.
४. विविध कार्यपुर्तीसाठी रोडमॅप तयार करणे त्याच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन आणि निरीक्षण करावे.
५. महाविद्यालयांचा / संस्थेचा महिला हेल्पलाईन क्रमांक निर्माण करावा.

अश्याप्रकारे उच्च शिक्षणात 'लिंग संवेदन शिल्लतेवर' आधारित 'अंतर्गत तक्रार निवारण समिती' कार्य महाविद्यालयीन स्तरावर केल्यास महाविद्यालय हे लिंग संवेदनशीलतेचे एक शक्तीस्थान बनेल यामध्ये शंका राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांच्या लैंगिक छळावर हॅडबुक २०१५
२. UGC, विनिमय २०१५.

कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास

दत्तात्रय औदुंबर मस्के
वामनराव माने प्रशाला, भैरवनाथवाडी ता. पंढरपूर

१.१ प्रास्ताविक

कोरोना विषाणूची साथ हे दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे जगासमोरचे मोठे संकट आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूंवर या संकटाने प्रभाव टाकला आहे. कोरोनाला रोखण्यासाठी अनेक देशांनी शिक्षणसंस्थासुद्धा बंद केल्या आहेत. युनेस्को च्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये १८८ देशांत १५ कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत. भारतात १५ लाख शाळा बंद आहेत. त्यामुळे २ कोटी विद्यार्थी व ८६ लाख शिक्षक घरी बसले आहेत, तर उच्च शिक्षणात ५० हजार शिक्षणसंस्था बंद आहेत व ३.७० कोटी विद्यार्थी आणि १५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. ३० कोटी विद्यार्थ्यांनी रिकामेपणे घरी बसणे हा एक टाइमबॉम्ब आहे. सध्या कोरोनाची समस्या ही केवळ आरोग्याची समस्या आहे, असे मानले जात आहे पण या संकटाला शैक्षणिक समस्यांची बाजू आहे, हे सुद्धा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. 'युनेस्को'ने शाळाबाह्य झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या समस्येवर तातडीने मार्ग काढण्याच्या सूचना आपल्या सभासद देशांना दिल्या आहेत. शिक्षणात आलेल्या या व्यत्ययाने मुलांना शिक्षण हक्कापासून वंचित राहावे लागत आहे, असे मत 'युनेस्को'ने नोंदविले आहे. दूरशिक्षण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, यू-ट्यूब, हॅंगआउट, मल्टीमीडिया, मोबाइल फोन, ई-लायब्ररी, दूरदर्शन इ. माध्यमांतून अनेक देशांनी तातडीने, मुलांचे शिक्षण खंडित होऊ नये, म्हणून वरील प्रकारचे उपक्रम सुरू केले आहेत. प्रामुख्याने अभिजन वर्गाच्या छोट्या गटांचा अभ्यास, ऑनलाईन चालू आहे. हाच अनुभव शालेय शिक्षणातही आहे. ज्या उच्च मध्यमवर्गीयांची मुले, सर्व सोयींनी युक्त अशा पंचतारांकित शाळेत जात आहेत, त्यांचेही ऑनलाईन शिक्षण चालू आहे. समस्या आहे, ती बहुसंख्य कष्टकरी, गरीब वर्गातील मुलांची. भटके-विमुक्त, आदिवासी, ग्रामीण भागांतील सरकारी किंवा अनुदानित शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींची!

इ-शिक्षणाच्या वापरातून शिक्षक व मुले यांनी शाळेच्या एका इमारतीमध्ये एकत्र येणे गरजेचे राहणार नाही. त्यामुळे वेळ व भौगोलिक जागा यांचे बंधन या शिक्षणावर नसेल. त्यामुळे मुलांच्या पर्यायाने पालकांच्या सोयीने हे शिक्षण मुलांपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता निर्माण होते. — दर्जेदार इ-शिक्षण मिळणे या गोष्टीची हमी सरकारला घ्यावी लागेल. यासाठी प्रत्येक विषयाचा इयत्तानुसार अभ्यासक्रम तयार करणे हे मोठे काम आहे. यात हसत खेळत शिक्षण, मूल केंद्री शिक्षण याचा विसर पडू न देता कमी वेळात प्रत्येक तासिकेचे वा पाठाचे नियोजन करावे लागेल. यात सध्या प्रथम सारख्या बोटवर मोजता येण्यासारख्या काही स्वयंसेवी संस्था पुढाकाराने काम करत आहेत. त्यांची मदत घेणे तसेच तज्ज्ञांचे विषयांचे व तांत्रिक मार्गदर्शन घेणे आवश्यक राहील. शालेय शिक्षण हे केवळ चार भिंतींच्या मध्ये कोंडलेले नसावे. अनुभवाधारित शिक्षण दीर्घकाळ, आणि समृद्ध करणारे असते हे मान्य करून आपल्याकडे शिक्षणाचा अधिकार देणारा कायदा आला आहे. प्रत्येक मूल हे स्वतंत्र व्यक्ती असते आणि म्हणून प्रत्येक मुलाचा विकास, कौशल्य, कला यांना प्रोत्साहन देऊन त्याचे व्यक्तीगत परीक्षण सातत्याने सुरू ठेवावे, असा विचार या कायद्याच्या माध्यमातून समोर आला. प्रत्येक मूल हे स्वतंत्र आहे असे मानून हे मूल्यांकन इ-शिक्षणात कसे होणार याचा विचार व त्यानुसार नियोजन करावे लागेल.

१.२ संशोधनाची गरज व महत्त्व

कोरोना काळात ऑनलाईन शिक्षणामध्ये अध्ययन-अध्यापनाची अंमलबजावणी करताना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. तसेच याची परिणामकारकता कितपत झालेली आहे याचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन हाती घेतलेले आहे.

१.३ संशोधनाचे महत्त्व

सदर संशोधनाचा उपयोग भारत सरकार यांना शिक्षणविषयक उपक्रम राबविण्यासाठी होईल. मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली. NCERT (New Delhi) शालेय शिक्षण विभाग मुंबई, पुणे, सर्व जि.प. व. पं. स. तील कार्यरत शिक्षण विभाग या सर्व यंत्रणांना यातील कार्य करणाऱ्या अधिकारी व कर्मचारी यांना हे संशोधन कार्य उपयोगी पडेल.

१.४ संशोधनाचे शीर्षक —

कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास

१.५ संशोधनाची उद्दिष्टे —

- १) कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
- २) कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणाच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे.
- ३) कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

१.६ संशोधन पद्धती निवड —

सदर संशोधन हे वर्तमान काळाशी निगडित असल्याने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीची उपपद्धती शालेय सर्वेक्षण ही पद्धती निवडली आहे.

१.७ संशोधनासाठी निवडलेले साधन —

संशोधकाने संशोधन समस्येची माहिती गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली या साधनांचा वापर करून माहिती गोळा केलेली आहे.

१.८ संशोधनासाठी केलेली नमुना निवड —

संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी सोलापूर जिल्ह्यातील ११ तालुक्यांपैकी २० टक्के म्हणजे २ तालुक्यांची निवड ही लॉटरी पद्धतीने अक्कलकोट आणि उत्तर सोलापूर या तालुक्यांची निवड केली. या तालुक्यातील प्रत्येकी ५० शाळांची निवड यादृच्छिक पद्धतीने केली. तसेच या ५० शाळांमधील प्रत्येकी एक अशा एकूण १०० शिक्षकांची निवड यादृच्छिक पद्धतीने केली. या शिक्षकांना प्रश्नावली देऊन भरून घेण्यात आली.

१.९ निष्कर्ष

१. लॉकडाऊन पूर्वीच्या काळात कधी ऑनलाईन अध्यापन केले नाही असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १०० टक्के आहे.
२. सध्याच्या लॉकडाऊन काळात ऑनलाईन अध्यापन केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ९२ टक्के आहे.
३. सध्याच्या लॉकडाऊन काळात ०—१ तास ऑनलाईन अध्यापन केलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ५३ टक्के आहे.
४. ऑनलाईन अध्यापन करण्यासाठी वापरण्यात येणारी साधने काही प्रमाणात माहीत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २७ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापन करण्यासाठी वापरण्यात येणारी साधने अल्प प्रमाणात माहीत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ३८ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापन करण्यासाठी वापरण्यात येणारी साधने माहीत नसणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण २० टक्के आहे.
५. ऑनलाईन अध्ययन—अध्यापनासंदर्भात प्रशिक्षण न घेतलेल्या शिक्षकांचे प्रमाण फक्त ८४ टक्के आहे.
६. प्रशिक्षण न झालेल्या शिक्षकांचे प्रमाण ८४ टक्के आहे.
७. ऑनलाईन अध्यापनासाठी केवळ ऑडिओ लाईव्ह ऑनलाईन क्लासेस पद्धती वापरणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २६ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापनासाठी ऑडिओ —व्हिडिओ लाईव्ह ऑनलाईन क्लासेस पद्धती वापरणाऱ्या शिक्षकांचे

- प्रमाण ४१ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापनासाठी रेकॉर्डिंग केलेले व्हिडिओ पद्धती वापरणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २३ टक्के आहे.
८. ऑनलाईन अध्यापनासाठी मोबाईल वापरणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ६३ टक्के आहे.
९. ऑनलाईन अध्यापनासाठी झूम या प्लॅटफॉर्मचा वापर करणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ४९ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापनासाठी गुगल मीट या प्लॅटफॉर्मचा वापर करणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २३ टक्के आहे.
१०. मोबाईल इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी वापरणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ७१ टक्के आहे.
११. ऑनलाईन अध्ययन—अध्यापनात विद्यार्थ्यांचा सहभाग ० ते २० टक्के असतो असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ११ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्ययन—अध्यापनात विद्यार्थ्यांचा सहभाग २१ ते ४० टक्के असतो असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २६ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्ययन—अध्यापनात विद्यार्थ्यांचा सहभाग ४१ ते ६० टक्के असतो असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३९ टक्के आहे.
१२. ऑनलाईन अध्यापनाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना पुरेशा प्रमाणात समजते असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १३ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापनाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना बऱ्याच प्रमाणात समजते असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३१ टक्के आहे.
१३. ऑनलाईन अध्यापनाच्या माध्यमातून काही प्रमाणात भावनिक संपर्क साधू शकतो असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २० टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापनाच्या माध्यमातून अल्प प्रमाणात विद्यार्थ्यांशी भावनिक संपर्क साधू शकतो असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३२ टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापनाच्या माध्यमातून आपण विद्यार्थ्यांशी भावनिक संपर्क साधू शकत नाही असे मत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ३४ टक्के आहे.
१४. विद्यार्थी खरोखरच त्यांना दिलेले स्वाध्याय आणि स्वयंअध्ययन ० ते २० टक्के पूर्ण करतात असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १५ टक्के आहे. विद्यार्थी खरोखरच त्यांना दिलेले स्वाध्याय आणि स्वयंअध्ययन २१ ते ४० टक्के पूर्ण करतात असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २१ टक्के आहे. विद्यार्थी खरोखरच त्यांना दिलेले स्वाध्याय आणि स्वयंअध्ययन ४१ ते ६० टक्के पूर्ण करतात असे मत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ३५ टक्के आहे.
१५. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन ब-याच प्रमाणात करता येते असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २३ टक्के आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन काही प्रमाणात करता येते असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३२ टक्के आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन अल्प प्रमाणात करता येते असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १५ टक्के आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करता येत नाही असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण १३ टक्के आहे.
१६. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन साहित्य बऱ्याच प्रमाणात ऑनलाईन पाठविता येते असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २५ टक्के आहे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन साहित्य काही प्रमाणात ऑनलाईन पाठविता येते असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३६ टक्के आहे.
१७. ऑनलाईनच्या अध्यापनाच्या माध्यमातून आपण विद्यार्थ्यांना परिणामकारकत प्रत्याभरण बऱ्याच प्रमाणात देवू शकतो असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण २६ टक्के आहे. ऑनलाईनच्या अध्यापनाच्या माध्यमातून आपण विद्यार्थ्यांना परिणामकारकत प्रत्याभरण काही प्रमाणात देवू शकतो असे मत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ३३ टक्के आहे.
१८. ऑनलाईन अध्यापनाच्या माध्यमातून आपण विद्यार्थ्यांचे सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन करता येत नाही असे मत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ६७ टक्के आहे.
१९. ऑनलाईन अध्यापनासाठी लागणाऱ्या भौतिक सुविधा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी ब-याच प्रमाणात उपलब्ध आहे असे मत असणा-या शिक्षकांचे प्रमाण ३० टक्के आहे. ऑनलाईन अध्यापनासाठी लागणा-या भौतिक सुविधा

आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी काही प्रमाणात उपलब्ध आहे असे मत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ३९ टक्के आहे.

२०. विद्यार्थ्यांकडे ऑनलाईन अध्ययनासाठी लागणाऱ्या भौतिक सुविधा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी उपलब्ध नाहीत असे मत असणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण ३५ टक्के आहे.

१.१० शिफारशी

- १) प्रशासनाने ऑनलाईन अध्ययनासाठी लागणाऱ्या भौतिक सुविधा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी उपलब्ध करून द्यावेत. यासाठी सामाजिक संस्था, दानशूर व्यक्ती यांची मदत घ्यावी.
- २) शिक्षकांनी वेगवेगळ्या ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मचा वापर करावा.
- ३) शिक्षकांना ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनासाठी प्रशिक्षण द्यावे.
- ४) शिक्षकांनी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून ऑनलाईन अध्यापन करावे.
- ५) शिक्षकांनी आपल्या ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापनात सर्व विद्यार्थी सहभागी होतील याची दक्षता घ्यावी.
- ६) शिक्षकांनी मूल्यमापन करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात करून त्याचा वापर करावा.
- ७) शिक्षकांनी वेगवेगळ्या वदसपदम मकनबंजपवदंस जववसे चा वापर आपल्या अध्यापनात करावे.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) भिंताडे डॉ. वी. रा. , शैक्षणिक संशोधन पद्धती, नूतन प्रकाशन, पुणे , प्रथमावृत्ती, १९८९.
- २) बापट डॉ. भा.गो. ,शैक्षणिक संशोधन , नूतन प्रकाशन , पुणे. १९७५
- ३) जोशी, अ) महाले, सं. (२००८), संशोधन अहवालाची लेखन पद्धती, पुष्प चौदावे, सातवी आवृत्ती, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ४) जोशी, अ., महाले, सं. (२००८), मुक्त विद्यापीठाचे संशोधन, पुष्प पहिले, सातवी आवृत्ती, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ५) जोशी, अ. पाटील, वि., (२००८), संशोधनात निरीक्षणाचे उपयोजन, सहावी आवृत्ती, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ६) दांडेकर, वा.ना., (१९९७), शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र, पाचवी आवृत्ती, पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन.